Dr. Rajko Danilović

SARAJEVSKI PROCES 1983.

BIBLIOTEKA
POSEBNA IZDANJA

Glavni urednik:
Šimo EŠIĆ

Urednik:
Ekrem AVDIĆ

Tehnički urednici:
Jilduza i Selmir PAJAZETOVIĆ

Naslovna stranica:
Adin ŠADIĆ

Lektor:
Branka KRECO

Znak Izdavača:
Nesim TAHIROVIĆ

DTP
Studio BOSANSKA RIJEČ

ISBN 3-939407-02-X

Izdavač:
"BOSANSKA RIJEČ - DAS BOSNISCHE WORT"
Wuppertal - Tuzla
Adresa u Njemačkoj:
Schwarzbach 9a, D - 42277 Wuppertal,
Tel/Fax: 00 49 202 648 17 07, e-mail: VerlagEsic@t-online.de
Adresa u Bosni i Hercegovini:
75000 Tuzla - Borisa Kidriča 11
Tel/Fax: 00 387 /35/ 251 509,
e-mail: bosanskarijec@bih.net.ba, www.bosanska-rijec.com
Predstavništvo u Kanadi: c/o Rifet Bahtijaragić
304-1775 Bellevue Avenue, Suite, West Vancouver, B.C. - V7V - Canada
e-mail: rbach@show.ca
Predstavništvo u Americi: "Bosnia United", c/o Mujko Erović,
4770 N. Lincoln Avenue, Suite 1, CHICAGO, Illinois 60625, USA
Tel/Fax: 001 773 274 7657, e-mail: MEBOSNA@msn.com
Štampa: doo CPA Tojšići - Kalesija - Prvo izdanje, 2006.

© Bosanska riječ - Das bosnische Wort e. K

Dr. Rajko Danilović

SARAJEVSKI PROCES 1983.

BOSANSKA RIJEČ
Tuzla

Predgovor

Komunizam u Bosni i Hercegovini i u nekadašnjem jugoslovenskom društvu, ili u državama koje su nastajale raspadom Jugoslavije, pripada prošlosti, bar se tako čini i prikazuje. Posebna je priča šta je od te prošlosti ostalo u današnjici na tom prostoru, modifikovano i transformisano.

Sa raspadom Jugoslavije, sa ratovima na njenom tlu, a posebno agresijom i krvavim ratom u Bosni i Hercegovini, zamisao o pisanju knjige o sudskom procesu 1983. godine u Sarajevu, sazrevala je. Često sam se vraćao na svoja sećanja leta u Sarajevu 1983. godine i na ono što se tada događalo. Pokušavao sam u tim iskustvima da nađem neke signale i poruke koje bi mi pomogle da shvatim Sarajevo okruženo oružjem JNA i ostrašćenim srpskim nacionalistima. Bez obzira na moje bogato iskustvo u političkim sudskim procesima, ovaj mi je policijsko-sudski progon pitomih i uljudnih intelektualaca muslimana, izgledao predimenzioniran, organizovan uz pomoć upotrebe svih sredstava primerenih staljinističkim montiranim procesima. Jedini njemu sličan po tome, a takođe i po zloslutnosti, uvršćujući se u prolog propasti jugoslovenskog komunizma, za kojim ne treba žaliti, ali i raspada Jugoslavije, jeste suđenje 1989. godine u Kosovskoj Mitrovici Azemu Vllasiju i rudarima iz Trepče.

Zasluge da ta svoja sećanja i saznanja opišem ima naročito moj poznanik i prijatelj Ekrem Avdić, kojeg sam upoznao kada smo obojica bili na poslu, on novinar zagrebačkog „Večernjeg lista", a ja branilac u mnogim sudskim političkim procesima diljem Jugoslavije. Ekrem smatra, takođe kao i ja, da se radi o suđenju koje ne sme da se zaboravi, a zalagao se da pisac upravo treba da bude neko izvan Bosne i Hercegovine. Zato sam u svom prijatelju imao pravog saradnika i urednika.

Pisao sam lako, pun gorčine, o svemu što se događalo van sudnice i u njoj, u Višem sudu u Sarajevu, u periodu od 18. jula do 19. avgusta 1983. godine. Sve je počelo da biva javno i duboko uznemiravajuće, kada je ostrašćena, da ne upotrebim neku grublju reč, bosanskohercegovačka policija hapsila širom Bosne i Hercegovine muslimanske intelektualce, u svim većim gradovima, kasabama, pa čak i u selima.

Za pomoć i razumevanje zahvaljujem se svojoj supruzi i kolegini Gordani, koja je rukopis čitala, koja me je bezrezervno podržavala i podsticala dajući mi lucidne sugestije. Takođe, zahvaljujem svom prijatelju i kolegi Dragoljubu Todoroviću, koji je rukopis čitao, a svojim zapažanjima me je motivisao.

Beograd, 19. januar 2006. godine

Autor

Riječ o knjizi

Knjiga dr. Rajka Danilovića "Sarajevski proces 1983" jedna je od u nas još malobrojnih knjiga koja se bavi političkim sudskim procesima u bivšoj Jugoslaviji. Događaj o kojemu govori ova knjiga jedan je od najpoznatijih - suđenje muslimanskim intelektualcima pod optužbom da su zagovarali muslimansku revoluciju. Optuženi i tada osuđeni - Alija Izetbegović, Omer Behmen, Hasan Čengić, Edhem Bičakčić, Džemaludin Latić, Ismet Kasumangić, Mustafa Spahić, Derviš Đurđević, Husein Živalj, Salih Behmen, Rušid Prgud, Melika Salihbegović, Đula Bičakčić - bili su mnogi u nizu kojima je u bivšoj državi suđeno u povodu raznih razloga i pod različitim optužbama. Većina optužnica bila je montirana ili predimenzionirana.

Ovaj proces događao se u, nakon poratnih, najgorim vremenima u povijesti bivše države, nakon smrti Josipa Broza Tita, u vrijeme političke i gospodarske krize osamdesetih godina. Premda je već tada bilo jasno da su političke reforme nužne, da će se Jugoslavija raspasti ne bude li se poštivala suverenost tadašnjih republika i pokrajina; premda je bilo jasno da socijalizam ne može opstati ako se ne poštuje ljudska, samim tim i vjerska prava, partijsko-policijske nomenklature, savezna i republičke, pojačavale su represiju protiv demokratskih snaga. Pod pritiskom su bili pojedinci i skupine koje su zagovarale demokratske promjene u tadašnjem Savezu komunista, a još više pojedinci i tada još neformalne skupine koje su se zauzimale za demokratske društvene reforme.

U tadašnjoj Bosni i Hercegovini strah od promjena bio je osobito izražen, pa su i represija i progon neistomišljenika bili jači nego u drugim tadašnjim republikama i pokrajinama, izuzevši Kosovo. Dapače, u Bosni i Hercegovini tada kao da se htjelo prednjačiti u ideološko-represivnoj obrani jugoslavenstva, koje je međutim kao kohezivan element tada već gubilo znatan dio privlačnosti, prije svega zbog jačanja nacionalnih samosvijesti i demokratskih stremljenja. U takvim prilikama nacionalne napetosti osjećale su se najviše u saveznim institucijama i u izrazito nacionalno mješovitim sredinama, kakva je bila Bosna i Hercegovina.

Dr. Rajko Danilović, jedan od odvjetnika optuženih u spomenutom procesu, u ovoj je knjizi dokumentirano i precizno, ali emocionalno i etički angažirano opisao proces spomenutim muslimanskim intelektualcima. Ujedno, on je dao povijesnu pozadinu toga procesa, pokazavši da je represija prema muslimanima kao vjernicima započela odmah poslije Drugoga svjetskoga rata. Ona se očitovala i prema drugim vjeroispovijestima, uklopivši se u brojne sudske procese protiv "političkih neistomišljenika i protivnika komunističke doktrine i komunističke države", kako navodi dr. Danilović. Nije stoga slučajno u bivšoj državi bila ustanovljena "moralno-politička podobnost" kao zakonska odrednica i pravni institut, kako navodi autor, koja je uvjetovala delikt mišljenja. Naime, bilo zbog kojeg razloga suđeni i osuđeni - zbog razloga savjesti, vjere, ideološkog neslaganja ili političkog djelovanja - ti su procesi bili zapravo utemeljeni na "deliktu mišljenja", kritičkog i opozicijskog, naravno, i imali su poslužiti tome da štite vlast od idejne kritike i opozicijskog političkog djelovanja, i još više u svrhu da zastraše i onemoguće bilo kakvu moguću kritiku i opoziciju.

Svakako, sarajevski proces 1983. razotkriva svrhu, metodu, scenarij i posljedice montiranih političkih procesa vođenih u bivšoj državi. Autor je u svojoj knjizi dokumentirano razotkrio ponašanje i postupke političara, medija, tajne policije, tužilaštva i sudova prije, za vrijeme i nakon takvih procesa, što je on opširno obradio i u svojoj knjizi "Upotreba neprijatelja - Politička suđenja u Jugoslaviji 1945-1991".

No i taj proces, kao i mnogi prije i poslije njega, otkrio je prije svega zablude ondašnjeg režima, kojega na kraju nikakvi progoni političkih protivnika nisu spasili od propasti, kao što ni ondašnja država nije mogla opstati jer je izgubila razloge svog postojanja, a samim tim i kohezivnu snagu. Dapače, pokazalo se da je većina ljudi osuđenih na sarajevskom procesu, ali i na drugim političkim procesima prije ili poslije u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji, na Kosovu, bila demokratski usmjerena i da je poslije pridonijela demokratizaciji života u svojim sredinama, nastojeći oko mirnog osamostavljivanja svojih republika. Dapače, pokazalo se da i u drugim sredinama, osobito tada u Srbiji, odakle je i dr. Danilović, postoje snage koje su spremne stati u zaštitu osuđenih u tom procesu, što je značilo da se upravo u obrani slobode i ljudskih prava stvarala nova kohezija među ljudima neovisno o njihovoj nacionalnoj pripadnosti. No tadašnji režim to nije shvatio. Naprotiv, uskoro su baš u Srbiji prevladale one političke snage koje su, najžilavije ustrajući u zagovaranju centralističkog jugoslavenskog modela, postale središte najžešćeg nacionalizma, agresor i uzrok budućim ratovima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu.

Ova vrijedna knjiga dr. Danilovića vraća nas u to vrijeme, podsjeća nas na zla koja su se dogodila, ali ujedno nas potiče da i u novim povijesnim okolnostima budemo uporni branitelji demokracije i slobode osoba i naroda.

Stipe Mesić
Predsjednik Republike Hrvatske

PROGON MUSLIMANSKIH INTELEKTUALACA

Moje angažovanje

Proletnjih i prvih letnjih meseci 1983. godine jugoslovenska štampa obaveštava da je u Bosni i Hercegovini uhapšena veća grupa muslimanskih intelektualaca, koja je, tvrdilo se, zagovarala islamsku revoluciju. Hapšenja padaju u vreme i nakon Islamske revolucije u Iranu i nakon dolaska imama Homeinija na vlast i stvaranja Islamske iranske teokratske države. Štampa, takođe, obaveštava da je grupa muslimanskih intelektualaca iz Sarajeva putovala u Iran, a da su ideje Islamske revolucije našle pristalice na Islamskom teološkom fakultetu (ITF), ali i u nekim drugim institucijama i sredinama u Sarajevu i Bosni i Hercegovini.

Bila je ovo tipična najava političkog suđenja, koje predstavlja policijsko-sudski progon neistomišljenika Saveza komunista Jugoslavije, a ovoga puta žrtve su muslimanski intelektualci u Bosni i Hercegovini.

Na udaru progona nisu samo muslimanski intelektualci, već i Muslimani kao nacionalnost. Suđenje je najavio moćni politički lider upravo ovog etničkog porekla, Hamdija Pozderac, koji je uz Branka Mikulića bio najjači politički lider u Bosni i Hercegovini. On je u jednom svom javnom istupu obavestio građane da je uhapšena neprijateljska i antijugoslovenska grupa koja je stvorila organizaciju čiji su, po njemu, ciljevi i program mračni. Ovakvi govori posttitoista bili su izravni pritisak na tužilaštvo i sud, od kojih se očekivalo da ovo shvate kao direktivu.

Uobičajeno je bilo tada, kada se organizuje neki politički proces u Jugoslaviji, da me okrivljeni, ili njihova rodbina, angažuju kao branioca, ili bar da do mene stižu informacije da se razmišlja o mom angažovanju. Tako je bilo i ovoga puta.

Nakon moje kratke karijere političara, kada sam pripadao grupi zvanoj „Srpski liberali", koju su 1972. godine Josip Broz i komunističko rukovodstvo eliminisali iz političkog života, i jednako kratke karijere predavača na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, gde sam predavao političku sociologiju, od 1. marta 1974. godine sam u advokaturi. Pretpostavljam po toj predestinaciji, a možda i slučajno, bio sam angažovan kao branilac u mnogim suđenjima u političkim procesima, pa i u sarajevskom u kojem sam branio Ismeta Kasumagića, Mustafu Spahića, Džemala Latića i Derviša Đurđevića.

U Beogradu sam zastupao Islamsku versku zajednicu i njenog muftiju Hamdiju Jusufspahića. On me je vešto i izdaleka pitao da li bih prihvatio da branim nekog od uhapšenika u Sarajevu. Za mene je to bio novi profesionalni izazov. Međutim, ono što je bilo presudno, to je da se u sudskim dvoranama i u javnosti borim za ono što u modernom vokabularu nazivamo ljudskim i građanskim pravima. Smatrao sam da je pravo na slobodno mišljenje, kao i pravo na političko javno delovanje, ne samo jedno od osnovnih građanskih prava, nego i da je obaveza svakog građanina koji je obrazovan i sposoban da artikuliše opšte i parcijalne interese. Rukovođen time odgovorio sam da bih rado kao branilac prihvatio takav posao i da sam spreman da otputujem u Sarajevo.

Nekoliko dana posle razgovora sa beogradskim muftijom, u Beogradu upoznajem jednog mladića, studenta anglistike i Islamskog teološkog fakulteta, Nedžada Latića, koji je došao da traži advokata koji će braniti njegovog brata, uhapšenog pesnika Džemala Latića i još neke uhapšenike. Nedžad, očigledno inteligentan i nadaren, osećao se čudno i zbunjeno u Beogradu i posebno u razgovorima koje smo vodili. Videlo se da je prvi put u Beogradu, da je iznenađen da postoji sredina u komunističkoj Jugoslaviji, kakav je Beograd bio tih godina, u kojoj se vode slobodoumni razgovori koji se nisu ticali samo problema koje je imao njegov brat i drugi uhapšenici u Sarajevu, već se

slobodno govorilo o svim ostalim temama. Da li je Nedžadov dolazak u Beograd bio njegov slučajan izbor ili jasno definisana namera, ili se radilo o očekivanju da bi neko iz glavnog grada imao hrabrosti i volje da se prihvati odbrane. Bilo kako bilo, tim dolaskom i razgovorima sa mnom i drugima koje je susreo, Nedžad je bio impresioniran. Nije mu bilo posve jasno šta se zapravo dešava, ali je hrabro prihvatio, za njega potpuno nov izazov i iskustvo da on, sa svojih dvadesetak godina, preuzima tako odgovorne obaveze kao što je izbor branioca njegovom bratu, ali i drugim prognanima. On je iskreno i bezazleno ponavljao „Ovdje se u Beogradu govori kritički" - i tvrdio je da su njegov brat i ostali uhapšeni za bezazlenije izjave, što je bilo potpuno tačno.

Nisu samo Džemal Latić i njegova porodica bili pod teškim teretom izbora advokata, već su to bili i ostali uhapšenici. Tako je Alija Izetbegović, pored branioca iz Sarajeva, angažovao jednog branioca iz Zagreba, advokata Nikolu Muslina, srčanog i uljudnog, koji je plenio angažovanošću u postupku, hrabrošću i korektnim odnosom prema kolegama. Izbor branilaca je pokazao da su okrivljeni i njihove familije više intuitivno nego racionalno ocenili da ne smeju da dozvole da policijski i sudski obračun bude lokalni u tamnom komunističkom bosanskohercegovačkom vilajetu.

Moja saznanja o sarajevskoj sredini, a posebno o sarajevskoj čaršiji, bila su minimalna i svodila su se na opšta opažanja, mada sam imao izvesnog iskustva kao branilac u političkim suđenjima u Bosni i Hercegovini. Znalo se da je komunistička politička elita u ovoj republici prednjačila u Jugoslaviji po svojoj tvrdokornosti, autoritarnosti i lakoj upotrebi represije. Osećala se nelagodnost i zabrinutost bosanskohercegovačkog političkog establišmenta koji je sebi postavljao pitanje: kako vladati i posle Josipa Broza Tita. Oni su smatrali da treba upotrebiti još veću represiju prema neistomišljenicima, a retki su bili oni koji su predlagali blažu opciju za sputavanje i eliminisanje neistomišljenika.

Prema uhapšenima primenjivana je raznovrsna tortura, od upotrebe brutalne fizičke sile, pretnji oružjem da će ubiti uhapšenika ili nekog iz njegove bliske familije, do sputavanja da angažuju advokate. Na sličan način bilo je prećeno i svedocima. Strah je zavladao u Sarajevu i u celoj Bosni i Hercegovini gde su živeli Muslimani. Međutim, iz Beograda, Zagreba, Ljubljane i nekih drugih sredina dolazile su kritike zbog ovakvog tretmana uhapšenika. Da bi smirio javnost, ministar policije u Bosni i Hercegovini, Duško Zgonjanin, ad litteram je rekao da uhapšeni nisu bili "troturisani", što je u izvesnim listovima u Srbiji tako doslovce i objavljeno.

Tito i njegov režim su u tome bili veoma vešti, reklo bi se virtuozni. Kad bi pojačavali represiju, ili da upotrebimo rečnik tog vremena, čas bi zaoštrili klasnu borbu a čas bi proklamovali demokratizaciju društva, što bi dovelo do smanjenja upotrebe represije bar za izvesno vreme.

Policijsko-sudski progon neistomišljenika u Titovo vreme kretao se tako između žestoke represije i umerenog i odmerenog organizovanja policijskih suđenja, što je bilo limitirano unutrašnjom i(ili) međunarodnom političkom situacijom, kako se govorilo – položajem Jugoslavije u svetu. Međutim, posle smrti Josipa Broza Tita, politička elita u Bosni i Hercegovini mogla je da organizuje progon političkih neistomišljenika bez nadzora od strane vođe i političkog centra iz Beograda. Odmah, već po prvim hapšenjima i propagandnom zamahu medija, videlo se da će progon muslimanskih intelektualaca biti žestok, nesputan, a da će bosanskohercegovačko komunističko rukovodstvo smatrati da time prednjači u Jugoslaviji i da time treba da bude uzor za ostala republička i pokrajinska vođstva u obračunu sa političkim neistomišljenicima.

Moj dolazak u Sarajevo povodom suđenja i prvi kontakt sa službenim licima suda, uverio me je da su sva prava, koje okrivljeni i uhapše-

ni imaju po Zakonu o krivičnom postupku, redukovana ili, tačnije rečeno, potpuno ukinuta. Stvorena je atmosfera koja je proizvodila osećanje straha kod porodica, rodbine i prijatelja uhapšenika. Svi su bili izloženi raznovrsnom šikaniranju od strane službenih lica (od tajne političke policije, preko zatvorskih službenika do sudske uprave). Štampa i ostali mediji uveliko su se takmičili stvaranjem atmosfere progona i sejanjem straha. Imao sam utisak da je tih dana biti Musliman (ili da upotrebimo sadašnji izraz, Bošnjak), samo po sebi bilo opasno i rizično. Taj stepen apriornog neprijateljstva i omraze nije bio rezultat samo komunističke netrpeljivosti prema neistomišljenicima i pritiska političke policije, već se osećala neka dublja, iracionalna mržnja koja je imala teološku i etničku pozadinu, koja će se posle nepunih desetak godina pretvoriti u bespoštedni rat i istrebljenje Muslimana.

Najpre su uskratili kopiranje zapisnika iz istrage. Bilo je dvanaest optuženih (jer je za trinaestog optuženog, Rušida Prguda, izdvojen postupak), a još više advokata, pa je red za uvid u spise predmeta bio veliki, a vremena malo. Čak je i čitanje zapisnika iz istrage bilo pod nadzorom, mada nismo shvatili da li je sudija pripadnik službenika suda ili pripadnik političke policije ili svih udruženo. Neprijateljstvo je bilo toliko snažno da se moglo opipati u atmosferi i da se prenelo i usmerilo na nas branioce. Osećao sam da smo mi advokati van Sarajeva doživljeni sa najvećim animozitetom, a naročito mi iz Beograda.

Čitanje zapisnika iz istrage i sačinjavanje beležaka bilo je ponižavajuće za nas branioce i, jednako, bilo je i pre suđenja na glavnom pretresu grubo kršenje i uskraćivanje prava okrivljenih na odbranu na toliko javan i demonstrativan način, da se činilo da je to samo sebi cilj. Ova grubost i zloupotreba ovlašćenja Državne bezbednosti i suda pokazivala je, zapravo, skriveni strah od procesa i nervozu zaduženih – političke policije, tužioca i sudija u prvom planu, a takođe i novinara, političara i drugih saradnika na tom poslu u drugom planu.

U istrazi je grubo povređivana odbrana okrivljenih pa je na taj način izgledalo da istragu nije vodio sud, već da su u istrazi okrivljene i svedoke saslušavali pripadnici političke policije. Nažalost, tadašnji Zakon o krivičnom postupku (ZKP) je dozvoljavao tu mogućnost, ali samo izuzetno. Izuzetak u ovom slučaju je postao pravilo.

Zloupotrebljavajući ovlašćenja i Zakon o krivičnom postupku, tajna politička policija (Državna bezbednost) vodi istragu, dobijani su montirani i štimovani zapisnici, a iskazi uhapšenih su bili skoro identični, jer su pravljeni prema matricama inkriminacija. Inkriminacije su bili isključivo verbalni iskazi, što je tipično za politička suđenja. Sudilo se, dakle, za delikt mišljenja. Procesuirano je bilo mišljenje.

Kada je politička policija „upakovala" iskaze okrivljenih i iskaze svedoka, na tako montiranim verbalnim iskazima, tužilaštvo je sastavilo pretencioznu optužnicu Kt. 1118/83 od 105 strana. Predmet je predat Okružnom sudu u Sarajevu pod brojem K. 212/1983, od 07. juna 1983. godine. Tada su mislili da su time završili posao. Način vođenja glavnog pretresa, prvostepena i drugostepena presuda pokazuju tu tvrdokornost organizatora ovog sudskog procesa i njihovu presudnu ulogu u tome. Međutim, optuženi su na glavnom pretresu, kako će se videti, osporili i doveli u sumnju i same razloge pokretanja ovoga postupka, a posebno svrhu takvog suđenja.

Da bi se prikrila ova montaža i sačuvao kakav-takav autoritet optužnice i pokretanja ovog sudskog postupka, glavnu ulogu dobijaju mediji: TV, radio i novine ponavljaju inkriminacije iz optužnice svakog dana suđenja umesto da izveštavaju o onome što se dešava u sudnici. Ovo identično i glajhšaltovano prikazivanje toka postupka na glavnom pretresu narušio je dopisnik lista „Politika" Borko Gvozdenović, koga je redakcija poslala u Sarajevo. Tako je ipak u javnosti procurelo da se optuženi brane da nisu krivi, da nisu izgovarali inkriminacije koje su im stavljane na teret, kao i da svedoci događaje, okolnosti i razgovore prikazuju drugačije nego što to čini optužnica. Sudski postupak se sveo na demonstraciju gole sile i grubosti, u čijoj pozadini se, zapravo, osećao ontološki strah titoista, samo tri godine nakon smrti velikog vođe, za legitimnost njihove vlasti i još više strah i zabrinutost za budućnost te vlasti.

Došavši u Sarajevo radi pripreme odbrane, upoznajem uzrujanu, ali kompaktnu porodicu **Ismeta Kasumagića**, njegovu suprugu i dve kćerke. Mada su one, razumljivo, bile uznemirene, ipak su bile spremne da brane slobodu i čast svoga supruga i oca, pokazujući zadivljujuću hrabrost i neustrašivost. Ismet im je bio uzor, autoritet i centar života. Njihova ljubav prema njemu izazivala je kod mene divljenje i poštovanje.

Moj boravak u Sarajevu povodom pripreme za suđenje, kao i samo suđenje, bili su iskustvo i upoznavanje ljudi iz druge, bitno različite sredine, drugačijih navika i ispoljavanja osećanja. Ismet Kasumagić je bio četvrtooptuženi, inženjer metalurg, profesor Metalurškog fakulteta u Zenici, savetnik u Institutu „Hasan Brkić" u Zenici, stručnjak za čelik OUN sa diplomatskim pasošem OUN, jednom rečju, cenjena i priznata ličnost u svojoj sredini i struci, čovek od ugleda i kredibiliteta. Bio je vernik - praktik, ne skrivajući svoja verska opredeljenja koja je slobodno ispoljavao. Znajući njegovo okruženje, kao i logiku tajne političke policije, uveren sam da je to javno ispoljavanje verskih osećanja bilo opredeljujuće za njegov policijsko-sudski progon.

Džemal Latić, desetooptuženi, imao je samo 27 godina a već je uživao glas poznatog, priznatog i uglednog pesnika, kojega je njegova sredina cenila zbog talenta i uzorne ličnosti. Ljubav i poštovanje kojim ga je okruživao njegov brat Nedžad, otac Sakib i majka Džemila, kao i njegova prelepa supruga Fatima, čija je fotografija korišćena za reklamiranje zimske olimpijade u Sarajevu, okruživala je Džemala, koji je kod svojih istražitelja i mučitelja izazivao pojačanu srdžbu. Pokazalo se da je ovaj naizgled nežan i krhak mladić, zapravo, veoma snažan čovek, čvrstih uverenja, nepokolebljiv u zaštiti svojih prava i integriteta svoje ličnosti.

Bio sam angažovan da branim i devetooptuženog, tridesetogodišnjeg imama **Mustafu Spahića**, zvanog Mujki, koga su svi koji su ga poznavali, voleli i cenili. On je pored Islamskog teološkog fakulteta završio i Fakultet političkih nauka u Sarajevu, i to oba uspešno i zapaženo. Za njegove studije sa FPN vezana je anegdota koju smo rado prepričavali. Kada je polagao ispit iz Sociologije grada (ili Urbane sociologije, kako li se predmet zvao), kada je ispitivač bila veoma zadovoljna odgovorom pa je ostalim studentima rekla: „Vidite, to je marksistički pristup". Tada je, na njeno zaprepašćenje, vispreni Mujki odmah uzvratio: „Izvinite, ja sam islamski intelektualac, a ne marksist". Pričalo se da je ovu duhovitu dosetku pedantno zabeležila tajna policija i pohranila u Spahićev dosije. I Mujki je bio okružen ljubavlju, podržavan od oca, majke, supruge, a naročito brata, ali su ga iskreno i toplo voleli i svi sa kojima sam radi njega imao kontakte. Takav odnos prema njemu imali su i ostali okrivljeni, što se ispoljavalo u sudnici. Mujki je osvajao i svakoga ko ga je upoznao. On je bio sinteza neumoljive logike, velike radoznalosti i snažnih uverenja.

Pored navedene trojice bio sam angažovan da branim i **Derviša Đurđevića**, tridesetpetogodišnjaka, inače mog kolegu pravnika, poreklom iz Crne Gore, koji nije imao baš nikakvih dodirnih tačaka sa ostalima koji su u zatvoru, osim što je bio vernik i što je uhapšen kada i ostali. Optužnica nije mogla Derviša dovesti ni u kakve veze sa ostalim optuženima, tako da su njegove inkriminacije bile izdvojene iz konteksta optuženja. Derviš je imao brata, vrlo zapaženog policajca-operativca, koji je progonio lopove po Beogradu. Nakon ovoga vodi se disciplinski postupak protiv njegovog brata i on gubi posao, pa posle izvesnog vremena napušta Jugoslaviju i živi negde u inostranstvu.

Znajući da je posao kojeg sam se prihvatio, ne samo zbog pobrojanih okolnosti, već i sam po sebi obiman i težak, predložio sam da mi se pridruži Orhan Nevzati, moj kolega i prijatelj iz Beograda, tada jedini advokat Albanac u Beogradu. Orhana i mene vezivala je činjenica da smo bili žrtve obračuna sa liberalima u SK Srbije 1972. godine, a on je bio jedini Albanac u Sekretarijatu CK SK Srbije. Pored značajnog političkog iskustva, već se pokazao kao spretan i pregnantan advokat. Njegovo angažovanje je mnogo pomoglo, a nadam se da su tako to doživeli i oni koje smo zajedno branili. Sa njim sam mogao slobodno i otvoreno da se konsultujem kako da organizujemo odbranu, bez opreza da li će to biti preneto tajnoj političkoj policiji.

Najpre smo se smestili u hotelu „Evropa", ali kako je suđenje odmicalo, a vrelina pritiskala Sarajevo i celu kotlinu, preselili smo u hotel „Nacional", nadajući se pirkanju vetra sa Trebevića. Ručavali smo u „Morića Hanu", gde su nas čekali rođaci uhapšenih, nestrpljivo očekujući naše komentare, opaske i ocene. Uveče smo išli u nacionalne kafanice na Baščaršiji, hraneći se poznatim sarajevskim roštiljom. Orhan, gurman i meraklija, kakvi su Prizrenci, za obedom je vadio sitne paprike iz džepa, koje je uzgajao u saksijama u stanu na Novom Beogradu, čiju sam žestoku ljutinu prepoznao u Los Anđelesu, gde mi je objašnjeno da je to čili, meksički specijalitet.

Moje branilačko iskustvo iz Sarajeva pomoglo mi je da shvatim Sarajlije koji su bili okruženi topovima i bombardovani oružjem JNA od strane bosanskih Srba. Sve moje simpatije bile su na strani žrtava 1983. godine, kao i deset godina kasnije, koje nisu ispoljavale ekspanzionističke težnje, već samo želju da žive po izboru svog verovanja, običaja i samopoštovanja u multietničkoj i multikonfesionalnoj Bosni i Hercegovini.

Kada je Sarajevo dugotrajno bilo bombardovano sa okolnih brda, kada su dolazili neki poznati pisci ili javni radnici da ispale neki plo-

tun na građane Sarajeva, tada sam se često pitao da li je sudsko procesuiranje grupe muslimanskih intelektualaca u Sarajevu 1983. godine, bilo prelogmena ideološke i emotivne pripreme za rat u Bosni i Hercegovini od 1992. godine i nadalje. Da li su neki dijabolični i destruktivni umovi pripremali i najavljivali razaranja, ubistva i zločine u Bosni i Hercegovini, ispoljavajući netrpeljivost i mržnju prema Muslimanima i islamu?

Sarajevski sudski proces muslimanskim intelektualcima bio je, očigledno, ne samo u funkciji očuvanja komunističkog poretka zabrinutih titoista posle smrti Josipa Broza Tita, već je bio i uvod na podsticanje etničke i verske mržnje između Bošnjaka (Muslimana), s jedne strane, i Srba i Hrvata koji žive u Bosni i Hercegovini, sa druge. Iz samog sudskog procesa ne može se otkriti umešanost elita tih dvaju nemuslimanskih i bosanskih nacija iz Beograda, ali ceo proces se zasnivao na prebrojavanju po principu mi i oni, a očigledno je bio u funkciji omraze Muslimana. Mržnja podsticana na verskoj osnovi prerasla je u etničku mržnju, bez koje, razume se, nije ni mogao da se vodi rat i agresija u Bosni i Hercegovini. Ovaj sudski proces tako je vođen da je bez uzdržanosti podsticao ovu mržnju, a alibi je bio lažan progon neistomišljenika koji se pravdao ugroženošću socijalističke vlasti i bezbednosti države.

Ova knjiga nisu moje uspomene prvenstveno, mada sam je započeo sa uspomenama i prožimao njima, već je pokušaj da objasni uzroke, razloge i suštinu sudsko-policijskog progona muslimanskih intelektualaca u Sarajevu 1983. godine, da podseti na one koji će desetak godina kasnije igrati zapaženu, a izvesni od njih značajnu i presudnu ulogu u političkom životu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, kako u ratu koji im je bio nametnut, tako i u miru koji je zaključen pod pritiskom civilizovanog sveta.

U svakom slučaju, ovaj policijsko-sudski progon ne može se i ne treba zaboraviti. Uloga pojedinih osuđenika, nakon izdržane kazne, sve-

doči da je zabluda politike i političara da hapšenjem i slanjem na robiju eliminišu pristalice te političke opcije. Hapšenja i robijašnice, naprotiv, učvršćuju ljude u njihovim uverenjima; oni sa robije izlaze puni osvetničke mržnje ili oplemenjeni, jer su na svom ličnom primeru spoznali opasnost ekstremne politike i represije. Vreme je pokazalo da su muslimanski intelektualci sa robije izašli oplemenjeni. Robijašnice su za ljude koji su u njih dospeli zbog svojih političkih i intelektualnih uverenja svojevrsna škola za političare.

Generalno govoreći, kao što su pripadnici organizacije „Mladi muslimani" bili žrtve komunističkog terora nakon završetka Drugog svetskog rata, tako su jednako i muslimanski intelektualci 1983. godine bili žrtve istog tog terora, samo u drugim vremenima i sa promenjenim uslovima. Međutim, suština tih progona je nepromenjiva: komunisti, po prirodi svoje doktrine i političke prakse, nisu trpeli i tolerisali različita politička uverenja. Progon muslimanskih intelektualaca 1983. godine, kao i pojedinih pripadnika organizacije „Mladi muslimani" nakon Drugog svetskog rata, predstavljaju tipičan vid sudsko-policijskog eliminisanja političkih neistomišljenika i protivnika komunističke doktrine i komunističke države. Takvi progoni su pravilo u svim komunističkim državama, pa i u jugoslovenskom komunističkom društvu, naravno.

I

PROGON NEISTOMIŠLJENIKA

1. Prognani i progonitelji

Pripreme i organizovanje policijskog i sudskog progona muslimanskih intelektualaca 1983. godine u Sarajevu organizovane po svim pravilima suđenja u komunističkoj Jugoslaviji. Sva metodologija sudskih procesa primenjivana je dosledno i bez uzdržanosti u ovom suđenju. Najpre je bio definisan cilj progona. Zatim je identifikovana ideološko-politička grupacija koja će biti proganjana, da bi zatim bili odabrani okrivljeni kojima će se suditi, pa potom izvršena selekcija okrivljenih i svedoka. Paralelno sa tim pripremama izvršene su medijske pripreme i obezbeđena propagandna podrška. Tek na kraju je izvršen izbor tužioca i sudija.

To je razlog što ćemo najpre načelno izložiti o progonu političkih neistomišljenika sa osvrtom na sam sudski proces u Sarajevu 1983. godine, da bi na temelju tih opštih osvrta pokazali i opisali kako je taj progon najavljen, organizovan i vođen. Potvrdiće se da su sva pravila i mehanizam političkih suđenja primenjena u Sarajevskom procesu 1983. godine.

Braneći političke prognanike diljem tadašnje Jugoslavije uočio sam izvesne, rekao bih, pravilnosti. Ova su suđenja u raznim sredinama SFRJ imala zajednička obeležja: tipično ponašanje političara, tajne policije, tužilaštva, sudova, novinara i medija. Došao sam do zaključka da je komunistički režim u Jugoslaviji eliminisao svoje političke oponente, ali ih je jednako i istovremeno proizvodio. Komunistički režim je, zapravo, upotrebljavao svoje političke protivnike, tako što je stalnom pretnjom pokretanja političkih sudskih procesa učvršćivao svoju diktaturu. Politička suđenja su u komunističkoj diktaturi rado korišćeno sredstvo terora, a ono što teror proizvodi i predstavlja jeste uterivanje straha kod građana i ućutkivanje političkih neistomišljenika.

Sudski proces 1983. godine u Sarajevu muslimanskim intelektualcima bio je pripremljen upravo kao uzorno organizovani policijsko-sudski progon političkih i intelektualnih neistomišljenika. Nova saznanja iz tog procesa poslužila su mi kao dokaz i ilustracija prilikom pisanja knjige „Upotreba neprijatelja - Politička suđenja u Jugoslaviji 1945-1991. godine", čije je prvo izdanje izašlo burne ratne 1993. godine, a devet godina kasnije i drugo, prošireno i dopunjeno izdanje, 2002. godine.[1]

Mada je moje saznanje o pravilima organizovanja sudskih procesa uveliko sazrevalo i uobličavalo se upravo u vreme procesa u Sarajevu, pisanje o toj temi bilo je toliko opasno da bi i sam rukopis, koji bi pronašla politička policija predstavljao dokaz koji bi bio više nego dovoljan za pokretanje istrage. Vitomir Đilas, advokat iz Titograda, napisao je tekst za rubriku „Odjeci" za dnevni list „Borba", povodom objavljivanja i rasprave o knjizi Santijaga Karilja „Evrokomunizam", a držao ga je u fioci svog radnog stola. Verovatno je bio pod nadzorom UDB-e*, a neko ga je prijavio za taj rukopis, pa je politička policija obila njegov radni sto, što je bilo dovoljno za procesuiranje i izricanje kazne zatvora od dve godine. Zato sam tek sa ukidanjem zloglasnog člana 113. Krivičnog zakona SFRJ - Neprijateljska propaganda, tj. delikta mišljenja, mogao da pristupim pisanju knjige koja se bavila političkim suđenjima u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata.

---

[1] Dr. Rajko Danilović „Upotreba neprijatelja - Politička suđenja u Jugoslaviji 1945-1991. godine", Beograd - Montena, drugo dopunjeno izdanje 2002. godine.
U ovoj knjizi obrađen je model eliminacije političkih neistomišljenika u komunističkoj Jugoslaviji. Ovaj model je, uz izvesne lokalne razlike, bio po uzoru na progon „neprijatelja" komunizma u Sovjetskom Savezu i u istočnoevropskim i drugim komunističkim državama. Koristeći se ovim istraživanjima bilo je moguće i pisanje ove knjige „Sarajevski proces 1983. - Progon muslimanskih intelektualaca".

* *Termini UDB-a i udbaši autor koristi metafizički i kolokvijalno. Ne radi se samo o službenicima tajne političke policije, koja se oficijelno odmah nakon Drugog svjetskog rata zvala OZN-a (Organizacija za zaštitu naroda), UDB-a (Unutrašnja državna bezbjednost), pa zatim DB (Državna bezbjednost), a od 70-tih godina prošlog vijeka SDB (Služba državne bezbjednosti), već i njihovim „saradnicima" koji tvore specifičan mentalitet „službe" koja nadzire i usmjerava ono što predstavlja sferu javnog političkog života (primjedba urednika).*

Uzajamnost i prožimanje ovog opšteg iskustva i saznanja o razlozima organizovanja sudskih političkih procesa sa iskustvima iz Sarajevskog procesa 1983. godine, u ovoj knjizi su neizbežni. Ne mogu se razumeti razlozi i korišćeni postupci od strane policije, tužilaštva, suda, medija i političara u Sarajevskom procesu 1983. godine, bez osvrta i opštih saznanja o sudskim i političkim procesima u komunističkim državama, a posebno u komunističkoj Jugoslaviji.

Tako Sarajevski proces 1983. godine otkriva svrhu, metodologiju, scenario i posledice montiranih političkih procesa. Međutim, njegova posebna karakteristika je to što je on najuzorniji staljinistički proces u to vreme, kada su promene i najava erozije i poraza komunističkog sveta, po najpronicljivijim duhovima, već bile započete. Možda su organizatori procesa imali jednak osećaj pa su ga radi toga tako pregnantno organizovali i vodili, što je čak izazivalo reagovanje i onih koji nisu imali ni razumevanja ni simpatija za uhapšenike i njihova opredeljenja.

Mada zastrašeni količinom i žestinom terora, prognani, njihovi bliski saradnici i prijatelji, pa i istomišljenici, ipak su pružili otpor koji je manje bio transparentan, ali je zato bio široko i masovno intimno oformljen i rasprostranjen. Do pokretanja ovoga procesa mnoge ličnosti, nepoznate sarajevskoj ili široj lokalnoj sredini, ili poznate samo u užem krugu, postaju personifikacija političkih mučenika, a time i uzor za druge. Upravo srazmerno primeni žestine progona i terora, raste i ugled i interesovanje za robijaše. Oni stiču simpatije među građanima Bosne i Hercegovine i šire, koji pripadaju Bošnjacima (ili kako se te 1983. godine i kasnije govorilo Muslimanima), ali i među liberalno orijentisanim građanima drugih etničkih i religijskih grupa, koji su bili malobrojni, ali čije je javno angažovanje zadavalo brige komunističkoj eliti u Bosni i Hercegovini i čiji je uticaj, bez obzira na malobrojnost, bio nesumnjiv.

Upravo zbog toga je u Jugoslaviji, a naročito u liberalnim sredinama, bosanskohercegovačka vladajuća garnitura komunista označavana kao najtvrdokornija dogmatska i nedemokratska, bez obzira što Evropa i posebno evrokomunisti podvrgavaju ozbiljnoj kritici rezultate Oktobarske revolucije u Rusiji i prakse realsocijalizma. Možda u strahu od tih pojava bosanskohercegovačka vladajuća elita poseže na grub i nemilosrdan način da se obračuna sa idejnim strujanjima među muslimanskim intelektualcima. Verovatno su bosanskohercegovački komunisti smatrali da će pokrećući ovaj sudski progon zastrašiti Muslimane i njihovu intelektualnu elitu, ali i da će zastrašiti neistomišljenike među drugim etničkim i konfesionalnim grupama u Bosni i Hercegovini.

Iskustvo organizatora policijskog i sudskog progona muslimanskih intelektualaca u Sarajevu 1983. godine bilo je stečeno i izvežbano od učvršćivanja komunističke vlasti pa do godina ovog progona. Primenom tog iskustva su se rukovodili organizatori ovog sudskog progona neistomišljenika.

Političko nasilje i teror predstavljali su tipično sredstvo progona političkih oponenata i opozicije u jugoslovenskom komunističkom društvu. Politički sudski proces i zatvori za „političke krivce" neizbežan su deo političkog života jugoslovenske komunističke države. Politička policija, tužilaštvo i sudsko procesuiranje tipični su za neliberalne države, bez obzira da li se pravdaju „višim interesima nacije" (fašizam i ekstremni nacionalizam), „višim političkim, verskim i sličnim interesima" (totalitarizmi druge etiologije), ili „istorijskim interesima radničke klase" (komunizam). Dvadeseto stoleće biće zapamćeno ne samo po državnom teroru, koji se skrivao iza alibija legitimiteta vlasti i navodno njenog legalnog funkcionisanja, nego i po teroru grupa ili pojedinaca. Žrtve terora se u dvadesetom veku broje milionima, stotinama hiljada, hiljadama.[2]

---

[2] Komunizam je, kao tipično totalitarni poredak, praktično nastao i nestao sa istorijske scene u dvadesetom stoleću. Komunizam je razradio veoma razuđen i funkcionalan mehanizam i aparat nasilja progoneći političke neistomišljenike i protivnike. Komunistički teror je bio sveobuhvatan i žestok, bez obzira na oscilacije (pooštravanja ili omekšavanja), a masovnost žrtava je neverovatna. Prevod sa francuskog knjige „Crna knjiga komunizma -

kriminal, teror, represija", objavljene u Sarajevu i Zagrebu, ali ne i u drugim državama nastalim raspadom SFRJ, u odeljku naslovljenom „Zločini komunizma" Stephan Courtais, daje sumarnu i krajnje sumornu sliku broja žrtava:

- SSSR, 20.000.000 mrtvih;
- Kina, 65.000.000 mrtvnih;
- Vijetnam, 1.000.000 mrtvih;
- Severna Koreja, 2.000.000 mrtvih;
- Kambodža, 2.000.000 mrtvih;
- Istočna Evropa, 1.000.000 mrtvih;
- Latinska Amerika, 150.000 mrtvih;
- Afrika, 1.700.000 mrtvih;
- Avganistan, 1.500.000 mrtvih; i

Međunarodni komunistički pokret i komunističke partije koje nisu na vlasti desetine hiljada mrtvih!

Ukupna brojka približava se cifri od sto miliona mrtvih." (Bosansko izdanje knjige, strana 14.)

Ako bi se primenili standardi Međunarodnog krivičnog prava, ovo su sve zločini protiv mira, ili su kršenje zakona i običaja rata, ili su genocid, ili su zločini protiv čovečnosti.

Ima teoretičara koji smatraju da je broj žrtava veći od prikazanog.

Pada u oči da zločinci i dželati nisu pozvani na sudsku odgovornost. O njima se govori i piše samo apstraktno, mada je svaki zločin individualno delo.

Tome treba dodati ogromne žrtve političkog nasilja koje sprovode tirani i despoti u Aziji, Africi, Centralnoj i Južnoj Americi, a nisu komunističke provenijencije. Svi ovi režimi u svojoj krvavoj vladavini istrajavaju na formalnoj primeni prava. Skoro svim političkim neistomišljenicima i opozicionarima je suđeno, kako-tako, i po pravilu je bio organizovan nekakav sudski postupak.

Svi su, moglo bi se tako reći, bili svesni da je politički zatvorenik osobeni „krivac", kao i da je politički „zločin" - poseban zločin. Toga su bili svesni progonjeni, kao i sami progonitelji i građani, koji su intimno i skriveno izražavali simpatije za političke zatvorenike. Dokle su politički krivci u očima totalitarne vlasti bili najveći i najopasniji zločinci, dotle su u očima građana, ili dela građana, politički zatvorenici doživljavani kao heroji ili kao stradalnici za opštu stvar.

Totalitarne komunističke vlasti odmah pri hapšenju „političkih krivaca", prema njima ispoljavaju veliko neprijateljstvo, izlažući uhapšenike dodatnim nedaćama i torturi. Politički zatvorenik, od čina hapšenja, započinje svoju borbu za odbranu vlastitog dostojanstva. Od hapšenja do izlaska na slobodu politički zatvorenik vodi borbu za svoja prava, koja često mogu biti naizgled mala i sitna, ali su za njega presudno značajna, jer štite njegovo dostojanstvo. Insistirajući na svojim pravima, koja su regulisana zakonom ili nekim zatvorskim pravilnikom, on sudske i zatvorske vlasti dovodi u položaj da moraju da primenjuju deklarisane norme. I ova, često vrlo pragmatična borba za prava nastavak je zapravo zatvorenikove političke delatnosti. Tako, za političkog zatvorenika ova borba predstavlja samopoštovanje i, ujedno, odbranu vlastitih političkih uverenja, što izbija u prvi plan, a visina zatvorske kazne dolazi u drugi plan.

U borbi protiv policijskih, zatvorskih i sudskih vlasti, politički zatvorenici crpu snagu iz činjenice da su proganjani zbog svojih političkih uverenja, dok pobrojani službenici, bez obzira što često izgledaju revnosni pa i beskrupulozni, svoju ulogu veoma retko ostvaruju iz svojih političkih uverenja, već su tom prilikom rukovođeni karijerizmom. Progonitelji, bez obzira u kojoj su funkciji (policija koja hapsi, službenik političke policije koji priprema proces, zatvorski stražari, istražne ili sudeće sudije ili slično), ovom svojom ulogom dobijaju šansu da se dokazuju i napreduju u karijeri i potvrđuju svoju lojalnost vlastodršcima.

Autoritarnoj i totalitarnoj vlasti uopšte, jednako kao i komunističkoj vlasti u Jugoslaviji, potrebni su i jedni i drugi. Prognani čiji je progon služio kao teror, kao zastrašivanje pojedinaca i grupa koji su stvarni ili potencijalni protivnici vlastodržaca, a progonitelji su neophodna egzekutiva na koju se totalitarna vlast oslanja i bez koje ne može da funkcioniše.

2. Sudski progon kao proizvodnja neprijatelja

Socijalizam komunističke provenijencije je nezamisliv bez policijsko-sudskog progona političkih neistomišljenika. Taj se progon povremeno izražavao u masovnim suđenjima i hapšenjima, ali je kao praksa funkcionisao stalno. Sve velike ideološke i političke obračune obeležavao je policijski i sudski progon „poraženih političkih snaga".

Za komunizam je bilo karakteristično da je policijski i sudski progon obuhvatao najčešće, i skoro isključivo, političko mišljenje. Veoma se retko dešavalo da su neistomišljenici dosegli i nivo političkog organizovanog delovanja. Predmet sudskog procesuiranja su politička uverenja i opredeljenje, po pravilu.

Teško je dati zadovoljavajuću definiciju političkog delikta i političkog krivca. U jugoslovenskoj literaturi je ta tema izbegavana, pa se svodila na interpretaciju saveznog Krivičnog zakona i delova o progonu političkih protivnika, što se pravdalo zaštitom „državnog i društvenog uređenja" i „bezbednosti zemlje". Zapravo, sve se svodilo na komentar Krivičnog zakonika Jugoslavije.[3]

Autoritarna i totalitarna vlast i država, kakva je bila komunistička Jugoslavija, temeljila se na globalnoj podeli na manjinu, koja u političkom procesu sudeluje dozirano, najčešće folklorno, koja podržava političku oligarhiju, s jedne strane, i ogromne većine građana koja je van političkog procesa, osim povremeno na folkloran način (masa

---

[3] Videti: dr. Rajko Danilović „Upotreba neprijatelja – Politička suđenja u Jugoslaviji 1945-1991. godine", naročito prvo poglavlje „Politički krivac". Ništa nije evazivnije i neodređenije od pojmova kao što su „državno uređenje" i „bezbednost zemlje", što je progoniteljima stvaralo skoro bezgranični prostor za subjektivno i arbitrarno presuđivanje. Zato su progonitelji nastojali i uspeli da prošire polje krivične odgovornosti i, ujedno, da suženo i redukovano primenjuju odredbe krivičnog zakona.

građana na dočecima vođe pri povratku sa puta, mitinzi, i fingirani izbori), s druge strane.

U totalitarnim državama, kakva je bila Jugoslavija posle Drugog svetskog rata do raspada 1991. godine, sudnice postaju, na otuđen i neprirodan način, mesto za sučeljavanje politike vladajuće oligarhije i opozicionih političkih stanovišta. Ovaj model političkog obračuna i zastrašivanja veoma je efikasan sa stanovišta interesa totalitarne vlasti. Sudski politički procesi, u takvim uslovima, važan su i efikasan instrument koji totalitarna vlast koristi. Radi toga su komunisti, odmah po uspostavljanju vlasti, kriminalizovali delatnost svojih političkih oponenata i protivnika.

Zabluda je da grubi i surov obračun totalitarne vlasti, što je bilo tipično za Sarajevski proces 1983. godine u progonu muslimanskih intelektualaca, predstavlja transparentno demonstriranje političke moći i legitimiteta vlasti. Naprotiv, takvi žestoki policijsko-sudski obračuni po pravilu predstavljaju pokriće i alibi za strah vlastodržaca i izraz su vlastite sumnje u sopstvenu legitimnost političke vlasti. Ovakvi žestoki policijsko-sudski obračuni, kakav je bio, između ostalih, i ovaj u Sarajevu 1983. godine, upravo pokazuju da politička vlast nije posve legitimna i etablirana, da i sama počinje da sumnja u svoj legitimitet, što je očekivano za bosanskohercegovačke komuniste posle smrti Josipa Broza Tita. Stoga se toj političkoj eliti tri godine nakon smrti Broza, koji je personifikovao tu i takvu vlast, prividno činilo da će žestokim policijsko-sudskim pogromom muslimanskih intelektualaca, demonstrirati snagu svoje vlasti i njenu legitimnost i etabliranost, mada je ona već tada bila slaba, nestabilna i osporavana. Autoritarna bosanskohercegovačka vlast se junačila osećajući eroziju i gubitak legitimiteta vlasti.

Autoritarna i nedemokratska vlast prihvata samo jedno političko mišljenje i to ono koje ona proklamuje i zastupa. Svako suprotno ili različito kod takve vlasti izaziva sumnju i podozrivost. Stoga autoritativna vlast, kakva je bila bosansko-hercegovačka komunistička vlast posle Drugog svetskog rata i osamdesetih godina prošlog stoleća, nije štedela novac kada je razvijala i održavala razuđeni aparat represije, u kojem je sa stanovišta opšteg interesa sudelovalo nesrazmerno mnogo ljudi. To je bila investicija u vlastitu sigurnost, ulaganje koje je smatrano neophodnim i najkorisnijim.

Takva je vlast, uplašena od promena, zamenljivosti i prolaznosti, nastojala da građane podeli na dve klase: prva – na građane koji su pripadnici i učesnici ili bar saradnici vlasti; i druga – na građane koji su neprijatelji, stvarni ili potencijalni, toj vlasti. Podaništvo za totalitarnu vlast je građanska vrlina. A u Jugoslaviji tog razdoblja „moralno-politička podobnost" ustanovljena je kao zakonska odrednica i pravni institut.

Između dve pobrojane skupine – manjine koja vlada ili participira u vlasti, s jedne, i znatne većine koja je tretirana kao potencijalni ili stvarni neprijatelj, s druge strane, postoji ogroman broj građana koji su van navedene generalne podele i koji češće postaju pripadnici klase progonjenih nego što pojedinci ulaze u klasu progonitelja. Muslimani-praktici u Bosni i Hercegocvini osamdesetih godina dvadesetog veka za bosanskohercegovačke komuniste pripadali su uglavnom ovoj trećoj, najmasovnijoj grupaciji. To bi, verovatno, tako i ostalo da se krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog veka nije, prvenstveno na Islamskom teološkom fakultetu i oko njega, formirala jedna grupa mladih islamskih intelektualaca, željnih znanja, koji pokreću mnoge debate. Ova pojava zapravo je bila alarm za bosanskohercegovačku komunističku vlast, koja je u toj delatnosti prepoznala opasnost. Odmah su bile prikupljene sve snage odbrane režima: ideolozi, mediji, političke strukture (komiteti Saveza komunista, SSO, omladina) i, ono što je za taj obračun najvažnije, policijski aparat u kojem presudnu ulogu igra politička policija, što će biti i predmet ove knjige.

Komunistička autoritarna vlast u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji bila je uverena da političke oponente i neistomišljenike policijskim i sudskim progonom i kaznama ne može da prevaspita, da ih pridobije za svoje političko gledište. Istina, u Jugoslaviji izuzetak je bio sa golootočanima, kada ih je aparat represije (politička policija, sudske i zatvorske vlasti) tretirala kao zatvorenike podobne za prevaspitavanje. Taj eksperimenat je dao monstruozne učinke, jer umesto „revidiranja" svojih političkih uverenja, zatvorenici su tim nastojanjima upravo sve više bili učvršćeni u svojim uverenjima ili pridobijeni za informbirovsko gledište.

Osnovni cilj komunističke vlasti bio je i ostao da se sudskim progonom neistomišljenika zaplaše stvarni ili potencijalni neistomišljenici, s jedne, ali i da se proizvode „neprijatelji", jer represivni režim tako sebe održava u funkciji i kondiciji, s druge strane.

Sudovi su se u autoritarnom komunističkom režimu Jugoslavije posle Drugog svetskog rata prvenstveno rukovodili, da upotrebimo pravnički izraz, razlozima generalne prevencije, tj. upozorenja drugih, opomene i uterivanja straha efektivnim ili potencijalnim protivnicima vlasti. Radilo se, dakle, o progonu i zastrašivanju svih onih koji vladajuću frakciju ili koaliciju frakcija u SKJ ugrožavaju, ili bar osporavaju. Najžešći su progoni prema onima koji vladajuću grupaciju ugrožavaju, koji su, zapravo, konkurenti vladajućoj frakciji ili, da upotrebimo ideološki komunistički termin, koji ugrožavaju „generalnu liniju partije". Tako je nastao, naizgled, paradoks da su sudski politički procesi najžešće organizovani za političke konkurente, a ređe za stvarne neistomišljenike i protivnike. Sudski proces Azemu Vlasiju u Titovoj (Kosovskoj) Mitrovici 1989. godine to najbolje ilustruje. Taj proces partijskom neistomišljeniku i konkurentu, koji je najava i početak sukoba u SFRJ, što je i podstaklo raspad te države, vodi se sa neuobičajenom žestinom i u neuobičajenoj koreografiji: sa policijskim oklopnim vozilima oko sudske zgrade i u gradu, snajperistima na krovovima zgra-

da oko sudske zgrade, specijalcima u obezbeđenju, specijalnim propusnicama za ulaz u sudnicu, selekcijom publike.

Izuzetak u žestini obračuna, mada se ne radi o frakcijskoj borbi konkurentskog političkog uverenja, bio je policijski i sudski obračun 1983. godine u Sarajevu sa muslimanskim intelektualcima.

U oba ova slučaja nije se štedelo na novcu, pa je angažovan veliki broj ljudi, vršena su znatna finansijska ulaganja i u propagandu. Uostalom, u autoritarnim državama, kakva je bila Bosna i Hercegovina osamdesetih godina dvadesetog stoleća, postojao je brojno razuđen aparat represije. Svi oficijelni delovi tog aparata, saobrazno svojoj ulozi i funkciji, angažuju se u pripremi i realizaciji policijskog i sudskog progona ove grupe neistomišljenika.

3. Otpori

Javni otpori organizovanom policijskom i sudskom progonu neistomišljenika u jugoslovenskom i bosanskohercegovačkom komunizmu nezamislivi su za života Josipa Broza Tita. Ne samo da su ti otpori nezamislivi, već i za svakog onog ko bi pokušao da ispolji javno protivljenje, postojala je realna opasnost da bude procesuiran. Zbog toga ili nekog drugog razloga „zatvorenici savesti", kako ih je nazivao „Amnesty International", međunarodna organizacija koja se bavila zaštitom ljudi koji su u svojoj državi proganjani zbog opozicionog političkog mišljenja, jedino su mogli da učestvuju.

U jugoslovenskoj državi čak je i potpisivanje protesta zbog političkih suđenja bilo izloženo progonu i procesuiranju.

U godini smrti Josipa Broza Tita, pred Okružnim sudom u Zagrebu vodi se krivični sudski postupak protiv mladog katoličkog intelektualca Dobrosava Parage. Mimo ostalog on je optužen i osuđen za prikupljanje potpisa zagrebačkih intelektualaca za peticiju kojom se tražila amnestija političkih zatvorenika. Presudom u tački 2. Okružnog suda u Zagrebu, koja je doneta 20. maja 1981. godine, u veću kojim je predsedavao glasoviti sudija Vladimir Sučević, utvrđuje se da je Paraga imao za cilj da se „u inozemstvu, stvori neosnovano uvjerenje kako u SR Hrvatskoj, kod velikog broja kulturnih i društvenih radnika, postoji raspoloženje u prilog potrebe da se izvrši potpuna amnestija svih osoba koje su počinile krivična djela protiv osnova socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja i sigurnosti SFRJ", pa je ova peticija upućena Predsedništvu SFRJ, a objavljena u inostranoj štampi. Ovakva aktivnost mladog intelektualca ocenjivana je po pobudama, pa je sud zaključio da je prikupljanje potpisa za predstavku (potpisala su je četrdeset trojica) koja je inače formulisana u Beogradu, imalo za cilj "zlonamerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji".

Tada se osećao veliki strah među političarima od ovakve inicijative. Okružni sud u Zagrebu presudom K. 1339/81 izriče ukupnu kaznu Paragi za dva krivična dela u trajanju od tri godine zatvora, a Vrhovni sud Hrvatske rešavajući po žalbi tužioca u veću kojim je predsedavao Marjan Hiršl, i članovi Spasoje Rađenović, Ivo Korać, Nevenka Divjanović i Emanuel Zavada, nalazi da je Paraga izvršio jedno krivično delo, ali mu kaznu povećava na pet godina zatvora (!).

Nedaće ovog zatvorenika nisu time okončane. On, nakon izlaska sa robije, upućuje pismo javnosti koje objavljuje slovenačka „Nova revija" 1986. godine u Ljubljani u dvobroju 48/49, pod naslovom „Kronika, tortura i patnje po tamnicama Jugoslavije od 21. novembra 1980. do 21. novembra 1984. godine".

Paraga, takođe, daje intervju novinarki Bojani Leskovar za slovenački list „Mladina", izjašnjavajući se o iskustvu sa robije (sa naslovom intervjua „Do pakla i natrag"). On je opisao svoje patnje od zatvaranja do izlaska sa robije, tvrdeći da je bio sistematski podvrgavan torturi, a da je taj posao organizovala i sprovodila politička policija. Ovo svedočenje političkog zatvorenika Dobrosava Parage, sa mnogo opisa, uznemiruje vlasti komunističke Hrvatske, pa je opštinski javni tužilac u Zagrebu podigao protiv njega optužni predlog Kt. 3247/86 od decembra 1986. godine. Njemu se sudi za krivično delo Širenje lažnih vijesti, iz člana 197, stav 1. KZ Hrvatske, u nameri da ga se ućutka. On odlazi u inostranstvo i stiže čak do Kongresa u SAD, gde svedoči o svojim iskustvima o odnosu komunističkih vlasti u SFRJ prema političkim zatvorenicima, što je izazvalo još žešću reakciju vlasti u Hrvatskoj i šire u Jugoslaviji.

Prva ozbiljna detronizacija progona političkih neistomišljenika bila je pred Okružnim sudom u Beogradu u procesu koji se kolokvijalno naziva „Suđenje šestorici".

Pre pokretanja ovog postupka, uz veliki publicitet, privedeno je 28 intelektualaca Beograda, sa glasovitim Milovanom Đilasom, koji su se sastajali u stanovima i koji su organizovali teorijske i ideološke debate na tzv. „Slobodnom univerzitetu". Iza ove akcije spektakularnog hapšenja intelektualaca (neki nisu došli jer im je signalizirano da će biti hapšenja – Dobrica Ćosić, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić i Mihajlo Marković), stajao je jaki čovek u SFRJ Stane Dolanc. Pričalo se da je predsednik Italije Sandro Pertini odmah intervenisao i protestovao protiv ovog hapšenja, a naročito zbog hapšenja Milovana Đilasa.

Ovo masovno hapšenje intelektualaca u Beogradu izazvalo je otpor u zemlji, ali takođe i u inostranstvu. Od spektakularno najavljenog sudskog progona intelektualca neistomišljenika, ovaj policijsko-sudski proces sveo se na osudu Milana Nikolića i Miodraga Milića za neprijateljsku propagandu. Predmet je bio poveren sudiji Zoranu Stojkoviću u Okružnom sudu u Beogradu, sadašnjem ministru pravde u Vladi Srbije Vojislava Koštunice.

Koliko je poznato, mada je ovaj pokušaj progona neistomišljenika doživeo debakl i pretvorio se u farsu, niko od pokretača, organizatora i egzekutora ovog policijskog i sudskog progona nije snosio konsekvence, ali je unutarnji otpor koji je nastao predstavljao prvi stvarni otpor policijsko-sudskog progona neistomišljenika u jugoslovenskoj komunističkoj državi. Javnost je prvi put ustala protiv organizovanja suđenja neistomišljenicima.

Među otpore treba ubrojati i presudu Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine, nakon održanog glavnog pretresa pred tim sudom, kojom je od krivičnog progona oslobođen zenički imam Halil Mehtić. Isti onaj Halil Mehtić koji je bio svedok u Sarajevskom procesu muslimanskim intelektualcima 1983. godine i koji je tvrdio da mu je inspektor pokazivao neki srebrni metak koji, navodno, čuva za njega. U ovom

sudskom postupku na glavnom pretresu pred Vrhovnim sudom Bosne i Hercegovine, otkrivena je „saradnja" između političke policije i svedoka, što je gruba zloupotreba i dokaz da su političko-sudski procesi prema neistomišljenicima bili montirani. Pripadnici političke policije su svedoke poučavali kako da svedoče, pa čak i na ceduljama pisali šta treba da govore. A jedan svedok je na glavnom pretresu pokazao sudijama Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine zapisnik sa svog saslušanja u Državnoj bezbednosti, koji je dobio da uči napamet. Svedoci su kazali da su ih u političkoj policiji „trenirali" za suđenje, pa su ih upozoravali da se čuvaju advokata i njihovih pitanja, a naročito onog iz Beograda koji može biti „nezgodan".

4. Podela uloga i zaduženja

Kao što smo naveli totalitarna vlast, kakva je bila vlast u Bosni i Hercegovini 1983. godine, pravi podelu građana na dve klase: na podobne i nepodobne. Kao što smo naveli, najmasovniji deo građana je van političkog procesa i van uticaja politike. Manjinski deo participira u politici totalitarnog režima. Podela na podobne i nepodobne je globalna, a uža podela je značajna za razumevanje političkih suđenja na prognane i progonitelje.

Nasuprot ovoj podeli, u liberalno-demokratskoj državi ova podela u biti ne postoji. Ne postoje „prijatelji" i „neprijatelji" aktuelne vlasti, mada za građane, pojedince i grupe, ostaje mogućnost slobodnog izbora da participiraju u vlasti i aktivno učestvuju u političkom procesu kao opozicija i pretendenti na vlast, s jedne, i na ogromnu većinu koja je pasivna, van vlasti i često indiferentna spram iste, s druge strane. Zato liberalna koncepcija države aparat vlasti svodi na čuvara „mira i poretka", a ostale oblasti života – ekonomske, tehnološke, kulturne i druge, prepušta njihovoj konkurentskoj ili drugoj inicijativi.

Nakon snažnih tendencija totalitarizma u dvadesetom stoleću, a posebno ujedinjenjem Evrope i raspadom komunizma u SSSR-u i Istočnoj Evropi, evropske države doživljavaju renesansu liberalizma.

Frensis Fukujama u svom čuvenom eseju „Kraj istorije", objavljenom 1989. godine, govori o procesu koji je istorijski veoma značajan i događa se krajem XX stoleća. To je razdoblje u kojem je prestao hladni rat između dva sučeljena vojno-politička pakta – NATO i Varšavskog pakta. Jednostavno rečeno, komunizam u SSSR-u i istočnoevropskim zemljama se raspao. Varšavski pakt je prestao da postoji. Kina doživljava krupne političke, a naročito, ekonomske promene, inteligentno vođena od tehnokratsko-liberalnog komunističkog vođstva. Kapitalistički liberalizam, slobodno tržište i konkurencija političkih opcija i programa, postaju sve više planetarna pojava. Tom procesu se opiru Kuba i Severna Koreja, što je irelevantno za opšte promene.

Dolazi, dakle, do trijumfa zapadne ideje i onoga što se kolokvijalno obeležava kao trijumf Zapada ili razvijenog kapitalizma. Svet postaje globalno selo, kako bi to opisao Maršal Makluan.

U XX veku komunizam i fašizam su predstavljali najozbiljnije izazove i pretnje liberalnom kapitalizmu. Fašizam je pretrpeo poraz uz velika razaranja koja je doneo Drugi svetski rat.*

Komunizam je bio ozbiljniji protivnik od fašizma. Međutim, kapitalizam je prevladao klasne razlike, a razlike u bogatstvu nisu imale karakter socijalnih sukoba, već je slojevito društvo bilo usmereno ka stvaranju socijalne sigurnosti i redistribuciji bogatstva.

Pobeda razvijenog američkog liberalnog kapitalizma, koji se zasniva na ideji liberalizma, unela je te ideje i u zemlje Azije i Afrike.

Otpori totalitarizma raznog porekla, mada su postojali, bili su nedovoljni da spreče trijumf liberalizma.

Totalitarna država kakva je bila Jugoslavija osamdesetih godina prošlog veka, nužno je stvarala snažan policijski aparat, u kojem je presudnu ulogu imala politička policija.

Prvenstveni posao za aparat represije jeste identifikacija ideoloških i političkih protivnika. Posle Drugog svetskog rata i uspostavljanja komunističkog režima to su bile „snage poražene u ratu", što je najčešće bilo opredeljeno lokalno: četnici, ustaše, belogardejci, balisti,

---

* *Vidjeti knjigu „Komunizam i nacizam", Zagreb 2005, izdavač „Hasanbegović"*

ljotićevci, VMRO-vci. Zatim i političke snage, kako se govorilo, poražene u revoluciji: građansko-liberalna koalicija, informbirovci, anarholiberali, maspokovci, muslimanski fundamentalisti, nacionalisti raznih nacionalnosti, kleronacionalisti, albanski iredentisti, itd.

Uoči sudskog procesa muslimanskim intelektualcima u Sarajevu 1983. godine, već su bili oformljeni glavni ideološki protivnici Saveza komunista Jugoslavije. U Srbiji su to bili „liberali", u Hrvatskoj to su bili „hrvatski nacionalisti" koji su, takođe, zagovarali liberalna gledišta u ekonomiji, zatim nacionalisti iz svih nacija kao dežurni krivci. Sa Sarajevskim procesom iz 1983. godine se pojavljuje najozbiljniji protivnik komunističke ideologije - „islamski fundamentalizam", mada nije jasno šta je on zapravo bio.

Retko je politička policija pogrešno označavala protivnike komunističke vlasti. Pošto je procesuirano različito političko opredeljenje, uvek je po pravilu prepoznavano političko mišljenje i opredeljenje različito i(ili) suprotno vladajućem komunističkom. Policijski aparat svoju veštinu prepoznavanja neistomišljenika aktuelne komunističke vlasti dovodi skoro do savršenstva. U te svrhe služila je matrica neprijatelja raznih „boja" i „dezena". Po tim matricama identifikovani su i razvrstavani neistomišljenici, što je obezbeđivalo sistematičnost i trajnost nadziranja neprijatelja.

Za ovu svrhu služio je **policijski dosije** o neprijateljima, u kojem su beleženi „dokazi" o neistomišljeništvu. U tu svrhu formiran je razuđeni aparat i mreža doušnika koji je funkcionisao uspešno tokom čitave vladavine komunista.

Pored najstarijih zanata, **doušništva i dostava**, razvijanjem tehnike politička policija investira u kupovinu uređaja za snimanje razgovora (prisluškivanje) i pravljenje filmskih snimaka i slično. Polazeći od toga da je za totalitarnu i represivnu državu najekonomičnija investi-

cija ulaganje u policijski aparat, novac za te potrebe nije se štedeo. U tu svrhu su ugrađivani prislušni uređaji u prostorije, najčešće u stanove, ali i u radne prostorije.

Ekspanzivnim razvojem tehnologija u informatičkom društvu, mogućnosti snimanja razgovora usavršene su pojavom novih tehnika (ugradnja „bubica" u telefone - fiksne i mobilne, montažom TV studija koji snimaju „objekte" praćenja, te montiranjem sofisticiranih tehnologija za prisluškivanje na svakom mestu).

Kontrola pisama bila je praksa.[4]

Orvelovska negativna utopija bila je u komunističkom režimu na delu i prepoznavala se u skoro apsolutnoj kontroli građana, razume se, onih koji su obeleženi kao politički neistomišljenici ili kao ljudi koji potencijalno mogu biti to.

Hapšenje je čin u kojem se ispoljava i prepoznaje represivna vlast.

---

[4] Pisac ove knjige imao je dva slučaja koja govore o ugrađivanju prislušnih uređaja.

Prvi slučaj je krivični progon dvojice mladih vojnika pred Vojnim sudom u Sarajevu nakon procesa muslimanskim intelektualcima pred Okružnim sudom u Sarajevu 1983. godine. Tom prilikom suđeno je vojniku imamu Muhamedu Čajlakoviću i apsolventu prava Asimu Stuparu. Na suđenju je izašlo u javnost da su u kući Asimovog oca bili ugrađeni prislušni uređaji. Policija je slušala porodične razgovore u kući Šefika Stupara u Zenici. Politička policija je puštala trake Asimu, valjda da bi ga impresionirala, a Asim je o tome obavestio baba. Šefik je do te mere bio pogođen i ozlojeđen zbog povrede svoje privatnosti da je nameravao da radi toga spali kuću. Jedva sam uspeo da mu objasnim da to ne čini, jer je ova povreda ljudskih prava u komunizmu nešto uobičajeno, a gradnja kuće je plod njegovog velikog odricanja i rada.

Drugi je, o čemu ćemo posebno pisati, ugrađivanje prislušnih uređaja u stan imama Halila Mehtića. Tada je Halil otišao kod advokata u Zenicu, pa su pozvali lokalnog fotografa koji je to snimio, a ovaj uredno obavestio državnu bezbednost. Politička policija uhvaćena na delu da čini krivično delo, privodi i advokata koji je bio uhapšen. Da nisam pretio međunarodnom advokatskom asocijacijom - ne bi ga pustili.

To je čin kojim totalitarna vlast manifestuje svoju moć, ali i nemoć prognanika. Prognani hapšenje pamte za sva vremena. Hapšenje je po pravilu iznenadan događaj za uhapšene, pa čak i u slučajevima kada prognani predviđa mogućnost da će biti uhapšen.

Hapšenje se izvodi spektakularno. U toj akciji po pravilu učestvuje mnogo policajaca. Hapšenje sadrži radnje kojima hoće da se mistifikuje njegovo značenje i uloga. To je prilika da represivni aparat iskaže svoju snagu, pa se to najradije sprovodi pred familijom, porodicom, komšijama.

Velika je obmana da su egzekutori svemoćni, a da je uhapšenik potpuno nemoćan, jer on uskoro spoznaje da treba da se bori za svoja prava, da zahteva ostvarivanje prava koja ima i da kao uhapšenik pruža otpor. Kako vreme od hapšenja odmiče tako egzekutori postaju svesni da su ograničeno moćni. Uhapšeni se brže ili sporije bore za svoja prava i tako šire polje svojih prava i sužavaju represiju prema sebi.

Hapšenje prati **pretres stana i(ili) službenih prostorija.** Politička policija traži skriveni propagandni materijal, skice, inkriminisane knjige ili rukopise, letke, telefonske imenike, što bi trebalo arestiranog da kompromituje u sudskom postupku koji mu sprema. Nisu pošteđene ni knjige koje su štampane i kupljene u knjižarama, ali ih politička policija ceni kao lektiru koja treba da pokaže prevratničke namere uhapšenog. A kada se nađe lektira koju su izdale emigrantske političke organizacije, tada se smatra da je otkrivena politička zločinačka namera uhapšenog.

Prema Zakonu o krivičnom postupku policijske vlasti su uhapšenika ispitivale tri dana. Upravo su ova tri dana za uhapšenika bila najteža jer je bio bez ikakve zaštite. Bez obzira na dosije, kao i ranije prikupljene dokaze, ova tri dana su najvažnija za policiju kada je prikupljala dokaze i pripremala krivičnu prijavu za procesuiranje uhapšenih. U ova tri dana policijskog pritvora uhapšenog treba ispitati i ubediti ga da potpiše izjavu, a takođe, treba prikupiti i selektovati dokaze, što se najčešće svodi na saslušanje svedoka koji treba da potvrde verbalne inkriminacije koje se uhapšenom stavljaju na teret. Ima i ekstremnih slučajeva uticanja na uhapšenike da potpišu izjavu, ali se to izbegava.

Tako su se u Virovitičkom slučaju (kasnije kolokvijalno označen kao Špegeljov proces pred Vojnim sudom u Zagrebu 1991. godine) uhapšenima prikazivale lažne vesti preko radija da je hrvatska vlada uhapšena delom, a da je deo pobegao van zemlje, da je navodno ukinut višestranački sistem u Hrvatskoj, da je izvršen vojni udar u Jugoslaviji i da će uhapšenima suditi preki sud (metkom u čelo) ako ne sarađuju sa istražnim organima. Zbog toga su pojedini uhapšenici pristajali na formulacije u zapisniku, mada su bile neistinite. U ovom procesu istakao se tadašnji šef KOS-a general Aleksandar Vasiljević, koji je pored opisanog, sve vreme nadzirao suđenje i snimao ga preko vojne filmske ekipe „Zastava film", a koji je, umesto okrivljenog, postao svedok spreman na saradnju pred Haškim tribunalom.

Upotreba neposredne primene fizičke prinude prema zatvoreniku, nerado se i veoma retko koristila. Češće se koristila pretnja da će biti procesuirani njegovi bliski rođaci (najčešće bračni partner ili deca). U sudskoj praksi progona političkih neistomišljenika u komunističkoj Jugoslaviji odavno je napuštena primena fizičke torture, prvenstveno zbog nadzora i interesovanja međunarodnih organizacija.

Prednost se davala iskazima svedoka i prikupljenim beleškama, lecima, inkriminisanoj lektiri. „Obrada" svedoka je bila važnija od „obrade" okrivljenih. Progonitelji su se uzdržavali da upotrebe fizičku prinudu prema okrivljenom, jer bi iznošenje takvih slučajeva na glavnom pretresu više štetilo nego koristilo onima koji su organizovali političko suđenje. Međutim, u Sarajevskom procesu 1983. godine, politička po-

licija se nije libila da primenjuje silu prema izvesnim uhapšenima (Kasumagić, Latić...). Suđenje prati strana i domaća štampa i drugi mediji, pa bi objavljivanje primene torture dovelo u sumnju ceo postupak i izazvalo nervozu kod organizatora.

A kada se radi o procesuiranju grupe, tada politička policija privodi više lica na takozvane, informativne razgovore i, ujedno, vrši odabir okrivljenih i svedoka. Ona to radi primenjujući princip: loš svedok - dobar okrivljeni. Privedeni građanin, koji je spreman na saradnju tako što će teretiti drugog, pogodan je za svedoka, a ako ga ostali privedeni ne pominju onda je potpuno podoban za svedočenje.

Tako nastaje paradoks da je prinuda ili pretnja radije upotrebljavana prema svedocima nego prema okrivljenima, a naročito kada politička policija oceni da pred sobom ima labilniju ličnost. Neretko, policija znajući za neku grešku svedoka, upozorava ga da će mu biti oproštena ako sarađuje.

Ovoj trijaži politička policija i ostali učesnici u političkim procesima pridaju poseban značaj. Međutim, zvuči apsurdno, ali je istinito, da je lakša uloga okrivljenog nego svedoka u istrazi i na glavnom pretresu, gledano sa etičkog stanovišta. Svedoci su sumnjivi ako odustaju da terete optužene i sebe izlažu eventualnom progonu, ako ne prilikom suđenja, ono nekom drugom prilikom. Tako su policijske vlasti bile nezadovoljne svedočenjem Halila Mehtića na procesu 1983. godine u Sarajevu, pa su mu zato pripremile osvetu tako da su mu organizovale tri godine kasnije, 1986, političko suđenje u Zenici.

Nakon prikupljanja dokaza kod policije ulogu progonitelja političkih neistomišljenika preuzimaju tužioci, a u tužilaštvu najčešće postoji tužilac kome je to specijalnost, kao i istražni sudija.

Istražni sudija vodi postupak po unapred zacrtanom scenariju i nastoji da zapisnik sastavljen u policiji prenese u zapisnike iz istrage.

Smatralo se da je istražni sudija uspešan ako je sastavio zapisnike o saslušanju okrivljenog i svedoka jednako ili na sličan način kao u političkoj policiji, u kojoj je progon političkih neistomišljenika započet po unapred utvrđenom planu.

Branioci svoju ulogu započinju u istrazi više pokušavajući da saznaju inkriminacije koje se stavljaju na teret uhapšenom, jer istražne sudije sprečavaju izabrane advokate da učestvuju u saslušavanju svedoka, bez obzira što ZKP nije predviđao tu mogućnost. To je ono što se vidi. Ali postoji i jedna skrivena aktivnost uticaja na okrivljenog ili njegovu porodicu - da se izabere advokat koji je po volji političke policije i suda. Sud se navodno pravda da ima problema da uputi poziv izabranom braniocu, kojeg navodno ne može da pronađe, pa se uhapšenom nude drugi branioci „dostupni sudu". Ima slučajeva da se ide dotle da se uhapšenima sugeriše koje advokate da ne biraju, jer će biti strožije kažnjeni ako ih izaberu. Ako istražni sudija, u saradnji sa političkom policijom, uspe okrivljenom da sugeriše branioca po njihovom izboru, tada se smatra da je istražni sudija završio znatan deo posla.

Značaj istrage je presudan za organizatore sudskog političkog procesa, jer se na zapisnicima iz istrage temelji presuda. Na glavnoj raspravi okrivljeni i svedoci skoro po pravilu menjaju svoje iskaze, dajući objašnjenja i razloge zbog čega to čine, što se svodi na dovođenje u sumnju da je politička policija radila suprotno pravilima koje određuje ZKP. Naravno, sud ne prihvata izmene iskaza. Nije poznato, mada je takva mogućnost predviđena Krivičnim zakonom i ZKP, da je neko odgovarao za iznuđivanje iskaza okrivljenog ili svedoka. Ove odrednice su samo floskula, dok sudska praksa ne poznaje da su te odredbe bilo kada primenjene prema službenom licu. Istraga se tako za organizatore sudskog procesa pojavljuje kao najvažniji posao i zadatak, jer sve što je prikupila politička policija kao dokaze, istraga nastoji da unese u spise predmeta.

Sud i odbrana se najčešće bave opozivom priznanja okrivljenog i izmenama iskaza svedoka. Branioci nastoje da dovedu u sumnju valjanost dokaza prikupljenih u istrazi, a sud se bavi stvarnom ili kvazi argumentacijom koja treba iskaze iz istrage da održi na snazi i da ih potvrdi kao verodostojne.

Da zaključimo: uloga branilaca u istrazi je efemerna, jer je svedena na prikupljanje informacija o toku postupka bez stvarnog učešća u toj fazi postupka. Branilac nema prava da se sa svojim branjenikom konsultuje, da priprema odbranu sve do podizanja optužnice. U isto vreme, uloga istražnog sudije je da branioca spreči da aktivno učestvuje u istražnom postupku. Punu inicijativu ima samo politička policija koja u političkim procesima ima presudnu ulogu spiritus mouvensa. Zadatak tužilaca i sudija je samo da obezbede legalnost onoga što je zacrtano, pripremljeno i obrađeno u političkoj policiji.

Formalizacija istrage ispoljava se u **optužnici**. Izreka optužnice skoro je identična izreci prvostepene presude. Kada ima izvesnih odstupanja tada su ona obično beznačajna i zanemarljiva, jer se odnose na neke okolnosti ili manje važne inkriminacije.

Polje krivične odgovornosti građana prema Krivičnom zakonu Jugoslavije postavljeno je vrlo široko, skoro bez granica, što političkoj policiji, tužiocima i sudijama daje veliku mogućnost tumačenja i interpretacije radnji izvršenja koja predstavljaju obeležja političkih krivičnih dela. Sudije i tužioci ispoljavaju tendenciju da tako široko i evazivno formulisana zakonska obeležja bića krivičnih dela, koja se označavaju kao politička, još nadograđuju, dajući doprinos žestini i širini policijsko-sudskog progona neistomišljenika, koji su najčešće procesuirani za krivično delo Neprijateljske propagande. Na kraju postupka odlukom Vrhovnog suda Jugoslavije, i muslimanski intelektualci u Sarajevskom procesu 1983. godine osuđeni su za ovo krivično delo, jer je taj sud našao da u njihovoj delatnosti ima samo neprijateljske propagande.

Nije smetalo prvostepenom i drugostepenom sudu u ovom sudskom procesu da izriče, za to vreme drastične kazne, označavajući delatnost za Aliju Izetbegovića i Omera Behmena kao Udruživanje radi neprijateljske delatnosti iz člana 136. KZ SFRJ, radi vršenja, ni manje ni više, Kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog uređenja iz člana 114. KZ SFRJ. A za Hasana Čengića, Ismeta Kasumagića, Edhema Bičakčića i Huseina Živalja da se, takođe, radi o članu 136., stavu 2. KZ SFRJ da su pristupili neprijateljskoj grupi, ali u vezi sa članom 133. KZ SFRJ Neprijateljska propaganda, dok su Salih Behmen, Rušid Prguda, Mustafa Spahić, Džemal Latić, Melika Salihbegović i Derviš Đurđević, optuženi za krivično delo Neprijateljske propagande iz člana 133. KZ SFRJ. Đula Bičakčić kažnjena je za krivično delo Pružanja pomoći učiniocu posle izvršenog krivičnog dela, iz člana 137. KZ SFRJ.

Međutim, videćemo da je Savezni sud Jugoslavije krivičnu odgovornost svih optuženih sveo na delikt mišljenja - Neprijateljsku propagandu iz člana 133. KZ SFRJ, ali im je izrekao neuobičajeno visoke kazne pod pritiskom bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva, jer bi odmeravanje očekivanih kazni ovo rukovodstvo doživelo kao svoj poraz. A kako i ne bi kada je uložilo toliko aktivnosti, novca i propagande u ovaj sudski proces.

Ništa nije tako nedefinisano kao mišljenje. A ovo krivično delo upravo kriminalizuje mišljenje. To je, videli smo, u jednopartijskim i svim totalitarnim režimima najmoćnije sredstvo za eliminaciju političkih neistomišljenika. Tu se primenjuje samo jedan vrlo jednostavan kriterijum: ko je za, a ko je protiv vladajućeg političkog mišljenja (tačnije ideologije kao sistema vrednosti). Kada se šire posmatra politika sudskog progona kriminala, tada pada u oči da su organi gonjenja (politička policija, tužioci i sudije) najrevnosnije progonili političke neistomišljenike, ili, kako se oficijelno govorilo, politički kriminal. Politički kriminal je u totalitarnim državama, kakva je bila Bosna i Hercegovina, tretiran kao najopasniji kriminal.

U političkim sudskim procesima, naveli smo, retko, i moglo bi se reći izuzetno inkriminisana je politička delatnost kao takva, čiji bi cilj bila borba za vlast ili rušenje postojećeg političkog poretka, već je inkriminisano političko opredeljenje i mišljenje. Revolucije, kao nasilno uzurpiranje vlasti i grubo eliminisanje političkih protivnika, dovele su do surovog obračuna revolucionarne vlasti sa neistomišljenicima. Ukinuta je razlika između reči i dela tako što su reči promovisane kao zločinačko političko delovanje. Stoga se progon političkih neistomišljenika može posmatrati i kao stanje neobjavljenog građanskog rata, a ne kao stanje građanskog mira i građanske sigurnosti. Jugoslovenske komunističke vlasti su stalno govorile da je reč o „borbi ideja". Gde ima borbe, ima i pobednika i pobeđenih, ima slobodnih građana i zatvorenika zbog političkog mišljenja. Od netrpeljivosti prema drugačijem i različitom mišljenju samo je jedan korak do proizvodnje i progona neprijatelja.

Krivično delo Neprijateljska propaganda, predstavlja atak na slobodu političkog mišljenja. Procesuiranjem političkog mišljenja širi se polje krivične odgovornosti građana za drugačije mišljenje i, istovremeno, sužava polje slobode političkog mišljenja. To naročito biva vidljivo u partijskim kampanjama ili periodima zaoštravanja „klasne političke borbe", kada su stradali neistomišljenici. Suđenje grupi muslimanskih intelektualaca 1983. godine u Sarajevu tipičan je primer organizovane kampanje protiv neistomišljenika, po svim atributima takvih procesa.

Do pojačane represije protiv političkih neistomišljenika došlo je posle smrti Josipa Broza Tita, od 1980. godine pa nadalje. Politička elita je osećala strah koji je potiskivala pojačanim progonom neistomišljenika. Svesna da se istorijski dovodi u pitanje legitimitet vlasti, postbrozovska komunistička oligarhija u Bosni i Hercegovini organizovala je uzoran staljinistički proces protiv muslimanskih intelektualaca u Sarajevu 1983. godine, nadajući se i očekujući da će na taj način zastrašiti i druge potencijalne političke neistomišljenike, da će delovati preventivno.

Svi pojačani progoni političkih neistomišljenika od 1980. godine pa nadalje, objašnjavaju se na jednak način: pogoršanjem međunarodne situacije, pojačanom aktivnošću raznih političkih emigracija i pojačanim delovanjem unutrašnjeg neprijatelja.

Kada bi se sastavio grafički prikaz progona političkih neistomišljenika, tada bi uočili da je progon žešći na početku i kod nižih sudova, jer se tako postiže glavna svrha progona: zastrašivanje političkih neistomišljenika ili, kako bi pravnici rekli, generalna prevencija, a viši sudovi bi imali razumevanja za „primenu" prava i blažeg kažnjavanja, dajući tom progonu neku razumnu meru.

Pripremanje i organizovanje političkog sudskog procesa uvek je obuhvatalo kontrolisano i dozirano informisanje javnosti. Štampa i ostali mediji pod stalnim su nadzorom i brifingom. Njihov preventivni zadatak je da propagiraju i podrže optužnicu, o čemu odlučuju i vode računa politička tela, koja suđenje prihvataju i kao svoje političko propagandno delovanje.

Politička suđenja se retko organizuju sa isključivanjem javnosti, mada je učešće javnosti kontrolisano jer policija vodi evidenciju ko je prisutan u sudnici. Naravno, suđenja se koriste kao politička delatnost, po pravilu kao propagandna politička delatnost, pa je uloga medija, po oceni organizatora suđenja, presudna ili bar veoma značajna. Suđenje se tada pretvaralo u javnu manifestaciju. Takav tretman suđenja je opravdano naišao na kritiku u zapadnoj štampi, u onom delu sveta koji sebe smatra slobodnim. Nakon konsolidacije komunističke vlasti u Jugoslaviji, takva scenografija bila je napuštena, mada pada u oči da je takva scenografija primenjena i u sudskom procesu muslimanskim intelektualcima u Sarajevu 1983. godine. Sudska dvorana

Višeg suda u Sarajevu napunjena je političkim aktivistima, kada je izricana prvostepena presuda 20. avgusta 1983. godine. Dvoranom se razlegao pripremljen i naručen aplauz kada je dvanaestorici optuženih za delikt mišljenja izrečena ukupna kazna zatvora od 89,5 godina (!). Mada sam tada imao desetogodišnje advokatsko iskustvo i mada sam branio političke prognanike, atmosfera me je podsećala na filmske scene iz postrevolucionarnog perioda kada je primenjivano „revolucionarno pravo", što je *contraditio in adjecto*. Ovo je snimala državna televizija i emitovala u udarnim informativnim programima. Bilo je to mučno slušati i gledati. Činilo se kao da se opet revolucija povampirila.

Posmatrano sa distance to je delovalo anahrono, besmisleno, ali i zastrašujuće. Videlo se da je militantna grupa titoista u Bosni i Hercegovini početkom osamdesetih godina pretila svakom opozicionom političkom mišljenju. Pojava aktivista Saveza komunista, koji aplaudiraju u sudnici, nije bila iznenađenje za one koji su imali saznanja kako je ovaj sudski proces pripreman i planiran. Zastrašujuće je izgledalo arhaično navijanje publike, jer je podsećalo na ružnu sudsku i političku praksu u vreme nakon Drugog svetskog rata. Verujem da je ova režirana scenografija mnoge u tadašnjoj Jugoslaviji, koji su imali mogućnost da je vide na TV ekranima, zabrinula i revoltirala.

Na opisani način organizatori ovog procesa na momenat su otkrili svoje namere i svoju satansku dušu. Ubrzo se pokazalo da je ovaj sudski proces samo labudova pesma umirućeg i nelegitimnog jednopartijskog političkog sistema i titoističkog režima. Na taj način staljinizam je objavio da je još uvek živ, da još ima snage, ali bila je to varka i privid. Godine koje su dolazile pokazale su da nema budućnost, ali je, nažalost, otvarao i otvorio Pandorinu kutiju iz koje su proključale potiskivane i skrivene mržnje među bosanskohercegovačkim nacijama koje su dovele do ratnih užasa i razaranja. Da ne razmišljamo šta bi bilo kad bi bilo, ali smo uvereni da bi slobodan i civilizovan dijalog otklonio alibi onima koji su u ovom procesu našli argumente za „konačno rešenje", koje je vodilo u zločin umesto u toleranciju i zajednički civilizovan život po uzoru na savremenu Evropu.

Brozovi politički naslednici u Bosni i Hercegovini tako su manifestovali čvrstinu u obračunu sa neistomišljenicima, mada su prognani bili muslimanski intelektualci kojima je prvenstveno bilo interesovanje o pitanjima islama kao religije i pitanjima prava građana muslimanske vere o obredima i običajima.

Jedan od najsuptilnijih zadataka organizatora političkih sudskih procesa jeste **izbor sudije** koji će rukovoditi postupkom. Izbor sudije se vrši po samoj logici i prirodi ovih sudskih procesa.

Jugoslavija, a to je posebno vidljivo u Bosni i Hercegovini, je mnogoetnička zajednica i država. Organizatori nastoje, ako okolnosti izbora dozvoljavaju, da biraju sudije koji pripadaju etničkoj grupi ili naciji kojoj pripadaju i optuženici. Na taj način se postiže dvostruki cilj. Prvi je da se obezbeđuje privid objektivnosti suda, jer okrivljenima sudi sudija koji je pripadnik iste etničke grupe, čime se u mnogoetničkoj sredini amortizuje kritika po tom osnovu. Drugi cilj je da je to prilika za proveru lojalnosti sudije kojem je dodeljena uloga predsednika veća. Od takvog predsednika sudskog veća očekuje se da dokaže svoju lojalnost i odanost vladajućoj političkoj grupaciji u Savezu komunista. Izbor može pasti i na sudiju kojeg politička policija ceni da je kolebljiv, očekujući da mu daju šansu da svoju kolebljivost demantuje i da potvrdi svoju podaničku odanost organizatorima i pokretačima policijskog sudskog progona.

Od sudije, koji je posle izbora za ulogu predsednika veća ostavljen sam sebi, očekuje se da zadatak uspešno obavi, da političkom suđenju obezbedi privid legalnosti i korektnog vođenja postupka. Izabrani sudija, često i sam iznenađen, postaje važna ličnost u svojoj sredini.

Sudija Rizah Hadžić je skoro svaki dan imao drugo odelo, promenjenu košulju i kravate u kojima ima crvene boje. Dobijanje ovoga zadatka smatra se znakom poverenja i naklonosti šefova, a to, u konačnoj instanci, znači i vlastodržaca. Manji je broj sudija koji ne dobijaju ovaj zadatak i zadovoljno konstatuju - i ovog puta sam se izvukao, što naravno, ne sme da iskaže ni u krugu bliskih prijatelja ili familije, a kamoli da to na bilo koji način javno ispolji?

Nakon dobijanja takvog zadatka, sudija je skoro potpuno pošteđen drugih redovnih obaveza u sudu. Sada je isključivo koncentrisan na „važan" posao koji je dobio. Priprema se da bi umeo da reaguje na eventualna iznenađenja.

Sudija, dok sprema suđenje i vrši pripreme, prividno je sam, niko se sa njim ne druži, svi znaju, i on i njegove kolege, da je pod prismotrom, pod budnim okom političke policije koja nadzire rad i delovanje svih (sudija, tužilaca, branilaca, svedoka, pa čak i izabrane publike). Ovaj nadzor je prikriven i mistifikovan, ali svi očekuju ili znaju, da se vrši. Sarajevski proces iz 1983. godine razlikovao se od drugih političkih suđenja i po tome što je politička policija otvoreno igrala ovu svoju ulogu, čak bi se reklo, demonstrativno i arogantno razmećući se njome.

Pisac ove knjige, kao branilac u tom procesu, uvek je imao najmanje dvojicu policajaca u civilu koji nisu krili da su mu nenaručena pratnja. Na moje pitanje - šta će im to, odgovarali su neiskreno da to čine radi moje fizičke zaštite, jer niko ne bi mogao „da ih opere pred inostranstvom" ako bi me neko napao.(!)

Da se vratimo na ulogu izabranog sudije, a ne političke policije.

Sudija počinje svoju ulogu da doživljava kao opštu, a ne kao suđenje samo u jednom procesu. On počinje da se oseća kao važan, jer iza njega stoje njegovi šefovi, kao i politički moćnici, pa i sam o sebi počinje da misli da je moćan, a ne da mu je samo dodeljena jedna uloga. Njegova osećanja su ambivalentna, jer se oseća i nelagodno znajući da ima onih koji ne odobravaju njegovu ulogu. Taj osećaj nelagodnosti najviše ispoljava u sudnici, jer su okrivljeni intelektualci, često ljudi znatno većeg obrazovanja i obaveštenosti od samog sudije. Sudi se mišljenju, a okrivljeni su upravo ljudi intelektualci koji imaju znatno šire i bogatije obrazovanje od svojih sudija. Sudije svoj autoritet crpu iz same sudijske funkcije, a okrivljeni, ako su uspeli da sačuvaju svoje dostojanstvo i ugled, faktičku snagu dobijaju iz svoje informisanosti i svog digniteta. Ovo samo po sebi često izaziva nesporazume između sudija i okrivljenih. Kako su zapisnici iz policije i istrage uprošćavanje odbrane okrivljenih intelektualaca, tako to na glavnom pretresu dovodi do konflikta i nesporazuma između sudije i optuženih. Kada se u to umešaju i neinhibirani branioci – tada su nesporazumi neminovni i česti, a sudije zbog toga nervozne i konfuzne. Jednog dana, popodne, dok sam šetao sa kolegom Nevzatijem, sreli smo sudiju Rizaha Hadžića koji mi se požali da sam mu „ja teži no svi okrivljeni i svedoci". Ja mu zlurado i kratko odgovorih – „zašto sam dolazio u Sarajevo?"

Naravno da svu inferiornost sudija i njihove „greške" prikrivaju mediji ili ih umanjuju, jer su oni u ulozi propagandnog aparata čiji je zadatak opravdanje optužnice i sudskog procesa. U sudskom procesu u Sarajevu 1983. godine, mediji su sa gvozdenom disciplinom ostvarivali ovu svoju funkciju. U medijima je prećutkivano da su mnogi svedoci menjali svoje iskaze i da su objašnjavali na koji način su sastavljani zapisnici u istrazi.

Sudije su se izveštile da okrivljenima dozvoljavaju da se brane, a čvrstinu i oštrinu ispoljavali su prema svedocima, kojima su pretili podsećajući ih na zakonske obaveze da su dužni da govore istinu. Svedoci najčešće ne skrivaju svoj strah, jer su uplašeni da se progon ne usmeri ka njima. Sudije manipulišu ovim njihovim strahom, pa svedocima predočavaju iskaz iz istrage i postavljaju pitanja koja ovaj njihov strah podstiču.

Najbolji, sa stanovišta interesa tužilaca i sudija, je onaj svedok koji zbog sebe, ili nekog svog bliskog, mora da prihvata „saradnju". Naravno da među svedocima ima i saradnika političke policije. Njih je najlakše prepoznati jer izražavaju neprijateljski odnos i ispoljavaju aroganciju prema optuženima. Neki svedoci, saradnici političke policije, svoje iskaze iz istrage ponavljaju *ad litteram*, jer ih uče napamet.

Sudije ne umeju da prikrivaju svoj odnos prema svedocima. Prema jednima su grubi i oštri, a prema drugima trpeljivi, jer ove druge smatraju dragocenim saradnicima suda.

Najpouzdaniji je sudija koji je saradnik političke policije. Sa stanovišta interesa organizatora političkih procesa, najidealnije bi bilo kada bi takve sudije vodile sve procese. To nije uvek moguće organizovati jer je saradnik političke policije ponekad nedovoljno vičan sudijskom poslu ili je skromno obrazovan, te je nepripremljen da se sa okrivljenima, koji su neistomišljenici, bori intelektualno i politički.

5. Okrivljeni

Mada su okrivljeni u političkim procesima svesni da se sa njima vrši policijski i sudski obračun, ipak pokušavaju da se sa progoniteljima raspravljaju i dokazuju svoju nevinost. Okrivljeni, u istrazi i na samom suđenju, objašnjava svoju političku poziciju. Nema tog okrivljenog koji je na suđenju priznao svoju „krivicu".

Postupajući prirodnopravno okrivljeni ispoljava protivljenje progonu koji mu je policijsko-sudski aparat nametnuo. On dokazuje da su iskazi njegovi i svedoka montirani, da su tako formulisani i obrađeni da bi prikazali njegovu krivicu. Rekli smo da je politička policija izvežbana da detektuje, prepozna i otkriva neistomišljenika, ali da ima problema sa prikupljanjem i obradom dokaza. Taj raskorak između političke opredeljenosti i prikupljenih dokaza je veliki i predstavlja onaj intelektualni prostor u kojem okrivljeni i njegova formalna odbrana (branilac) grade odbranu. Ova diskrepancija je povećavala okrivljenikovu borbenost, radi čega se često sa velikom energijom i ozbiljno pripremao za suđenje - analizirao optužnicu, prikupljene pismene dokaze, iskaze svedoka u istrazi i na glavnoj raspravi, vršio pripreme i analize sa braniocem.

Ovakav aktivan odnos okrivljenog i branioca prema sudskom procesu, nažalost, doprinosio je da policijski i sudski progon političkih neistomišljenika ima privid legalnosti i legitimnosti. S druge strane, takvo ponašanje okrivljenog i njegovog branioca stvaralo je sudijama teškoće, tako da su morali da se angažuju na glavnoj raspravi da to eliminišu ili bar neutrališu. Sudije su u tome imale „skrivene" pomagače iza sudske scene (političku policiju) i medije.

Uvereni smo da okrivljeni i njihovi branioci nisu bili potpuno svesni da svojim opisanim aktivizmom idu na ruku organizatorima suđe-

nja. Suprotno od ove posledice oni su imali pogrešno uverenje da sud i sudije interesuje istina, te da tako mogu dokazivati nevinost. Takav odnos progonjeni zadržavaju čak i nakon suđenja i nakon izdržane robije. Sve vreme su uvereni da mogu da dokažu svoju nevinost, a da su predsednik veća i sudsko veće pogrešili oglašavajući ih krivima. Izuzetak su okrivljeni koji su svesni sudske igre (drame) i scenarija u političkim procesima u kojima oni igraju samo jednu od projektovanih uloga.

Opisani odnos optuženog prema suđenju često je davao privid da su sudske dvorane mesto za sučeljavanje različitih, pa i konkurentskih političkih stanovišta. Stoga, u ovakvim procesima sudnice postaju životnije i stvarnije mesto sučeljavanja različitih političkih pogleda i opredeljenja od institucija zvanične politike koje su zbog rutinske, folklorne i režirane političke igre sklerotične i nezanimljive manifestacije. Radi toga je čest slučaj da se u sudnicama više govori o životnim problemima društva, jezikom koji prepoznaje i izražava stvarne pojave, dok javnim političkim životom vlada uvek neki nerazumljivi novogovor, čija je svrha da zamagljuje stvarne pojave i probleme. Nažalost, izrečeno u sudnici ostaje u sudskim zapisnicima i presudama, u žalbama okrivljenih i branilaca, dakle, daleko od očiju javnosti.

Uzaludan je napor okrivljenih, naročito na prvostepenom suđenju, kada ulažu znatno mentalno angažovanje dokazujući vlastitu dobronamernost i nevinost. Ovaj je napor neplodan i uzaludan, što okrivljenog sa odmicanjem suđenja čini nervoznijim i nezadovoljnim.

Okrivljeni i njegov branilac ozbiljno se pripremaju za završnu reč, mada je ona bez ikakvog uticaja na rezultat suđenja.

6. Presude

Izricanjem prvostepene presude postiže se svrha političkog sudskog procesa: eliminiše se politički neistomišljenik i ućutkuju se i zastrašuju ostali politički neistomišljenici.

Sa ovog stanovišta svrha političkog sudskog procesa, drugostepena ili presuda na osnovu Zahteva za ispitivanje pravnosnažne presude, postaju irelevantne. One imaju samo pravni značaj jer viši sudovi ispravljaju očigledne greške prvostepenog ili drugostepenog suda i olakšavaju položaj okrivljenog smanjivanjem visine kazne, po pravilu, pokušavajući da progon svedu na neku podnošljivu meru.

Da ponovimo, najvažniji faktor sudskog procesa ostaje prvostepeni sud i predsednik sudskog veća ovog suda. Od njegove umešnosti zavisi ostvarivanje svrhe suđenja kako su ga zamislili organizatori i vlastodršci. Ponašanje i delatnost predsednika veća i samog sudskog veća usmerena je ka ispunjavanju tih očekivanja.

Nemamo dokaza da se sudskom veću sugerira visina kazne koja će biti izrečena. Kako je kazna najvažniji element suđenja za koji su zainteresovani javnost i sam optuženi, verujemo da predsednik veća i sudsko veće posebnu pažnju posvećuju saznanju šta se zapravo od njih očekuje, odnosno koja se kazna očekuje da bude izrečena. Sudije, na suptilan način, ispituju ta očekivanja i raspoloženja organizatora i naručilaca konkretnog političkog suđenja. Posebno osluškuju i prate izjave političkih zvaničnika koji suđenje komentarišu i pre završetka prvostepenog postupka. Upozorenja da je kaznena politika blaga, da su neprijatelji „digli glave", da su pojačali svoju aktivnost i slično, signal su da se izreknu stroge kazne. Ili izjave da je društvo stabilno, da uživa međunarodni povoljan položaj, znači da se može izreći blaža kazna.

Prvostepena presuda po pravilu predstavlja recepciju optužnice, a sudski proces je organizovan da bi se taj cilj postigao.

Obrazloženje presude je selektivno i svrhovito, jer je cilj da se optužnica dokaže i podrži. Sve što bi išlo u prilog odbrani okrivljenog eliminiše se, ili logičkom akrobatikom obezvređuje. A pisanje obrazloženja presude prilika je da sudija istakne svoju privrženost političkim i ideološkim vrednostima koje proklamuje politička oligarhija. Sudije se u obrazloženju presude dokazuju kao zaštitnici „društveno-političkog poretka" i «bezbednosti zemlje», smatrajući ih znatno vrednijima od vrednosti kao što su život, telo, javni moral, pravni saobraćaj, zdravlje ljudi, dostojanstvo ličnosti i slično.

Vreme i hartija se ne štede da presuda, gledano spolja, izgleda uverljivo i obrazloženo. Zato je ona često obimna i ne štede se „argumenti" koji opravdavaju ocenu krivične odgovornosti i visinu kazne. Kada je reč o verbalnim iskazima koji su inkriminisani, presuda se ne upušta u njihovu analizu, a posebno ne u značenje pojmova i tvrdnji, već ih prihvata same po sebi kao inkriminaciju. A kako bi i smela da se upušta u njihovu analizu, ili u analizu konteksta izrečenih verbalnih tvrdnji, kada ih je već ranije, kao takve, ocenila politička policija.

Presuda za politički delikt nikada nije oslobađajuća u etabliranom komunističkom poretku Jugoslavije. Oslobađajuće presude se tek izriču pojavom detronizacije političkih suđenja. Prelomni slučaj je oslobađanje Vlasija i ostalih optuženika u procesu pred Okružnim sudom u Titovoj (Kosovskoj) Mitrovici 1989. godine. To je slučaj i u procesu protiv zeničkog imama Halila Mehtića, profesora Dragomira Ostojića pred Okružnim sudom u Negotinu, kao i pojedinih optuženih u procesu šestorici u Okružnom sudu u Beogradu. Ovakve presude su izuzetak i donesene su u vreme kada je doveden u pitanje legitimitet suđenja političkim neistomišljenicima i padaju u vreme posle smrti Josipa Broza Tita.

Ništa toliko ne kompromituje vladavinu komunista u Jugoslaviji koliko politička suđenja. Presude sva tri stepena su svedočanstvo o nemilosrdnosti i okrutnosti političkog režima. One potvrđuju da se komunistička vladavina održavala i upotrebom političke policije, tužilaštva i suda, da se u suštini radilo o totalitarnom sistemu.

Istraživanja, koja se budu bavila istoriografijom komunističke Jugoslavije, ne mogu ignorisati analizu ovih sudskih presuda. One će biti značajniji dokumenti od zapisnika sa sednica zvaničnih i partijskih državnih organa o političkim sukobima, a posebno od ideoloških rasprava u Savezu komunista i šire u društvu.

Sa današnje distance kada se čitaju ove presude mora se zaključiti da one izgledaju bezazleno, jer su pojedinici i grupe proganjani za kritiku i iznošenje političkog mišljenja, a ne i za političku delatnost. Suđeno je samo drugačijem, različitom mišljenju od vladajućeg mišljenja komunističke oligarhije.

Danas su politička mišljenja i stavovi izraženi mnogo pregnantnije i čisto, bez skrivanja i zamagljivanja. Kada se izvrše uporedne analize sadržaja inkriminacija u presudama i današnjeg političkog diskursa, tada se vidi ogromna razlika. U presudama, čak i konstruisane verbalne inkriminacije, daleko su benignije i bezazlenije nego što je to današnji politički govor, koji je direktan i nedvosmislen.

7. Robija

Sudski procesi, bez obzira koliko je učešće javnosti ograničeno, ipak predstavljaju javnu pozornicu na kojoj vlastodršci upotrebljavaju političku policiju, tužioce i sudije za ućutkivanje i eliminaciju političkih neistomišljenika. S druge strane, zatvori i robijašnice predstavljaju ustanove potpuno skrivene od očiju i uvida javnosti. U njima se sa neistomišljenicima obračun nastavlja. Nema društvene ustanove koja je toliko daleko od uvida javnosti kao što su to zatvori.

Šta se, zapravo, događa u zatvorima sa političkim robijašima ne podleže nikakvoj kontroli javnosti. Robijaši su prepušteni na milost ili nemilost zatvorskih vlasti, među kojima politička policija vodi glavnu reč. Zatvorenik savesti, kako ga tretiraju međunarodne organizacije za zaštitu ljudskih prava, izložen je pritiscima, vrbovanju, a u slučaju golootočana videli smo i prevaspitavanju, jer jednom obeležen kao neprijatelj ostaje to zauvek. Njima se neprekidno i uporno bavi politička policija i dalje ih nadzirući. Zabeležen je upravo u Bosni i Hercegovini slučaj advokata iz Doboja, Žarka Aleksića. Taj je slučaj jedinstven po tome što mu je drugo suđenje organizovano zbog delikta mišljenja (Neprijateljska propaganda - član 133. KZ SFRJ) na robiji i među zatvorenicima. Sudija Sava Leković bivšem kolegi, advokatu Aleksiću, izriče kaznu zatvora od sedam godina i konfiskaciju imovine za verbalni delikt (5. april 1980. godine). Godinu dana nakon toga, kada je bio na robiji, organizuje se novo suđenje za verbalni delikt pred Okružnim sudom u Zenici (7. jul 1981. godine), takođe, za neprijateljsku propagandu kojom je pokušao da pridobije druge robijaše za svoje stanovište. Vrhovni sud Bosne i Hercegovine odbio je žalbu 1982. godine. Savezni sud, rešavajući po zahtevu za vanredno preispitivanje presude, ukinuo je prethodne dve presude i predmet vratio prvostepenom sudu na ponovno odlučivanje. U ponovljenom suđenju izrečena mu je kazna od pet godina i jedanaest meseci zatvora.

Zbog maltretiranja u zatvoru doživeo je dva infarkta, da bi po izlasku iz zatvora napustio Bosnu, preselio u Beograd i ubrzo preminuo od posledica bolesti i patnji po robijašnicama Bosne i Hercegovine.

O stanju u robijašnicama i patnjama robijaša saznajemo jedino preko memoarske lektire bivših robijaša, što predstavlja literarnu obradu vlastitih iskustava robijaša.

Siguran sam da se o jednoj državi i njenom političkom režimu više može suditi po zatvorima, nego po kulturnim institucijama ili materijalnoj civilizaciji.

Progon političkih protivnika nije samo njihovo ućutkivanje i zastrašivanje, već se radi i o retorziji. A izvršioci retorzije su ljudi niskog obrazovanja i najveće revnosti u udvaranju i podršci vlastodršcima, pa su maltretiranje robijaša shvatali kao poželjno i korisno sredstvo za napredovanje u karijeri.

U zatvorima komunističke Jugoslavije politički zatvorenici su najstrožije tretirani. Njima su, kada je god to moguće, ili koliko je moguće, uskraćivana prava koja su im pripadala. Često su politički osuđenici mešani sa kriminalcima koji su ih zlostavljali i koji su sebe, uz pomoć zatvorskih vlasti, doživljavali manjim krivcima i „patriotama", pa zbog toga sebi davali za pravo da zlostavljaju političke protivnike.

Jedini koji su se usuđivali da pokazuju zainteresovanost za političke osuđenike, tretirajući ih kao zatočenike savesti, bile su međunarodne organizacije za zaštitu ljudskih i građanskih prava, a među njima se posebno isticala Amnestty International.

Totalitarne države ne ugrožavaju pobune grupa ili masovni nemiri, već neukrotivi i beskompromisni pojedinci, a naročito i najčešće disidenti. Upravo su politički zatvorenici bili takvi pojedinci koji su,

boreći se za doslovnu primenu zatvorskih pravila, ustvari, nastavljali svoj politički otpor u jednopartijskoj i autoritarnoj državi. Ti vidovi borbe u zatvorima su različiti i raznovrsni. Kada treba štrajkuje se glađu, pišu protesti i žalbe na uslove izdržavanja kazne, a ponekad uspevaju i da zainteresuju za svoj slučaj neku međunarodnu organizaciju koja tog zatvorenika stavlja pod svoju zaštitu, što izaziva nelagodnost kod zatvorskih i, naročito, političkih vlasti.

Zatvorenik se brzo prilagođava uslovima zatvorskog života. Koligogod je zatvorski život siromašan i jednostavan po onome što se u njemu događa, toliko je unutarnji i intelektualni život zatvorenika savesti bogat i senzibilan. Zatvorski način života izoštrava zatvorenikove poglede na svet i politiku posebno. Pojedinci koji su izborili pravo intelektualnog rada pišu i stvaraju. Đilas je, prema knjizi autora Dragana Markovića i Save Kržavca „Liberalizam - od Đilasa do danas", napisao u robijašnici u Sremskoj Mitrovici 3.127 strana kucanog teksta ili 38 manjih ili većih rukopisa. Naravno da je većina političkih zatvorenika ometana i sprečena u takvim naporima, a naročito su im davani najteži fizički poslovi da bi ih iscrpli i sputavali u intelektualnom radu. Takav je slučaj sa Hasanom Čengićem i Džemalom Latićem, koji su nežni i bolešljivi, ali ih zatvorske vlasti iscrpljuju najtežim poslovima u železari, prebacujući ih da rade u noćnoj smeni koja najviše zamara.

Politički zatočenici su sistematski i organizovano provocirani od strane zatvorskog osoblja. Latića je fizički napao i pretukao kriminalac protiv kojeg nije vođen disciplinski postupak, a to nije moguće bez odobrenja zatvorskih vlasti, ili je to učinjeno po nalogu tih vlasti. Mustafa Spahić, koji je imao čitav spisak bolesti, izlagan je napornom fizičkom radu, bez obzira što je lekar predlagao poštedu od fizičkog rada.

Zatvorenici savesti su prepušteni sami sebi u borbi za svoja prava kao zatvorenika. Uporni i spretni uspevali su da se izbore bar deli-

mično za svoja prava i da poboljšaju svoj položaj. Oni drugi, kojih je bilo više zbog svoje borbe za ostvarivanje prava koja imaju na robiji, bili su dodatno zlostavljani i maltretirani.

Tretman političkih zatvorenika menjao se od Drugog svetskog rata do raspada Jugoslavije. Ne radi se o pojačanoj ili smanjivanoj represiji kojoj su bili izloženi zatvorenici, već je to osciliralo. Ne može se poreći da su zatvorske vlasti same pravile razliku prema vrstama zatvorenika. Najgore su prošli informbirovci koje su zatvorske i policijske vlasti htele da prevaspitaju i da ih nateraju da „revidiraju svoja politička opredeljenja".

Kada se čita golootočka memoarska literatura, koja predstavlja uspomene zatočenika, tada se čitaoci zgražavaju na maštovitosti i nemilosrdnosti torture kojoj su bili ovi robijaši izlagani i podvrgavani. Politička i policijska vlast je postavila zatvorskim vlastima satanski zadatak: političko prevaspitanje staljinističke frakcije u Jugoslaviji. Ovaj pokušaj je ostao kao primer najžešćeg gaženja elementarnih ljudskih prava, a u tu svrhu korišćene su bestijalne metode: bojkot, „topli zec", izolacija, rad bez svrhe i smisla, fizičko zlostavljanje, obaveza špijuniranja sapatnika, teranje zatvorenika da jedni druge zlostavljaju. Čak se i danas, posle toliko proteka vremena, kada je golootočana sve manje među živima, oni nerado sećaju svojih patnji, jer ih je sramota da evociraju događaje u koje su i sami bili gurnuti i uvučeni bez svoje volje. Ne treba zaboraviti da su ovi mučenici, kao i ostali politički zatvorenici i, što je presudno, njihovi mučitelji, među nama a neki od njih i kao ugledni građani koje srećemo, a da ne znamo njihovo iskustvo tamničara ili zatočenika. Kako je na zatvorsko mučenje gledao jedan od inspektora na Golom otoku treba videti knjigu Dragana Markovića „Istina o Golom otoku" (Narodna knjiga - Partizanska knjiga, Beograd, 1987. godine).

Poznati književnik Borislav Pekić u trilogiji „Godine koje su pojeli skakavci", izdanje BIGZ, sažimajući svoje dugogodišnje robijaško

iskustvo detaljno je opisao uslove preživljavanja političkih zatvorenika na robiji.

Borislav Pekić koga, mimo ostalog, u njegovom spisateljskom poslu krasi preciznost i pregnantnost, deli načela preživljavanja političkog robijaša na unutrašnja i spoljna. Za spoljne okolnosti tvrdi da se na njih ne može uticati, da su one robijašu unapred date kao zatvorski uslovi. Postoje, obrazlaže pedantno i detaljno pisac Pekić, unutrašnja načela preživljavanja kojih robijaš treba da se drži. Dovodeći do perfekcije opis tih načela pobrojao ih je, a da se nije ponavljao, trideset.

Nakon toga su primenjivane, da tako kažemo, mekše metode. Izbegavala se upotreba grube i direktne torture. Ovo je pravilo naravno trpelo izuzetke, a naročito u violentnim sredinama i u vreme krupnih političkih obračuna, kakav je, npr., u Hrvatskoj bio obračun sa MASPOK-om*, a u Bosni i Hercegovini obračun sa muslimanskim intelektualcima 1983. godine.

Borba robijaša za ostvarivanje povoljnijeg položaja u kaznionicma je individualna borba, koja upravo zbog toga zavisi od niza faktora (vreme robijanja i politička situacija u društvu, od ustanove u kojoj osuđenik izdržava kaznu, od osoblja koje predstavlja zatvorsku vlast), ali i od samog robijaša, njegove čvrstine, upornosti i spretnosti. Svaki je politički robijaš bio prepušten sebi, svojoj savesti i sposobnosti da opstane okružen mržnjom i neprijateljstvom. Nameće se zaključak da je opstanak, tačnije preživljavanje političkih zatvorenika, jedna posebna ljudska veština. Videli smo, Borislav Pekić je od toga napravio posebnu zatvorsku lektiru.

** Narodni pokret u Hrvatskoj 1971. godine, komunističke vlasti su okvalifikovale kao nacionalistički pokret. Ustvari, radilo se o pokretu za demokratske promjene u političkom, pravnom i ekonomskom sistemu totalitarne države. (Primjedba urednika)*

Kada se uporede robijaška iskustva političkih zatvorenika po zatvorima Jugoslavije, tada se uočava veliki stepen sličnosti sa iskustvima robijanja po logorima u Sovjetskom Savezu, o čemu postoji brojna i bogata lektira.

8. Bosanski model

Pišući o sudskim političkim procesima u periodu od kraja Drugog svetskog rata do raspada Jugoslavije u knjizi „Upotreba neprijatelja – Politička suđenja u Jugoslaviji 1945-1991. godine", kao metodološki najsloženiji problem se nametnulo grupisanje i kvalifikovanje slučajeva. Tom prilikom sam kao jedan od kriterijuma kombinovao merila, pa su mi se suđenja u Bosni i Hercegovini nametnula kao specifičan model radi čega sam to i označio kao „bosanski model". Ako se kao merilo uzme širina i oštrina (visine izrečenih i izdržanih zakonskih kazni) prema političkim osuđenicima, onda se progon političkih neistomišljenika i protivnika, kao najoštriji, pojavljuje u Bosni i Hercegovini, a naročito u periodu posle smrti Josipa Broza Tita.

Dugoročno gledano, stvari stoje drugačije. U Sloveniji su bili, posle okončanja Drugog svetskog rata, najžešći progoni političkih protivnika i neistomišljenika. U Sloveniji je taj progon bio, kao što je sve kod Slovenaca, organizovan, pedantno vođen i nesumnjiv. Ne radi se samo o Dahauskim procesima, koji su dosledno režirani po uzoru na slične procese u SSSR-u i istočnoevropskim zemljama, gde su skoro svi zatvorenici nacističkih logora, koji su preživeli, bili posle okončanja Drugog svetskog rata i oslobađanja logoraša, sumnjivi novoj vlasti. Sudsko-policijskom udaru bili su izloženi svi koji su bili u logoru Dahau, inače svi su bili članovi i funkcioneri ilegalne Komunističke partije Jugoslavije od 1930. pa nadalje, a neki od njih i politički robijaši predratne Jugoslavije. Bili su to antifašisti, španski borci, ilegalci, partizani, članovi Oslobodilne fronte, članovi raznih logoraških organizacija u Dahauu i Buhenvaldu. Pre hapšenja i sudskog progona, kao inženjeri zauzimali su visoke funkcije u javnom životu, a posebno u privredi Slovenije i FNRJ. Svi su „priznali" da su bili agenti Gestapoa, a posle rata da su „sarađivali sa zapadnim obaveštajnim službama". Svi su osuđeni, ali su presude kasnije poništene. Svi su osuđenici rehabilitovani, ali se na to čekalo dugo. Nažalost, neki od nacističkih logoraša, mada su nevini, egzekutirani su u komunističkoj Sloveniji i Jugoslaviji.[5]

Vratimo se policijsko-sudskom progonu u Bosni i Hercegovini koja je posle smrti Josipa Broza Tita, ali i ranije, bila najoštrija u obračunu sa stvarnim ili potencijalnim političkim protivnicima.

Progon političkih neistomišljenika u Bosni i Hercegovini prvenstveno je bio opredeljen nacionalnom i konfesionalnom šarolikošću, koja je izgleda proizvodila osećaj povećane nesigurnosti vlastodržaca. Politička elita je nastojala da organizuje izvesnu ravnotežu, ili da upotrebimo eufemizam iz tog perioda „nacionalni ključ" sudskih progona političkih neistomišljenika. Istovremeno su proganjani pripadnici sve tri nacije (i konfesije) - Srbi (pravoslavci), Hrvati (katolici) i Bošnjaci (muslimani), ali i paralelno neprijatelji svih političkih opcija. Za Bosnu i Hercegovinu je u policijsko-sudskom progonu uvedena jedna specifična odrednica, sudski progon «kleronacionalista», što u praksi znači procesuiranje sveštenika sve tri konfesije. Istovremeno, ili preciznije paralelno, organizuju se suđenja za neprijatelje svih etničkih zajednica (Srbe, Hrvate i Bošnjake), ili za sveštenike, tačnije, verske službenike, sve tri postojeće konfesije (muslimane, katolike i pravoslavce).

U red ovih političkih suđenja dolaze mnogi procesi. Posebno se izdvaja po žestini, obimu, montaži i učešću političara i medija, Sarajevski proces muslimanskim intelektualcima 1983. godine.

Kao što smo rekli, Bosna i Hercegovina je obilovala i prednjačila političkim sudskim procesima u tadašnjoj Jugoslaviji.

---

[5] Pored ovog insceniranog staljinističkog procesa, tu su još neki procesi i presude u komunističkoj Sloveniji, koje prednjače žestinom i arogancijom novih vlasti, kao Nagodeu, Ljubi Sircu i drugima. Videti knjigu: Boro Krivokapić „Dahauski procesi", izdavači „Prosveta" i „Partizanska knjiga", Beograd, 1986. godina.

a) Progon „Mladih muslimana"

Odmah nakon Drugog svetskog rata na udaru sudskog progona bila je muslimanska (bošnjačka) mladež, a naročito njeni školovani elitni delovi, poreklom iz uglednih muslimanskih porodica, a naročito pripadnici organizacije „Mladi muslimani".

Prema izvesnim istraživanjima, ideja o formiranju ove organizacije začeta je 1939. godine, kada je formirana Banovina Hrvatska sporazumom Cvetković-Maček. Ideja je začeta među studentima i đacima koji su pripadali intelektualnoj eliti islamske veroispovesti. Zvanično oformljenje ove organizacije pada krajem marta 1941. godine, u prostorijama kluba „Trezvenost", kada je, tvrdi se, bilo prisutno između 40-50 omladinaca.

Inicijatori i istaknuti aktivisti bili su Esad Karađozović, Tarik Muftić, Emir Granov i Husref Bašagić.[6]

Ova organizacija je formirana da bi pokrenula teme koje su bile aktuelne i značajne za Islamsku zajednicu u tadašnjoj Jugoslaviji: posebno odnos između muslimana i hrišćana, položaj muslimana u Jugoslaviji, događaji i zbivanja u zemlji i međunarodnim odnosima, jer je Drugi svetski rat bio u toku. Skupština je donela odluku da se ova organizacija registruje kod vlasti. Međutim, kako je petnaestak dana nakon toga Drugi svetski rat prenet i na teritoriju Jugoslavije, ova je namera ostala nerealizovana, jer se Jugoslavija raspala i stvoreni su novi entiteti. Tokom rata interesovanje mladih za ovu organizaciju raste, pa se njeni članovi pripajaju verskoj organizaciji „El Hidaja", koja je udruženje muslimanskog sveštenstva. Ova se organizacija tokom Drugog svetskog rata držala podalje od Ustaške mladeži, pa su je ustaške vlasti gledale sa podozrenjem i rezervom.

---

[6] „Mladi Muslimani", „Globus nakladni zavod", Zagreb, 1991, autor Sead Truhalj.

U organizaciji „Mladi muslimani" formirale su se dve grupe. Jedna je bez pogovora prihvatala pripajanje „El Hidaji", a drugu su činili agilni članovi koji su se angažovali u humanitarnoj organizaciji „Merhamet", čiji je osnovni posao bila briga o izbeglicama iz Istočne Bosne, Hercegovine i Sandžaka. To je pripadnicima ove grupe podizalo ugled i izazivali su poštovanje među Bošnjacima.

Nije poznato da je član organizacije „Mladi muslimani" u ratu podržavao ustaše, niti je bio pripadnik „Handžar divizije", kako je tvrdila komunistička propaganda, ili, pak, pripadnik druge kvislinške vojne jedinice ili organizacije.

Pristalice ove organizacije držali su se po strani, van ratnih i vojnih podela i sukoba, zadržavajući neutralnost, mada su među sobom sa oprezom komunicirali i sarađivali. Držeći se neutralno (bio je samo privid), pripadnici ove grupe ocenili su da veliki i komplikovani Drugi svetski rat nije garantovao, ili bar otvarao mogućnost, da bi njegov ishod i kraj doneo neko poboljšanje položaju Bošnjaka, ili islama kao religije, radi čega bi se vredelo opredeliti za neku od sukobljenih strana. Nastale duboke političke podele u ratnom vihoru, povećana etnička distanca i produbljivanje konfesionalnih sukoba, grupisanje Evrope i SAD u ratnim sukobima, nisu pripadnicima muslimanske elite otvarale mogućnost za opredeljeno angažovanje. Stoga je mlada muslimanska elita tih ratnih godina bila po strani, svesna društvenih i političkih problema, ali i jednako svesna da joj se ne otvara prostor za aktivno delovanje. Pogotovu što je u to vreme za zaraćene strane važio princip: ko nije sa nama naš je protivnik. A pripadnici ove grupe nisu bili ni sa kim drugim. Miroljubivi, bili su svesni samo problema muslimana i islama.

Nakon Drugog svetskog rata, komunističke vlasti nisu odmah ukinule tekovine građanskog društva. Još uvek se uvažavala verska i etnička samobitnost i tolerancija, a naročito na univerzitetima i u vojsci, gde su se mladi okupljali.

Konsolidacijom komunističkog režima, i posebno ostvarujući svoj ideološki svetonazor, komunisti ispoljavaju netrpeljivost prema svakom drugačijem pogledu na život, vrednosti i etici. Najpre se u vojsci ukidaju posebni kazani za muslimane, kojih je bilo i u predratnoj Jugoslaviji. Isti je slučaj i sa ishranom u restoranima po studentskim domovima. Zabranjuje se odlazak vojnicima na verske obrede, a oni koji su odbijali da jedu svinjetinu i mast bivaju kažnjavani, proganjani i obeleženi kao neprijatelji.

Prava priroda komunističkog režima uskoro se ispoljavala kao netolerantnost i isključivost, koje vode ka pokušaju unificiranja raznolikosti etničkog ili verskog porekla i slično, što se eufemistički i kolokvijalno obeležava kao jednakost svih. Možda se težilo jednakosti ili ujednačavanju, ali na osnovu i u okviru koji ne predstavlja slobodan izbor onih koji se „izjednačavaju".

Ubrzo komunistički režim ukida organizacije koje su okupljale muslimane (Bošnjake), pa pod udar tog progona dolaze društva „Trezvenost", „Merhamet", „Uzdanica", „Gajret". Nasuprot ovim organizacijama, nove vlasti stvaraju za muslimansku omladinu organizaciju „Preporod", kako bi ih usmeravali prema vlasti i na taj način nadzirali. Raspuštanje pobrojanih organizacija pokazuje da se unificiraju svi oblici organizovanja i da su poželjni i dozvoljeni samo oni koji su pod uticajem i kontrolom komunista. Sve što je odstupalo od ove orijentacije i što bi predstavljalo pluralizam ili mogućnost raznolikosti bilo je zabranjeno.

Nakon okončanja Drugog svetskog rata članovi organizacije „Mladi muslimani" ponovo se okupljaju, ali je i ovo elementarno ljudsko i građansko pravo bilo ugroženo. Pravila i vrednosti koja su tradicija, i koja su trajala kao običaji tokom vekova, ugroženi su od komunizma i komunista koji ne priznaju pravo na raznoglasje i raznolikost. Organizaciju „Mladi muslimani" osnivaju Nedžib Šaćirbegović, Alija

Izetbegović, Ešref Čampara i drugi. Organizacija je zabranjena, rasturena, a njeni aktivisti i članovi dolaze pod udar policije i suda.

Navedenoj grupi je suđeno već 1946. godine, i shodno tome kazne su za to vreme bile relativno umerene, pa bi se moglo reći i blage.

Ova prva suđenja pripadnicima organizacije „Mladi muslimani" bila su zapravo upozorenje. Vlasti su pogrešno ocenile da će samim procesuiranjem pripadnika ove organizacije, kao i blagim kaznama, ostalu muslimansku mladež zaplašiti i udaljiti od ove organizacije.

Međutim, i pored toga, formiraju se i druge grupe i organizacije „Mladi muslimani" u Bosni i Hercegovini, a čak i van nje u gradovima, kasabama i po selima.

Ova praksa samo pokazuje da je pitanje položaja etničke grupe muslimana, ili pripadnika islamske konfesionalne zajednice, realno, neutemeljeno i nedefinisano. Taj proces je i započet prvih godina nakon okončanja Drugog svetskog rata, ali je nasilno prekinut jednako kao i u mnogim drugim sredinama. Vremenom, naročito posle 1971. godine, ovo pitanje dobija na intenzitetu, kada je otvoreno pitanje da li su muslimani etnička ili konfesionalna grupa, ili da to formulišemo kolokvijalno - da li se pripadnici muslimana pišu velikim slovom „M" (etnička pripadnost) ili se pišu malim slovom „m" (verska pripadnost). Ovaj problem je izopačeno tretiran u policijsko-sudskom progonu muslimanske inteligencije u Sarajevu 1983. godine.

Prvi otvoreni sukom između „Mladih muslimana" i komunističke vlasti nastao je prilikom formiranja organizacije „Preporod", u jesen 1945. godine. Tada su pripadnici organizacije „Mladi muslimani" svoje članove ili pristalice uvodili u odbore nove organizacije. Međutim, politička policija (OZNA) otkriva celu organizaciju „Mladi muslimani", pa najistaknutije članove sudski progoni. Organizujući seriju sudskih postupaka komunističke vlasti su praktično uništile organizaciju „Mladi muslimani", a njihove pristalice zadugo stavili pod nadzor političke policije i eliminisali ih iz javnog života.

Prvo hapšenje i suđenje pripadnicima organizacije „Mladi muslimani" bilo je 1. marta 1946. godine, kada su kao vojnici uhapšeni Alija Izetbegović i Nedžip Šaćirbegović sa desetak drugih mladića. Ovo je suđenje bilo pred Vojnim sudom u Sarajevu, a, kako smo naveli, kazne su bile relativno blage i prvenstveno su predstavljale upozorenje, a ne odmazdu. Šaćirbegović je osuđen na četiri godine strogog zatvora, a Izetbegović na tri, dok su ostali iz grupe kažnjeni na blaže kazne.

Mada su komunističke vlasti bile uverene da će zaplašiti muslimansku mladež učinak je bio suprotan. Ove kazne su, zapravo, podstakle muslimansku mladež da bude aktivna i organizovanija, jer su smatrali da im je ugroženo njihovo građansko pravo na političko i versko organizovanje i delovanje. Ovaj odnos vlasti prema pristalicama organizacije „Mladi muslimani" gurnuo je mladež u ilegalu, tako da se njihov rad odvijao konspirativno i u tajnosti.

Vodeću ulogu u organizaciji, od aprila 1946. godine, preuzimaju Hasan Biber, Halid Kajtaz, Ismet Serdarević, Vahid Kozlić i Mahmut Jarebica. Ova je grupa napisala pravila za rad u ilegali, formulisala zakletvu, napravila šifre, odredila konspirativna imena za rukovodstvo i ilegalno izdavanje lista „Mudžahedin" i „Kolo". U svim gradovima Bosne i Hercegovine - Zenica, Foča, Višegrad, Nevesinje, Konjic i drugim, pa čak i u Zagrebu (koju su činili studenti), formirana je po ovom principu organizacija. Pored ovih, formirane su i organizacije u Sarajevu i Mostaru u kojoj su se isticali Omer Stupac, Husref Fazlibegović, braća Salih i Omer Behmen (ponovo suđeni u Sarajevskom procesu 1983. godine), Rušid Prgud (koji je optužen u Sarajevskom procesu 1983. ali je prema njemu postupak izdvojen i on je preminuo pre završetka suđenja), Smail Velagić i Mustafa Puzić.

Komunističke vlasti su žestoko reagovale na otkrivanje ilegalne organizacije „Mladi muslimani". Organizuju dva sudska procesa 1947. godine. Međutim, najveći broj sudskih procesa bio je u 1949. godini. Do sada nije istražen tačan broj sudskih procesa protiv pripadnika ove organizacije, što će otvaranjem arhiva biti predmet istraživanja, ali se pretpostavlja da ih je bilo petnaestak. U 1948. godini otkrivena je organizacija u Mostaru, koja je imala najviše članova i koja je prednjačila u svojoj ilegalnoj aktivnosti.

Komunistički režim se pripremao za konačni obračun sa ovom organizacijom, koji je doživeo klimaks 1949. godine. Politička policija je imala svoje ljude u organizaciji koju je pomno pratila, pa je otkrila i rukovodstvo i članove i njihovu aktivnost. Hapšenja su izvođena spektakularno, jer su udbaše tom prilikom pratili i vojnici. Priznanja i saznanja o rukovodstvu, članstvu i aktivnosti pribavljena su upotrebom torture prema uhapšenicima. Kada se režim na opisani način pripremio na suđenje, organizovao je te 1949. godine najmasovniji proces u Sarajevu, koji je po organizaciji i pripremi ličio na onaj koji će organizovati, takođe u Sarajevu, nakon trideset i četiri godine, odnosno 1983. godine.

U masovnom procesu 1949. u Sarajevu, koji je trajao od 1. do 12. avgusta, na smrt streljanjem su osuđeni Hasan Biber, bravar iz Sarajeva, Halid Kajtaz, nastavnik sarajevske Medrese, Omer Stupac, pomoćnik knjigovođe u Mostaru i student iz Zagreba Nusret Fazlagić. Na duge kazne zatvora osuđeni su Ismet Serdarević, student iz Zagreba, na kaznu zatvora od dvadeset godina, student medicine u Zagrebu Hilmija Muftić, na kaznu zatvora u trajanju od šesnaest godina, student agronomije iz Zagreba Teufik Velagić na petnaest godina, apsolvent medicine u Zagrebu Tarik Muftić i Mahmut Jarebica po dvanaest godina, Ramo Hobat osam godina, Ejub Hadžić sedam godina, Esad Kojić pet godina, a Sead Musakodrić i Kemal Kurbegović po tri godine strogog zatvora. Pored navedenih glavnih kazni svima je konfisko-

vana imovina, a srazmerno visini kazne zatvora oduzeta su im i građanska prava po izdržanoj kazni.

U vreme ovog suđenja bilo je rizično žaliti se na prvostepenu presudu, zbog postojanja opasnosti da se kazna poveća pred drugostepenim sudom.

Osuđenima na smrt potvrđena je kazna pred drugostepenim sudom, a Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 20. septembra 1949. godine, odbija molbe za pomilovanje i potvrđuje smrtne kazne.

Članovi organizacije „Mladi muslimani" ili oni na koje se sumnjalo da su članovi, mada im nije suđeno, bili su pod stalnom policijskom prismotrom tako što su praćeni, ometani pri zapošljavanju i držani u strahu da im se može inscenirati sudski proces.

Pod policijski udar dolazili su i članovi njihovih porodica i prijatelji, koje je na razne načine, takođe, uhodila i ometala politička policija.

Robijaši osuđeni u procesima pripadnicima organizacije „Mladi muslimani" bili su pod teretom dugog i mukotrpnog rada po kamenolomima i rudnicima, izloženi robovskom radu, inače zabranjenom po međunarodnim konvencijama. Prisiljavani su da jedu svinjsko meso, zabranjeno im je klanjanje, ideološki su prevaspitavani i traženo je da se odreknu verskih uverenja i namesto njih prihvate komunistička. Oni koji su uporno insistirali na svojim religioznim uverenjima i običajima, šikanirani su u logorima i dodatno kažnjavani, a neretko je prema njima primenjivana i brutalna fizička sila.

b) Cazinska buna 1950. godine

U Bosni i Hercegovini najoštriji i najagresivniji obračun sa političkim protivnicima svakako je gušenje otpora seljaka prinudnom otkupu i prinudnoj kolektivizaciji, kao i drugim oblicima komunističke represije, u području Cazina i Kladuše, a u Hrvatskoj u Slunjskom srezu, 1950. godine.[7] Mada ima terminološkog nesporazuma i nedoumice oko naziva ove pobune seljaka, da li je nazvati buna ili ustanak, ili, što su neki iz vlasti, ublažavajući njene uzroke, širinu i motive, nazivali „cazinski ispad", nema sumnje da se radilo o multinacionalnoj pobuni seljaka od kojih su mnogi bili partizani u Drugom svetskom ratu. U Cazinskoj i Slunjskoj krajini seljake je iritirala nasilna kolektivizacija u zemljoradničke zadruge koja je započeta 1949. godine. Ono što je ovu pobunu i nezadovoljstvo izdvajalo je to što se nije radilo o nacionalnim neprijateljima komunističkih vlasti, niti o neprijateljstvu bogatog sloja seljaka, kulaka, već se radilo upravo o građanima sve tri etničke i konfensionalne grupe od kojih su mnogi bili učesnici NOB-a.

O ovom događaju trajala je dugogodišnja zavera ćutanja, da bi tek u poslednjoj deceniji dvadesetog stoleća bilo istraživanja koja su upućivala na zaključak da su komunističke vlasti (zlo)upotrebile državno nasilje znatno preko mere dozvoljenog. Ova je pobuna ugušena upotrebom vojske i policije, a pored sudskog procesuiranja, čitave regije stanovništva su iseljene, deportovane, izmeštene, a o samoj pobuni se moralo ćutati i ona je skrivana od javnosti. Vođe pobune bili su ugledni seljaci, učesnici partizanskog pokreta od 1941. godine, i to dvojica seljaka srpske nacionalnosti, Mile Davrnja, rođen u Krajinskom lugu 1908. godine, i Milan Božić, rođen 1898. godine u selu Crnje, a od Muslimana se kao vođa isticao Ale Čolić.

---

[7] O ovom događaju prvi put se pisalo u knjizi Vere Kržišnik-Bakić „Cazinska buna - 1950", „Svjetlost", Sarajevo 1992, „Sedam levih godina", autor Milenko Đorđević, izdanje „Naš dom", Beograd 2000, i feljton dr. Mirsada D. Abazovića, objavljen u listu „Ljiljan" 1999. godine, naslovljen „UDB-a i Cazinska buna", na temelju kojih je tekstova obrađeno u knjizi dr. Rajko Danilović „Upotreba neprijatelja - Politička suđenja u Jugoslaviji 1945-1991. godine", objavljeno u odeljku „Cazinska buna 1950".

Naoružanje pobunjenih seljaka bilo je oskudno, imali su nešto starih pušaka i pištolja.

Pada u oči da su pobunjenici kao uzor imali politički i privredni sistem Zapada, a tražili su odbacivanje poretka po uzoru na Sovjetski Savez. Pobuna je, ustvari, bila protiv mera totalitarne komunističke vlasti.

Ova pobuna se takođe naziva - đurđevdanska, jer je za dan njenog početka izabran 6. maj 1950. godine (Đurđevdan). Raspoloženje ustanika bilo je nerealno, jer su očekivali ustanak u celoj zemlji, pa su čak kružile glasine da je formirana nova vlada u kojoj su Šubašić, Maček i Kulenović, kao i da Amerika i Engleska podržavaju ustanak, da je u celoj zemlji ustaničko raspoloženje.

Pobuna je vojno, zapravo, bila bezopasna za režim, nastala na relativno uskom području, isključivo motivisana nezadovoljstvom zbog represija komunističkog režima, naročito prema seljacima.

Komunističke vlasti su odmah reagovale veoma oštro i nesrazmerno opasnosti. Na inicijativu sekretara KPJ u Banjaluci, Hajra Kapetanovića, krenule su vojne i policijske snage protiv pobunjenika. Vojsku je angažovala UDB-a, pa je ka pobunjenom području krenuo jedan bataljon od sedamsto vojnika iz Drvara. Međutim, ubrzo stižu snage UDB-e iz Sarajeva, a Aleksandar Ranković odmah izdaje naređenje ministru policije Bosne i Hercegovine, Uglješi Daniloviću, da „preuzme sve mere u gušenju pobune". Kako je naređeno, tako je i postupljeno.

Ustanici (ili pobunjenici) nisu imali ni organizaciju, ni masovnost, a ni naoružanje kojim bi mogli da pruže otpor. Stvarnog otpora nije

ni bilo. Vojska i policija su „čistile teren" hapseći pobunjenike ili ih ubijajući.

Tek nakon gušenja pobune, stvar u svoje ruke uzeli su politička policija, tužilaštvo i sud. Partijsko rukovodstvo je odlučilo da sude vojni sudovi, tretirajući ovu pobunu kao oružanu. Pisanje optužnica, koje su se među sobom razlikovale samo po drugim imenima optuženih, bilo je po istom kalupu.

Organizovano je osam suđenja u cazinskom kraju i jedno u Slunju. Suđeno je oko tri stotine pobunjenika.

Za sve vreme suđenja u Cazinu na snazi je bio policijski sat, a suđenja su organizovana u nedovršenoj zgradi Zemljoradničkog zadružnog doma. Publika nije bila na suđenjima, osim onih koji su dobijali propusnice.

Optužnice su obuhvatale građane iz istog sela, iz iste čete, kako su se pobunjenici sami svrstavali, ili su pripadali istoj lokalnoj grupi.

Prvo je suđenje obuhvatilo pobunjenike iz Šturlića, a optužnica je obuhvatila 51-og građanina. Sudski proces je okončan samo za dva dana (22/23. maj 1950. godine). Trojica su osuđena na smrt streljanjem i konfiskovanje imovine, a devetorici je izrečena kazna strogog zatvora od po dvadeset godina i pet godina gubitka građanskih prava nakon izdržane kazne, trojica su osuđena po osamnaest godina i na gubitak građanskih prava pet godina, trojici je izrečena kazna od šesnaest godina i četiri godine gubitka građanskih prava, a jedanaestorica pobunjenika je osuđeno na kaznu strogog zatvora u trajanju od petnaest godina i četiri godine gubitka građanskih prava, jedan je osuđen na četrnaest godina strogog zatvora i gubitak građanskih prava u trajanju od tri godine, jedan na trinaest godina strogog zatvora i gubitak građanskih prava u trajanju od tri godine, dvojici je izrečena kazna u trajanju od po dvanaest godina i gubitak građanskih prava od tri godine. Jedan je osuđen na jedanaest godina i gubitak građanskih prava tri godine, dok su šestorica osuđena na kaznu zatvora od deset godina i gubitak građanskih prava tri godine, a trojica su osuđena na kaznu zatvora od osam godina i gubitak građanskih prava na dve godine, jedan je optuženi osuđen na šest godina i na dve godine gubitka građanskih prava, i, na kraju, najblaže su kažnjena dvojica na kaznu zatvora u trajanju od pet godina i na gubitak građanskih prava na dve godine.

Svima je izrečena mera prinudnog rada, oduzimanje odlikovanja, činova, i svima je konfiskovana imovina. Na ovom suđenju četvorica optuženih su oslobođena, valjda da bi suđenje imalo privid objektivnosti.

U drugom procesu (24/25. maj 1950. godine) optuženo je 45 pobunjenika iz Tržča, Tržačke Platine i Crnaje. Glavni optuženi bio je zemljoradnik Đulaga Šumar, kojem je izrečena smrtna kazna. Ostali optuženi, kao i u prvom procesu, kažnjeni su visokim kaznama zatvora, gubitkom građanskih prava, prinudnim radom, konfiskacijom imovine, oduzimanjem odlikovanja i činova.

Treći sudski proces (27/28. maj 1950. godine) u kojem su optužena pedeset dvojica, i svi iz istog područja, sela Liskovac. Svima optuženima su izrečene visoke, drastične kazne zatvora, kao i jedna smrtna kazna. Svi su upućeni na prinudni rad, konfiskovana im je imovina, oduzeti su im činovi i odlikovanja, kao i sva građanska prava.

Suđenja su se relativno ekspresno ređala, pa je sledeće organizovano već 29/30. maja 1950. godine. Suđeno je 31-om pobunjeniku, koji su, takođe, osuđeni na visoke kazne zatvora, konfiskaciju imovine, na oduzimanje odlikovanja i činova, kao i građanskih prava. Huseinu Zenunoviću, zemljoradniku starom 41 godinu koji je imao desetoro dece, izrečena je smrtna kazna. Ostali su upućeni na izdržavanje kazne u KPD „Zenica".

I sledeći, peti proces trajao je kratko, samo jedan dan (30. maj 1950). U ovom procesu niko nije osuđen na smrt, ali su zato izrečene visoke kazne. Svima je konfiskovana imovina, oduzeti činovi i odlikovanja, kao i izrečena kazna oduzimanja građanskih prava.

Optuženima iz Velikokladuškog sreza, kojih je bilo četrdeset, suđenje je organizovano 3. juna 1950. godine. Tom prilikom izrečene su dve smrtne kazne, i to Mehmetu Tabakoviću i Neziru Barjaktareviću. Ostalima su, očigledno po unapred dogovorenom planu, izrečene visoke kazne zatvora u rasponu od šest do dvadeset godina, svi su upućeni na izdržavanje kazne u KPD „Zenica" i osuđeni na prinudni rad.

Istoga dana, 30. maja 1950. godine, održan je sedmi proces u kojem je bilo najmanje optuženih, 21 pobunjenik. I u ovom procesu je izrečena smrtna kazna prema Huseinu Kapiću, zemljoradniku, ocu troje dece, dok su ostalima, takođe, određene visoke kazne zatvora sa prinudnim radom.

Poslednji proces u Cazinu održan je kao glavni proces. On je održan 3. juna 1950. godine, a suđeno je grupi od šesnaest optuženih. Ova optužnica je bila relativno najobimnija. I ona je rađena po klišeu preuzetom od sličnih suđenja u Sovjetskom Savezu. Optužnica je toliko bila montirana da su svi optuženi označeni kao „kulaci", mada se radilo o vlasnicima srednjeg ili manjeg zemljišnog poseda. Tako je postupljeno da se ne bi dovela u sumnju njihova klasna pripadnost, pa su politički eliminisani kao „profašistički elementi", mada je među njima, kako smo naveli, bilo učesnika NOB-a i partizana. Ni to nije bilo dovoljno, već su optuženi bili opisani kao „moralno-političke lupeži", mada se upravo radilo o građanima koji su u svojoj sredini cenjeni i poštovani. U toj optužnici bila je tolika konfuzija političkih diskvalifikacija da su čas proglašeni za „zdrave snage" koje su radile za Moskvu i SSSR, a čas su ocenjivani kao „vojska Kralja Petra" koja radi za „zapadne imperijaliste". Ova je grupa ocenjena kao vodeća, najopasnija, pa su šestorica osuđena na smrt streljanjem, te su pogubljeni Milan Božić, Ale Čović, Nikola Božić, Mile Miljković, Ramo Karajić, Hasan Kekić i Stojan Starčević. Pored toga, trojici je izrečena maksimalna kazna od dvadeset godina zatvora sa prinudnim radom, dok je najniža kazna u ovoj grupi bila petnaest godina zatvora sa prinudnim radom. Svima je, razume se, izrečena konfiskacija imovine, oduzimanje građanskih prava, kao i oduzimanje odlikovanja i činova.

Tako je bilo u Bosni i Hercegovini, dok je u Hrvatskoj organizovan proces u Slunju protiv 21-og pobunjenika.

I ovde je Vojni sud izrekao dve smrtne kazne streljanjem za Mila Devrlju i Nikolu Benkovića. Zatvorske kazne izrečene su u rasponu od šest do dvadeset godina sa prinudnim radom, gubitkom građanskih prava, konfiskacijom imovine, oduzimanjem činova i odlikovanja.

Pronađena je dokumentacija po kojoj se vidi da je sudski proces bio samo farsa priređena za građane i javnost, dok je o kaznama odlučivano u UDB-i, radeći to u ime i za račun Komunističke partije Bosne i Hercegovine.

U feljtonu „UDB-a i Cazinska buna" dr. Mirsad D. Abazović tvrdi da je pronađena otpužnica za pedeset pet osuđenika na kojoj je rukom napisana skica za kažnjavanje, a na drugoj optužnici je bio ispisan bilans koliko optuženih za pojedine kazne. Takođe je utvrđeno da su ministar policije Bosne i Hercegovine, Uglješa Danilović, i visoki funkcioner UDB-e, Slobodan Šakotić, određivali kome će biti izrečena smrtna kazna, a ko će biti pošteđen te kazne i kažnjen vremenski.

Sud se u ovim procesima zaista sveo samo na kulise i dekor. Drugi su optuživali i osuđivali, a tužioci i sudije su samo igrali po unapred dogovorenom scenariju. U pozadini procesa bili su udbaši, na isti način kao što su organizovani sudski procesi u Sovjetskom Savezu.

Suđeno je onima koji su uhapšeni, a za one koji se kriju na terenu, udbaši su imali samo jedno rešenje, a to je da ih treba likvidirati. Neki pobunjenici su pobijeni "na pragu svoje kuće" ili na terenu. Tom prilikom, kada je „teren čišćen", ubijeno je više ljudi, ali do sada još nije poznat tačan broj onih koji su tako stradali.

Jednima je suđeno, drugi su likvidirani u potragama na terenu, a trećima je kaznu izrekao sudija za prekršaje od tri do šest meseci zatvora, a tim postupkom je bilo obuhvaćeno 47 lica.

Progon i kažnjavanje pobunjenih nije se svelo samo na opisano, već su porodice osuđenih u sudskom i prekršajnom postupku deportovani iz vlastitih kuća i sa imanja u Srbički srez, i to odmah po okončanom suđenju 1950. godine.

Koliko su opisano suđenje i prekršajni postupak ipak imali nekog uporišta u propisima i zakonima, deportacija građana iz jednog područja u drugo bila je potpuno nezakonit akt, koji je jedino imao uzora u staljinističkoj praksi Sovjetskog Saveza. U pomenutom feljtonu dr. Mirsad D. Abazović dao je spisak porodica iz Cazinskog sreza koji su proterani sa ovog terena.

Sve prvostepene presude su ostale na snazi, jer su sve žalbe odbijene.

Molbe za pomilovanje osuđenih na smrt streljanjem dvojice glavnih osuđenika u Slunjskom procesu, Mila Devrnje i Nikole Benkovića – odbijene su, pa su oni pogubljeni 22. avgusta 1950. godine. Molbe ostalih osuđenih na smrt tek su odlučivane na sednicama u septembru i oktobru 1950. godine, pa je Prezidijum Narodne skupštine odbacio molbe i potvrdio presude. Međutim, predsednik Vrhovnog vojnog suda

u Sarajevu, koji je inače predsedavao svim sudskim procesima u Cazinu, ponovo insistira da se osuđeni na smrt pomiluju. Tako su 3. septembra 1950. godine pomilovani Dedo Čović, Agan Ćoruka, Muharem Dervišević, Đulaga Šumar, Husein Kapić, Husein Zenunović, Nezir Barjaktarević i Muhamed Tabaković, te im je smrtna kazna preinačena na kaznu zatvora sa prinudnim radom od dvadeset godina i trajnim gubitkom građanskih prava.

Na sednici od 6. oktobra 1950. godine Prezidijum Narodne skupštine FNRJ odbija molbe za pomilovanje Milana Božića, Ala Čovića i Stojana Starčevića, a pomilovani su Milo Miljković, Ramo Karajić i Hasan Kekić na jednak način kao i prethodna grupa. Egzekucija streljanjem nad Milanom Božićem, Alom Čovićem, Hasibom Beganovićem i Stojanom Starčevićem, izvršena je 6. novembra 1950. godine.

Porodice osuđenih bile su obeležene kao neprijateljske, nadzirane od političke policije i maltretirane na razne načine, jer su ostale stalno sumnjive.

Osuđeni koji su bili na izdržavanju kazne pomilovani su 1953. godine i kazne su im smanjene.

Ova seljačka buna ugušena je primenom drastičnih sredstava, kako sudskih tako i primenom nesrazmerne upotrebe neposrednog nasilja. Utisak je da su komunističke vlasti bile iznenađene, uplašene i šokirane radi čega su reagovale drastično. Suđenja su organizovana ekspresno. Ne samo da je osuđenima konfiskovana imovina, da su proterane njihove porodice, već je istina o pobuni i događajima skrivana dugi niz godina. Naprosto postojala je zavera ćutanja u nameri da se zatru svi tragovi pobune, suđenja, ubijanja i deportacije.

Kleronacionalisti

Progon političkih neistomišljenika u Bosni i Hercegovini doveo je do jedne obične kovanice „kleronacionalisti". Ovu je kovanicu smislila politička policija, a upotrebljavali su je političari i mediji. Tri nacije, sve tri različite konfesije: Srbi (pravoslavci), Hrvati (katolici) i Bošnjaci (muslimani), tih godina nazvani Muslimani sa velikim slovom „M", koji su činili stanovništvo Bosne i Hercegovine, bili su osnov za organizovanje sudskih procesa verskim službenicima (sveštenicima) sve tri vere: popovima, fratrima i imamima. Ovaj termin i njegov diskurs upotrebljavali su uoči smrti Josipa Broza Tita i u posttitovskom periodu, kada su komunističke vlasti redovno i ravnomerno primenjivale teror prema sveštenicima sve tri konfesije u SFRJ. Niko nije bio pošteđen progona, nijedna konfesija. Jedino merilo bilo je progon verskih službenika sve tri konfesije jednovremeno. Ako bi bio uhapšen imam, radi postizanja lažne i konstruisane verske i političke ravnoteže hapšen je sveštenik katoličke vere, a takođe i pravoslavni pop.

Poznati je slučaj progona nadbiskupa Alojza Stepinca, koji je bio poglavar katoličke crkve u Hrvatskoj. Komunističko vođstvo je postavilo njemu apsurdan zahtev da katoličku crkvu u Hrvatskoj izdvoji od Vatikana, koji je on, razumljivo, odbio kao potpuno apsurdan. Zbog toga mu je montiran sudski progon. Uhapšen je 17. maja 1945. godine, jer su ti pritisci na njega trajali skoro godinu i po dana. Na temelju konstruisanih i montiranih optužbi nadbiskup zagrebački Alojz Stepinac je osuđen na šesnaest godina zatvora. Od decembra 1951. godine, po odluci ministra unutrašnjih poslova biva u kućnom pritvoru u rodnom mestu Krašići, u županijskom dvoru mesnog župnika. Tek 1960. godine, nakon punih četrnaest godina, biva oslobođen daljeg izdržavanja kazne. Papa Pije XII je Alojza Stepinca 29. decembra 1952. godine imenovao za kardinala, što je neposredno pre toga dovelo do raskida diplomatskih odnosa između komunističke Jugoslavije i Vatikana, koji su obnovljeni tek 25. juna 1966. godine.

Ustaške vlasti su prihvatile Starčevićevu ideju da su muslimani „cvijet hrvatskog naroda", a Ante Pavelić je izjavio februara 1942. godine „krv naših muslimana je hrvatska krv" i „Muslimanska vjera ... hrvatska vjera", što je dovelo do afirmacije u NDH-a Islamske vjerske zajednice, pa je 1941. godine Meštrovićev umetnički paviljon preuređen u versku instituciju nazvanu „Džamija Ante Pavelić". To su bili razlozi i okolnosti da zagrebačkom muftiji Ismetu Muftiću, članu Državnog vijeća u NDH-a, kada je uhapšen 1945. godine, bude suđeno pred Vojnim sudom u Zagrebu. Muftija Muftić je osuđen na smrt i egzekutiran, a pomenuta džamija je uklonjena „kao simbol i htenja i vremena".

Vlasti NDH-a su donele zakonsku uredbu o formiranju Hrvatske pravoslavne crkve, a za mitropolita su postavili ruskog kaluđera Geromogena Maksimoviča, koji je rođen u Rusiji, što je korišćeno u propagandne svrhe. Ostale pravoslavne crkve nisu priznavale ovu „novu crkvu". U Sarajevu je imenovan za episkopa Spiridon Miftke. Obojici sveštenika ove crkve je posle Drugog svetskog rata suđeno kao „ratnim zločincima i saradnicima okupatora", pa su oglašeni krivim i streljani. Sa njima je suđeno i grupi sveštenika ove crkve.

Sudskog progona nije bio pošteđen ni evangelistički biskup dr. Filipp Poppu, koji je diplomirao teologiju i pravo, a doktorirao filozofiju. On je tokom NDH preuzeo rukovođenje novoformiranom Njemačkom evangelističkom crkvom, a uhapšen je 1945. godine, osuđen na smrt i streljan.

Neposredno posle Drugog svetskog rata komunističke vlasti sude i dvojici episkopa Srpske pravoslavne crkve (SPC). Najzapaženije je bilo suđenje mitropolitu crnogorsko-primorskom Arseniju Bradareviću, kome je sa grupom sveštenika suđeno zbog toga što je pravio sukob između ove Mitropolije i Udruženja sveštenika koje je formirala država, pa mu je izrečena kazna zatvora u trajanju od jedanaest i po godina. Odlučujući po žalbi Vrhovni sud Crne Gore preinačuje presudu

na pet i po godina, a kaznu je ovaj starac od sedamdeset i jedne godine života izdržavao u zatvoru u Kotoru, a iz zatvora izlazi kao sedamdesetsedmogodišnjak i astmatičar.

Episkopu Srpske pravoslavne crkve, Varnavi Nastiću, suđeno je u komunističkoj Jugoslaviji. Njega su uhapsile bosanskohercegovačke vlasti 1947. godine kao „imperijalističkog agenta" i „saradnika ustaša". Sudilo mu se pred Okružnim sudom u Sarajevu, gde mu je izrečena kazna zatvora od jedanaest godina. Ovom suđenju je dat veliki publicitet i korišćeno je u propagandne svrhe. SAD, Velika Britanija, generalni sekretar Saveza za spoljne poslove Anglističke crkve, kao i mnogi drugi intervenišu kod jugoslovenskih vlasti, pa je pušten na slobodu i premešten u manastir Vavedenje u Beogradu, a pod pritiskom se penzioniše. Na kraju vlasti ga premeštaju u manastir Gomonica kod Banjaluke, a odatle u manastir Krušedol.

Komunističke vlasti jednako kako su bile grube i radikalne u kažnjavanju sveštenika niskog ranga, tako su isto progonile i ostale sveštenike sve tri konfesije u Bosni i Hercegovini.

Vlast u Bosni i Hercegovini je istovremeno proganjala pravoslavnog popa Nedeljka Janjića zbog pesama pevanih na rođendanu sina, koje su ocenjene kao „neprijateljske". Sud ga je osudio, za to vreme, strogom kaznom od šest godina zatvora. Pesme zbog koji je građanima suđeno različito su u raznim sredinama cenjene. Ovaj progon je ređe bio, kao u slučaju popa Janjića, krivični, a češće se svodio na prekršajni postupak.

Pored popa Nedeljka Janjića Okružni sud u Sarajevu presudom K. 317/80, od 30. decembra 1980. godine, sudio je još jednom ugostiteljskom radniku, trgovcu i nastavniku, što su u selu Borike, u kući paroha Janjića delovali „šovinistički" sa velikosrpskih i pročetničkih pozicija, te pevali pesme čijim su sadržajem izazivali nacionalnu i versku mržnju i razdor Srba, Hrvata i Muslimana. Vrhovni sud Bosne i Hercegovine je 16. aprila 1981. godine preinačio kaznu, tako da je popu Janjiću izrekao kaznu u trajanju od četiri i po godine. Savezni sud rešavajući po Zahtevu za vanredno preispitivanje pravosnažne presude vraća predmet Vrhovnom sudu Bosne i Hercegovine. Ovaj sud delimično uvažava razloge Saveznog suda, pa presudom Kž. 171/82, od 8. aprila 1982. godine delimično uvažava žalbe, pa ne menjajući pravnu kvalifikaciju smanjuje količinu inkriminisanih pesama i izriče mu kaznu zatvora od dve i po godine.

Ovo je vreme kada se u javnosti čuju glasovi protiv ove vrste političkih suđenja.

Skoro u isto vreme, pred Okružnim sudom u Mostaru, vodi se postupak protiv katoličkog sveštenika Zovka fra Joza, koji je presudom Ka. 90/81, od 22. oktobra 1981. godine, osuđen na tri i po godine zatvora, zato što je 11. jula 1981. godine propovedima u crkvi Međugorje govorio da je dosta četrdeset godina robovanja, okova, tame i patnje i da će „doći svjetlost i otjerati tamu". Vrhovni sud Bosne i Hercegovine smanjuje mu kaznu na dve godine zatvora. Savezni sud mu takođe ublažava kaznu, uporno ostajući kod toga da je izvršio delikt mišljenja, tj. krivično delo Neprijateljske propagande iz člana 133. KZ SFRJ.

Razlog pokretanja krivičnog postupka protiv imama Halila Mehtića, koji je bio svedok u Sarajevskom procesu 1983. godine i kojem je islednik pretio „srebrnim metkom", bio je taj što policija nije bila zadovoljna njegovim svedočenjem. Povod je bio banalniji. Ode Halil sa svojom porodicom u Gornji Vakuf, a kada se vrati s puta prebaci mu njegova komšinica da nije mogla prošle noći da spava od buke majstora u njegovom stanu. Iznenađeni Halil počeo je da traga za nezvanim noćnim majstorima, pa pronađe ugrađene prislušne aparate. Ovo je „otkriće" izazvalo opštu uzbunu u državnoj bezbednosti. Ubrzo pro-

tiv njega pokrenut je krivični postupak. On je po presudi Okružnog suda u Zenici bio u pritvoru od 22. januara 1986. do 4. marta 1987. godine, kada ga je Vrhovni sud Bosne i Hercegovine presudom Kž. 569/86, nakon održanog glavnog pretresa pred tim sudom, oslobodio optužbe.

Najpre je Halila Mehtića Okružni sud u Zenici presudom K. 14/86 (8. april 1986) osudio za krivično delo – Izazivanje nacionalne, verske i rasne mržnje, razdora ili netrpeljivosti iz člana 134, stav 3, u vezi sa stavom 1. KZ SFRJ, na kaznu zatvora od tri godine. Njemu se stavilo na teret da je ovo krivično delo izvršio na verskoj obuci za odrasle i kao imam Sultan-Ahtetove džamije u Zenici u periodu od 1983. do 1985. godine. Sve verbalne inkriminacije bile su montirane, smišljene u SDB-u, a polaznici navedene verske obuke dobili su cedulje da bi napamet naučili šta treba pred sudom da izjave i kako da terete imama.

Kada je organizovano suđenje imamu Mehtiću tada je model sudsko-policijskog progona neistomišljenika bio izložen kritici. Te okolnosti, kao i činjenica da je Vrhovni sud Bosne i Hercegovine održao glavni pretres, što je u praksi veoma retko, kada je jedan od svedoka sudu priložio zapisnik i cedulju koju su mu dali udbaši i koju je trebalo da nauči napamet. Ova „priprema" ili tačnije ovaj „trening" svedoka od strane udbaša, primenjivan je i u drugim slučajevima, ali je skrivan od javnosti i učesnika u postupku. Tako je svedok Asim Stupar sudu predočio zapisnik, kao i cedulju na kojoj se objašnjava u čemu je razlika između verske i etničke pripadnosti.

Pored kulturne javnosti ovo je suđenje izazvalo i proteste muslimanskih vernika iz Zenice, koji pišu protestne peticije, upućujući ih organima vlasti i štampi, Islamskoj verskoj zajednici, tražeći zaštitu za svog imama.

Ostali progoni

U Bosni i Hercegovini takođe je poznat Tuzlanski proces, koji je organizovan pred Okružnim sudom u Tuzli u leto 1975. godine. Brat poznatog književnika Meše Selimovića, Teufik Selimović, zvani Buđoni, osuđen je na devet godina zatvora, dr. Salih Burek na sedam godina, Ahmed Delibegović na tri, Halid Čokić na četiri, Fadil Čokić i Salih Hodžić na po dve godine i Dušan Glamočanin na godinu i šest meseci zatvora. I ova je grupa osuđena zbog delikta mišljenja, jer se odgovornost svela na priče po kafanama i sijelima. Za progonitelje nije bilo od značaja ni što se neki međusobno nisu ni poznavali, a suđeno im je kao da su grupa. Osim Glamočanina, koji je poznavao Teufika, jedino zajedničko bilo im je da su poreklom iz uglednih tuzlanskih familija.

Sve vreme procesa pominje se narodni heroj i ugledni političar tog kraja Pašaga Mandžić, koji nije izveden na optuženičku klupu. Ovaj ugledni političar po onome što se govorilo u sudnici, zapravo je u tim razgovorima vodio glavnu reč. Grupa je inkriminisana kao „nacionalistička" i kao „protivnici samoupravljanja". Nedugo nakon što je svedočio, Pašaga Mandžić je preminuo. Ako bi se tražila pozadina ovoga sudskog postupka, verovatno bi to bio politički lokalni sukob dve grupacije, od kojih su jednu činili Franjo Herljević i Cvijetin Mijatović, a drugu Pašaga Mandžić.

O pozadini ovoga sukoba obaveštavaju nas sarajevski „Naši dani" 9 broj 990. od 3. marta 1990. godine u kojima je Nedim Sarač, preko kazivanja jednog od osuđenih, Ahmeda Delibegovića, tvrdio: „Herljević se bojao Pašage, jer je on (misli se na Herljevića, primedba R. D.), na godinu dana prije procesa regulisao svoj predratni revolucionarni staž. Mi, stari tuzlanski komunisti znali smo da je to farsa, jer je Herljević pred rat izvršio provalu u tzv. Batinsku blagajnu u Solani i ukrao pare. Nakon pljačke i Herljević i taj drugi isterani su iz partije...".

Za ovaj proces je karakteristično da se Teufik Selimović Buđoni deklarisao kao Srbin, a osuđen je kao muslimanski nacionalista. Veoma verovatan je utisak da u ovom procesu sud nije odlučivao, već su odluke donete u drugom centru, kako navodi Delibegović.[8]

Nije, naravno, samo politička birokratija u Bosni i Hercegovini, koristeći političku policiju, tužilaštvo i sud, progonila političke neistomišljenike. To se događalo u svim sredinama i to u saradnji između republičkih birokratija. Tako je Temeljno sodišče (Osnovni sud) u Ljubljani procesuiralo Tomaža Mastnika podnošenjem optužnog predloga Kt. 70/86 od 24. februara 1986. godine, zbog uvrede druge socijalističke republike iz člana 112. KZ SR Slovenije. Razlog je što je preko radija „Študent" pročitao tekst „Korak napred ka demokratiji", protiveći se predlogu da za predsednika SIV-a bude izabran Branko Mikulić, kome je zamerao ne samo organizovanje sudskog progona muslimanskim intelektualcima u Sarajevu 1983. godine, već zabrane knjiga i progon intelektualaca. „Glas ekonomista", list studenata Ekonomskog fakulteta u Beogradu, hteo je da prenese ovaj tekst Mastnika, ali je, kako nas obaveštava list „Mladina", uklonjen na insistiranje beogradskog tužilaštva.

Progon neistomišljenika manifestovao je golu vlast političke elite, njene političke policije, tužilaštva i suda, ali je ujedno pojačao i izoštrio kritiku represivnog režima. Politička policija 1983. godine u Zenici hapsi Manojla Bojata, poslovođu prodavnice „Mobilija" i ovoga puta, jednako kao i u drugim slučajevima, zbog delikta mišljenja (Neprijatelj-

---

[8] Branilac Teufika Selimovića, moj kolega advokat Petar Stojić iz Beograda, inače nekadašnji odbojkaš i funkcioner Odbojkaškog saveza Jugoslavije, nije znao za stvarnu pozadinu ovog sudskog procesa. Profesionalno, i moglo bi se reći u dobroj veri, branio je svog klijenta. Međutim, njegov kolega po odbojci, bosanskohercegovački udbaš Dragiša Kovačević, takođe funkcioner Odbojkaškog saveza Jugoslavije, pokazao mu je beleške na dvadeset pet kucanih strana o Petrovom boravku. To je zaista suviše stupidno, a za političku policiju važi rezon „oprezu nikad kraja". U tim zapisima bili su čak i podaci šta je Stojić naručivao u kafani, a politička policija pomno pratila i beležila. Budalaštinama nikad kraja.

ska propaganda iz člana 133. KZ SFRJ). Osuđen je da je govorio o teškom ekonomskom stanju u zemlji, za koje je krivicu video u rukovodstvu, tvrdio je da je radničko samoupravljanje promašaj, pričao je o izgradnji vile komunističkom lideru Todi Kurtoviću, kao i omalovažavao muslimansku naciju. Ovaj postupak, kao i mnogi drugi, imaju pozadinu. On je odbio da tereti svog poznanika Ljubišu Popovića, koordinatora Opšte narodne odbrane i društvene samozaštite Rudarsko-metalurškog kombinata u Zenici, jer je Popović pokrenuo ispitivanje „nepravilnosti" i „grešaka" u gradu i Kombinatu. Po odbijanju saradnje uhapšen je i osuđen na dve godine zatvora.

Afera „Agrokomerc", koja je uzdrmala komunistički establišment u Bosni i Hercegovini, imala je i sporednu, da je nazovemo, satelitsku aferu, hapšenje inženjera agronomije Huseina Ćuka.[9] On je u „Agrokomercu" radio kao stručni savetnik poslovodnog odbora ovog velikog kombinata. Više puta je hapšen i puštan na slobodu, ograničavano mu je kretanje, ali konačno protiv njega u ovoj aferi nije mogao da se pokrene krivični postupak. Kada progonitelji nisu imali dokaza da njega pripoje aferi „Agrokomerc", tada su pribegli triku optuživši ga za Neprijateljsku propagandu iz člana 133. KZ SFRJ. Njega, pošto je Musliman, po oprobanom obrascu, terete za „muslimanski nacionalizam", jer je govorio da su Muslimani u Cazinskoj krajini bili u inferiornom položaju, ali da su zahvaljujući „Agrokomercu" doživeli ekonomski procvat, kao i da se zalagao za podizanje spomenika Muji Hrnjici i slično. Svedoci su optuženog znali površno. Kako je prvih šest svedoka bilo neuverljivo i nesređeno na sudu, optužnica poziva nove, pa čak i više puta osuđivanog Muhameda Brkića, a iz zatvora privode Ediba Busaldžića. Naravno, štampa podržava proces: sve je po obrascu dirigovano i montirano. Vrši se pritisak na svedoke. O tome govori saradnica optuženog, koja je deset godina radila s njim, Almira

---

[9] O ovoj aferi piše časopis „Naši dani" od 6. januara 1989. godine u tekstu „Višinski je (bio) ovdje", sa nadnaslovom „Kako je montiran proces Huseinu Ćuku", autora Radmila Milanovića.

Bećirović, koja piše predsedniku Višeg suda tvrdeći da je više puta pozivana u Službu državne bezbednosti, i da je od nje traženo da optuženog Ćuka tereti i da joj je tom prilikom prećeno. Viši sud u Sarajevu osuđuje Huseina Ćuka na godinu i deset meseci zatvora. Međutim, Vrhovni sud Bosne i Hercegovine doneo je rešenje Kž. 58/88 od 28. aprila 1988. godine, kojim ukida prvostepenu presudu. Nakon toga, tužilac odustaje od optužnice.

II

PRIPREME ZA SUĐENJE I REPRESIJA

1. Povod i razlog pojačane represije

Sudski postupak protiv muslimanskih intelektualaca organizovan u Sarajevu u leto 1983. godine predstavlja kulminaciju progona političkih neistomišljenika, ne samo u Bosni i Hercegovini, već i u SFRJ. Nakon smrti Josipa Broza Tita komunistička elita nastojala je da vlada na jednak način kako je vladala za vreme Broza, uz pomoć kulta njegove ličnosti. Politička policija je, na jednak način kao i za vreme Broza, vršila izbor neprijatelja, a tužilaštvo i sud procesuirali neprijatelje. Politička postbrozovska elita išla je toliko daleko u tom naumu da je formulisala čitav program u floskuli „Posle Tita Tito".

Nakon smrti Josipa Broza Tita republičke i pokrajinske komunističke elite nisu ni pokušavale da se dogovore o eventualnom napuštanju i reviziji modela progona različitog i suštinski kritičkog mišljenja. Utisak je da je umesto tako očekivanog zaokreta upravo došlo do suprotnog procesa pojačane represije, koja se manifestovala u sudskim progonima neistomišljenika, zabrani knjiga, ućutkivanju raznolikosti, kao i sputavanju kritičkog mišljenja.

U pojačanoj policijsko-sudskoj represiji najmarkantnije mesto zauzima policijsko-sudski progon muslimanskih intelektualaca u Sarajevu 1983. godine. Međutim, paralelno sa njime, ne samo u Bosni i Hercegovini već i u drugim republikama, primenjuju se pojačani progoni ljudi koji drugačije misle i koji se kritički izražavaju o političkom procesu. Politička elita je kult Brozove ličnosti koristila za čuvanje legitimiteta vlasti, bez obzira na to što su društvene snage u svim sredinama tadašnje Jugoslavije, upravo osporavale kult ličnosti Josipa Broza Tita.

Omladinska organizacija najavljuje da će ukinuti proslavu „Dana mladosti" (25. maj - kao dan verovatnog rođenja Josipa Broza Tita).

Oko toga su se vodile zrele i kritičke polemike. Otpori postoje, ali upornost slovenačke omladinske organizacije pobeđuje, pa se proslave ukidaju. Bilo je ovo ozbiljno upozorenje da je upotreba i zloupotreba kulta ličnosti Tita već potrošena.

Dokle je išlo pojačanje represije nakon Brozove smrti, upravo potvrđuje proganjanje onih koji su kritikovali, osporavali ili vređali ličnost pokojnog predsednika SFRJ. Kult ličnosti Broza štićen je primenom tada veoma poznatog krivičnog dela iz člana 157. KZ SFRJ, koji je nazvan Povreda ugleda SFRJ. Ovo je krivično delo u svojoj primeni zapravo bilo zaštita ličnosti i dela Josipa Broza, ili tačnije kulta Titove ličnosti, u više od 95 odsto slučajeva.

Hipokrizija političke i sudske birokratije u kojoj su učestvovali svi, od okružnih preko vrhovnih sudova republika i pokrajina do Saveznog suda, štitili su Josipa Broza Tita i nakon njegove smrti.

Kada je Josip Broz Ustavom iz 1974. godine bio proglašen za doživotnog predsednika SFRJ, tada se mogla, sa stanovišta zakonitosti, primenjivati njegova zaštita. Međutim, nakon smrti, što bi pravnici rekli, on nije više i ne može biti zaštitni objekt. Građani SFRJ su, međutim, krivično i prekršajno proganjani i nakon njegove smrti, bez obzira što se time ignorisao osnovni princip krivičnog prava – načelo zakonitosti: *Nullum crimen, nulla poena sine lege.*

Hipokrizija političke elite ispoljavala se u tome što nije imala smelosti da izmeni Krivični zakon i ako to smatra oportunim unese i krivično delo kojim se štiti ličnost i delo Josipa Broza Tita, ali je imala smelosti da traži od policije, tužilaštva i sudova da proganjaju one koji su kritikovali i vređali Josipa Broza.

Pred Višim sudom u Pančevu vodi se postupak protiv Milije Gojaka, autoelektričara, oca troje dece, zbog toga što je 3. maja 1987. godine u Mramorku (nekad selo naseljeno banatskim Nemcima, koje je komunistička vlast proterala, držala po logorima i ubijala), na nemačkom groblju, koje je do smrti Tita bilo zapušteno, a posle njegove smrti promovisano u „Titov gaj", na plastičnom džaku belom masnom bojom napisao parolu „Diktator, lažov, lopov". Tužilaštvo i sudovi, bez obzira što u zakonu piše, sa hipokrizijom tvrde, potpuno suprotno očiglednoj istini i logici, da je Gojak na opisani način izložio poruzi ličnost predsednika SFRJ, Josipa Broza, i izrekao mu maksimalnu kaznu zatvora od tri godine. Političkoj policiji, tužilaštvu i sudu ništa ne znači što je Broz sedam godina upokojen, što nije samim time predsednik SFRJ. Ustav od 1974. godine predvideo je da je Josip Broz Tito doživotni predsednik, ali nije predvideo da je predsednik i *post mortem*.

Treba mnogo mašte i arogantnog ignorisanja istine, pa u presudi napisati da je Gojak, dakle 1987. godine, „izložio poruzi ličnost predsednika Tita kao predsednika SFRJ". Tako piše, verovali ili ne, kao da je već sedam godina pokojni Broz još uvek predsednik SFRJ. Pisac presude ipak svestan da je u njoj napisan nonsens dodaje da je Gojak znao „da je Drug Tito sinonim za Jugoslaviju". To što „sinonim" nije zaštitni objekt, to ovoga sudiju, koji je lojalan komunističkoj eliti, u njegovoj pravničkoj savesti i znanju, nije mnogo uznemiravalo. On izvršava zadatak, a tom prilikom gazi elementarna pravila logike i zakona. Važan je cilj, a sva sredstva su dozvoljena. Jezuitizam tadašnjih komunističkih sudija je opšte pravilo i poželjna vrlina.

U takvim uslovima pojačane represije za neistomišljenike, prvenstveno u Bosni i Hercegovini ali i u nekim drugim sredinama tadašnje Jugoslavije, u Iranu demisionira car Reza Pahlavi i pobeđuje Islamska revolucija, čiji je lider i personifikacija imam Homeini. Događaji u Iranu su probudili interesovanje grupe muslimanskih intelektualaca u Sarajevu. Preko iranske ambasade u Beču dobijaju vize i putuju u Iran. U grupi su građevinski inženjer Omer Behmen (54 godine), inženjer metalurgije i profesor Metalurškog fakulteta u Zenici Ismet Kasu-

magić (58 godina), imam Hasan Čengić (28 godina), elektroinženjer Edhem Bičakčić (31 godina) i mašinski inženjer Huso Živalj (34 godine).

Ova grupa muslimanskih intelektualaca je u Iranu boravila od 2. do 14. januara 1983. godine. Njih su primili predstavnici novih revolucionarnih vlasti, aktivisti Iranske revolucije, a kao gosti bili su na kongresu ujedinjenja šiita i sunita. Ova poseta Iranu pobudila je pažnju političke policije, pa će ova grupa, uz Aliju Izetbegovića, predstavljati jezgro brojne grupe muslimanskih intelektualaca koji će biti suđeni već u leto 1983. godine u Sarajevu. Toj grupi će organizatori sudskog procesa pripojiti i mlade muslimanske intelektualce, aktivne oko Islamskog teološkog fakulteta (ITF).

U godinama uoči smrti Josipa Broza Tita i neposredno posle njegove smrti, u Sarajevu, ali i u drugim mestima i sredinama, vodio se živahan i plodan dijalog među mladim Muslimanima intelektualcima. Poseban intelektualni centar bio je Islamski teološki fakultet u Sarajevu.

To je bio razlog što su organizatori Sarajevskog sudskog procesa spojili mlade muslimanske intelektualce i putnike za Iran, jer su mladi pokretali ne samo teme islama, već i šire društvene teme. Među mladim muslimanskim intelektualcima osećala se glad za znanjem, informacijama, za idejnim sporovima savremenog sveta. Putnici za Iran i mladi muslimanski intelektualci skoro da se nisu ni poznavali. Štaviše, mladi intelektualci za mnoge putnike za Iran nisu ni čuli. To nije smetalo organizatorima procesa da ih povežu u jedinstvenu grupu, da ih zajednički optuže i zajednički im sude. U montiranim političkim procesima to je „dozvoljeno" i „prirodno", to se organizatorima procesa činilo logično, dopušteno i svrhovito.

Politička policija užurbano se pripremala da tužilaštvu dostavi „dokaze" za pripremanje ovog sudskog postupka. Već 23. marta 1983. godine počela su hapšenja, saslušavanja i pretresi stanova velikog bro-

ja građana, ne samo u Sarajevu, već i u drugim mestima (Mostar i Zenica) i u nizu drugih manjih mesta i sela u Bosni i Hercegovini. Kao po pravilu znatno veći broj građana je podvrgnut policijskom tretmanu od broja onih kojima će se montirati policijskom selekcijom i dodeliti uloga optuženih ili svedoka. Policija je o tim građanima uglavnom imala dosijee u kojima su unošene njihove izjave, pisane ili govorene, a posebno one za pitanja islama. Privođeni su imami, studenti ITF, književnici, bivši osuđenici članovi organizacije „Mladi muslimani", pa čak i žene koje su se oblačile po islamskim propisima, što je moglo poprimiti i vid mode.

Politička elita je bila zbunjena i iritirana porastom interesovanja, naročito omladine, za probleme islama. Pored toga, videli smo, grupa intelektualaca Muslimana iz Sarajeva ide u Iran. Na pojedinim mestima u Sarajevu vode se zanimljive rasprave o problemima islama, a takođe i o položaju muslimana u društvu, u kojima prednjače mladi, obrazovani muslimanski intelektualci.

Vlast se uplašila. Nije znala na koji način da obuzda ovaj talas intelektualnog interesovanja i radoznalosti. Pomenuta skupina mladih bosanskohercegovačkih muslimana intelektualaca pokazuje interesovanje i za opšte teme savremenog sveta i civilizacije. Nije reč samo o teološkim temama i sporovima. To još više izaziva zabunu i strah kod političke nomenklature, koju informiše i brifinguje politička policija.

Zbog toga bosanskohercegovačko rukovodstvo pribegava oprobanom metodu policijsko-sudskog progona onih koji se ističu u tim diskusijama, očekujući da će na taj način, kao i ranije, ovaj pokret ukrotiti sekući ga u korenu. Obračun sa ovim mladim ljudima je radikalan. Međutim, rezultati su suprotni od očekivanih. Zatvaranje optuženih na ovom procesu zapravo je predstavljalo njihovu promociju. Kao što će se videti u toku rata koji će se nametnuti Bosni i Hercegovini, oni postaju deo rukovodstva Muslimana u ratu za odbranu svoje samobitnosti i suvereniteta. Ovim postupkom, kao i svojom delatnošću pre zatvaranja, posebno se istakao i nametnuo harizmatični Alija Izetbegović*, koji je u periodu uvođenja višepartijskog demokratskog sistema postao predsednik najveće stranke Muslimana – Stranke demokratske akcije (SDA) i prvi predsednik Predsedništva BiH, a zatim u nametnutom ratu, prelaskom JNA na stranu Srba i pomoći Hrvatske što se u jedno vreme nazivalo Herceg-Bosna, i vođa u borbi za celovitu i multietničku BiH.

Tako ovaj proces kao povod ima odlazak grupe uglednih Muslimana intelektualaca u Iran i pokušaj da se ućutka mlada muslimanska inteligencija okupljena prvenstveno u ITF, ali prisutna i u drugim institucijama u Sarajevu i šire. A razlog pokretanja ovoga postupka je da se represijom održi i učvrsti komunistički režim u Bosni i Hercegovini, i ućutka nova opasnost za autoritarni i jednopartijski režim. Stoga se povod i razlog procesuiranja grupe muslimanskih intelektualaca u Sarajevu 1983. godine prepliću i dodiruju, mada su i povod i razlog sami po sebi jasni.

Opasnost od već očiglednog gubitka legitimiteta komunističke nomenklature predstavlja motivaciju te iste vlasti da se obruši na mlade islamske intelektualce i na grupu uglednih intelektualaca iz Sarajeva koja je putovala u Iran.

---

* *Neposredno pred spektakularnu proslavu pedesetogodišnjce kraja Drugog svetskog rata i pobede saveznika u Moskvi, u srpskim medijima vođena je široka kampanja prikazivanja lažne biografije Alije Izetbegovića. Upotrebljen je poznati propagandni metod: jedna novina (Expres Politika) objavi lažni podatak da je Alija Izetbegović kao pripadnik divizije „Handžar", koja je ratovala na Istočnom frontu, učestvovao u Drugom svetskom ratu a onda, o istoj temi pišu drugi mediji pozivajući se jedan na drugoga. Oni koji su pisali ove laži znali su svrhu – onemogućiti učešće Alije Izetbegovića, kao predsednika Predsedništva BiH na pomenutoj svečanosti. Međutim, učinak je bio suprotan: Izetbegović je pozvan na tu veliku proslavu, ali ne i Milošević ili bilo ko drugi iz Srbije i Crne Gore. Kasnije sam saznao, upravo od novinara koji je prvi pustio lažnu vest da je Ambasada Rusije u Beogradu kao merodavno uzela ono što sam napisao o Aliji Izetbegoviću u knjizi „Upotreba neprijatelja".*

To obrušavanje i ta represija počeli su žestoko, vođeni su žestoko i završeni su žestoko. Sve poluge represivne komunističke vlasti bile su na tom zadatku koordinirano angažovane i koordinirano su dejstvovale: najpre politička policija i političari, zatim tužilaštvo i sud, da bi mediji uzeli najružniju ulogu propagande i dezinformisanja javnosti. Do te mere su poluge represivne vlasti bile sinhronizovane i usmerene, da se zaista radilo o klimaksu represivne prirode komunističkog režima. Nama braniocima koji smo došli iz drugih sredina, u kojima su bojažljivo ali pregnantno otvarane teme šta posle smrti Tita, kojim će putem Jugoslavija, kakvi će biti odnosi u njoj, ukupna ta atmosfera i ponašanje političke policije, ambiciozna tužiteljka i zbunjeni mediokritetski sudija, izgledali su anahrono i besperspektivno.

2. Hapšenje i zastrašivanja u proleće 1983. godine

U proleće 1983. godine vidjiv je veliki talas masovnih hapšenja u Sarajevu, Mostaru, Zenici i drugim gradovima kada su uhapšeni i optuženi u ovom sudskom postupku.

Marta 1983. godine u ranim jutarnjim satima (5.30) u stanu Alije Izetbegovića, pravnika u penziji, vrši se pretres u kojem učestvuje jedanaest pripadnika policije. Ispreturana je obimna biblioteka u njegovom stanu, knjige su pobacane na gomilu. Policiju nije interesovala samo literatura o islamu, već i sve ostale knjige. Ni Alija ni ukućani tokom tog pretresa ne mogu da se kreću po stanu, jer uvek imaju dvojicu policajaca koji ih prate. U hrpi knjiga i časopisa izvađenih iz biblioteke nalazi se emigrantski hrvatski list „Nova Hrvatska" zbog kojeg Izetbegović protestuje tvrdeći da to nije njegovo, da se nije nalazio u biblioteci i da mu je podmetnuto. Ova novina zapravo nije pronađena dok je on boravio u stanu, već nakon što je priveden u policiju, a u stanu su ostali udbaši da dalje vrše pretres, što je inače nezakonita radnja, jer osumnjičeni ima pravo da prisustvuje pretresu stana. Policija čak Aliju fotografiše sa ovom emigrantskom novinom. Fotografisanje Izetbegovića sa primerkom „Nove Hrvatske" smatra se važnim dokazom u ovoj fazi postupka. Preko sto knjiga je zaplenjeno i izneto iz stana, a mnoge nemaju nikakve veze sa tematikom o Islamu. Uz knjige, policija pleni svim ukućanima pasoše, štedne knjižice, pa čak i one preko kojih se prima penzija. U stanu ostavljaju rešenje-potvrdu o oduzetim stvarima do broja 107. Ovako grub i bahat postupak je u funkciji omalovažavanja uhapšenog i stavljanja mu do znanja da će ga tretirati kao važnog političkog neprijatelja.

Istoga dana, u isto vreme, takođe jedanaest policajaca, hapsi Omera Behmena. Sve stvari koje su udbaši ocenili da im mogu koristiti u krivičnom postupku fotografišu u ruci njegove supruge Salihe. Uzimaju i porodične fotografije, kao i deviznu štednu knjižicu i novac koji se nalazi u kući. Ovoga puta su toliko bahati i arogantni, da, čak, ne ostavljaju ni spisak-potvrdu oduzetih stvari.

Upravo onoga dana kada je uhapšen Omer u Sarajevu, uhapšen je i njegov brat Salih u Mostaru. Ovo je hapšenje po načinu slično ostalima. Pretresanje stana trajalo je čitavih pet sati, a obavljala su ga četvorica udbaša odnoseći veći broj časopisa Islamske verske zajednice. Nakon pretresa stana u Mostaru policija zahteva i pretres njegovog stana u Sarajevu, pa vode njegovu suprugu i decu u Sarajevo, a nju ispituju tri sata, i, na kraju, oduzimaju neke knjige. I ovog puta pleni se zatečeni novac, nakit i štedne knjižice.

Sledećeg dana, 24. marta 1983. godine, policija hapsi Ismeta Kasumagića. Njegova porodica nije bila prisutna kada je uhapšen. Na stolu u stanu ostavljen je spisak oduzetih stvari. Nakon njegovog hapšenja porodicu ne obaveštavaju četiri dana, držeći je u neizvesnosti gde se Ismet nalazi. Oduzimaju se knjige i časopisi. Koliko je ta selekcija pronalaženja inkriminisane literature besmislena govori da mu je zaplenjenja dečja knjiga o islamu Children's book of Islam (knjiga za decu), pa čak i jedan članak o Robinzonu Krusou.

Hasana Čengića policija hapsi 27. marta 1983. godine, takođe u jutarnjim satima (5.00). Hasan je bio imam u Stocu i imao je službeni stan, u kome je i izvršen pretres. Političkoj policiji nije bilo dovoljno da mu pretresu stan, već pretresaju džamiju i prostorije Islamske verske zajednice. Ni na ovome se nije policija zadržala, već pretresa i njegovu rodnu kuću u selu Odžaci kraj Ustikoline u prisustvu njegovog oca Halida, kojeg dovode sa posla. Uzimaju knjige i časopise, kao i Hasanove tekstove koje je kucao i pokazao udbašima kada su ga zvali na informativne razgovore. Pošto Čengićev otac nije znao gde mu je sin, slao je dopise i telefonirao raznim policijama u Stocu, Mostaru i u regionalni centar SDB-a. Svi su mu odgovarali da o Hasanu ne znaju ništa.

Mustafa Spahić, imam iz Visokog, uhapšen je 23. marta 1983. godine. Pretres u njegovoj kući traje pet sati, a vršila su ga četiri udbaša. I njemu plene štedne knjižice, gotov novac i nekoliko knjiga, časopisa, čak i prevod Kur'ana. Posle pretresa suprugu i decu ostavljaju bez novca, sve dok nije došao brat i doneo im novac za prehranu. Mustafin brat odlazi kod istražnog sudije Hadžikarića da mu vrati štedne knjižice, što sudija odbija. Mustafin brat protestuje žustro, pa se istražni sudija konsultuje sa DB, te mu tek nakon toga vraćaju štedne knjižice.

Edhema Bičakčića hapse 26. marta 1983. godine, u ranim jutarnjim satima. U pretresu učestvuje deset policajaca. Pored njegovog stana pretresaju i stan njegove majke. Pretres njegovog stana je bez Edhemovog prisustva i bez prisustva njegove supruge. Čak, vrše i pretres na radnom mestu njegove supruge Mubere i sestre Đule, koje odvode u SUP i tek ih predveče puštaju kući, da bi iste večeri u 23.00 sata uhapsili Đulu zajedno sa sestrom Nerminom. Bičakčić je uhapšen u večernjim satima u vozu kada se vraćao iz Zagreba sa polaganja magistarskog ispita.

Huso Živalj hapšen je više puta, puštan iz pritvora u zavisnosti od toga koliko je i šta „priznavao". Verovatno su sve vreme organizatori postupka ocenjivali da li će mu dati ulogu svedoka ili okrivljenog. Najpre je bio uhapšen pet dana i, kako tvrdi, nisu mu dali da trene. U policiji nisu bili zadovoljni njegovim zapisnikom, pa mu dodeljuju ulogu okrivljenog. U optužnici stoji da je uhapšen 5. maja 1983. godine.

Živalj se javlja telefonom posle tri dana svojoj porodici, nakon što ga je policija prvi put uhapsila. Policija se ignorantski odnosila prema elementarnoj obavezi iz ZKP, pa porodice drži u neizvesnosti šta je sa njihovim supruzima, očevima, braćom, sestrama, umesto da ih obavesti o hapšenju.

Prvog dana kada su počela hapšenja, 23. marta 1983. godine uhapšen je u šest sati ujutro i pedesetosomogodišnji ekonomista u penziji, Rušid Prguda. Nakon njegovog hapšenja, u njegov stan dolazi druga grupa policajaca koja vrši pretres. To je toliko potreslo njegovu suprugu Vahidu da je dobila moždani udar. Umesto da zove hitnu pomoć policija zove njenu decu da joj pruže pomoć. Udbaši se ponašaju kao da se ništa nije dogodilo, revnosno vrše pretres stana. Protekla su dva sata, a Vahida je bez lekarske pomoći u besvesnom stanju, pa se udbaši, ipak, rešavaju da pozovu kola iz ambulante Republičkog SUP-a. Zbog teškog stanja ovi lekari preporučuju da se Vahida hitno prebaci na kliniku, pa je tek nakon toga kolima hitne pomoći smeštaju na kliniku. Od tako bolesne Vahide policija oduzima ključ od ormarića te odnosi 14.500 DEM i 1.500 USD, devizne štedne knjižice, kao i pasoše, čak i za decu.

Zbog dva srčana infarkta u zatvoru, krivični postupak za Rušida Prgudu izdvaja se, a on u izdvojenom postupku, koji nije ni dovršen, nakon godinu dana od hapšenja umire.

Prvog dana masovnog hapšenja uhapšena je i književnica stara 38 godina Melika Salihbegović. Kao svedoke pri pretresu pozivaju radnike iz komšiluka, iz preduzeća UPI. Pored Kur'ana, koji je inače oduzet od svakog uhapšenika, od njenog dvanaestogodišnjeg sina oduzet je dečji nožić. Meliku prisiljavaju da se fotografiše sa tim dečjim nožićem u ruci, kao i sa fotografijom imama Homeinija, koja tako postade inkriminisana, mada je tih meseci fotografija Homeinija često objavljivana u štampi i časopisima. Majku hapse, a dete ostavljaju u stanu zaključano, i zabranjuju mu da bilo kome telefonira i bilo koga obavesti da mu je majka uhapšena.

Džemala Latića, profesora književnosti i afirmisanog pesnika, u 26. godini života, hapse 7. maja 1983. godine. Njega hapse nekoliko dana nakon što je svome kolegi i prijatelju iz Medrese i sa fakulteta, Hasanu

Čengiću, odneo paket u zatvor, kada su mu uzeli lične podatke. Iznajmljeni stan, u kojem nije bila njegova supruga, policija pokušava da obije, ali vlasnik stana daje ključ i policija vrši pretres bez prisustva Latića i njegove supruge. Istoga dana u selu Biljani, vrše pretres u stanu njegovog oca, koji je imam. Iz stana u Sarajevu uzimaju kasetu o čitanju Kur'ana, čak i fotografije sa svadbe. Opet, razume se, uzimaju Kur'an, valjda rukovođeni nekim svojim zakonom po kojem je ova sveta knjiga zabranjena.

Pravnika Derviša Đurđevića, starog 35 godina, hapse 29. marta 1983. godine u jutarnjim satima. Šestorica udbaša vrše pretres stana pet sati, uzimaju knjige i časopise i Kur'an na arapskom jeziku. Plene mu knjigu francuskog filozofa Rože Garodija „Islam, religija i socijalizam" koju je prevela IVZ.

Đulu Bičakčić, sestru Edhema Bičakčića, službenicu, staru trideset godina, hapse 24. marta 1983. godine. Nju su privodili, pa je puštali, pa je ponovo hapsili, a u rešenju o pritvoru stoji da je vršila neprijateljsku propagandu sa pozicija panislamizma, da bi u optužnici bila terećena za krivično delo Pomaganje izvršiocu posle izvršenog krivičnog dela. Policija Đulu pušta oko 18.00 sati, da bi je istog dana oko 21.30 ponovo uhapsila zajedno sa sestrom Nerminom i Edhemovom suprugom Muberom, ostavljajući u stanu pošteđenu samo Đulinu, Nermininu i Edhemovu majku.

Hapšenja su izvedena sa posebnom dramaturgijom. Da bi se postigao opšti efekat značaja akcije političke policije, kao i da bi uhapšenici, njihove porodice, prijatelje i okruženje zastrašili, čin hapšenja je mistifikovan. Tako se za neke (Kasumagić i Čengić) ne zna da su uhapšeni. Policija ne saslušava samo uhapšenike, već i njihovu porodicu. Edhemu, videli smo, privode sve iz porodice, osim majke, a sestru Đulu hapse. I suprugu Latića saslušavaju nekoliko sati u DB-eu, vređajući je i verbalno je zlostavljajući. Saslušavaju i Kasumagićevu suprugu, pa kako je bila bolesna to prvi put čine u stanu, da bi je kasnije priveli u policiju. Kasumagićevoj supruzi prete da će joj uhapsiti i udate kćerke.

Dokle je išlo zastrašivanje i maltretiranje porodica najbolje ilustruje hapšenje Hasana Čengića, za kojeg policija njegovog oca obaveštava da ne znaju gde je. Policija se ne obazire na obavezu po ZKP-u da su dužni da obaveste odmah porodicu lica koje je privedeno.

Supruga Ismeta Kasumagića tek četvrtog dana od njegovog hapšenja odlazi u stan u Zenicu gde na stolu zatiče potvrdu o oduzetim stvarima i saznaje da joj je muž uhapšen. Obraća se javnom tužilaštvu u Zenici koje je informiše da oni nemaju nikakvih saznanja. Iz tužilaštva zovu policiju i saznaju da je Ismet uhapšen i da je „prebačen" u Sarajevo. Mada su udbaši ispitivali njegovu suprugu u stanu, uopšte je nisu obavestili da joj je suprug uhapšen i gde se nalazi. I ova mistifikacija bila je u funkciji zastrašivanja i stvaranja atmosfere terora. Ubrzo, i pored opisanog ponašanja političke policije koja zakonske radnje preduzima u tajnosti, porodice saznaju da su im njihovi uhapšeni, da je širom Bosne i Hercegovine, a naročito u većim gradovima, privedeno oko pet stotina lica, koja se najčešće ni ne poznaju.

To potvrđuje da organizatori ovog postupka nisu imali artikulisanu ideju o tome kakav proces nameravaju da pokrenu, organizuju, a i koja je svrha toga. Oni su imali nešto građe u dosijeima, imali su saznanja o putu nekolicine uhapšenih u Iran, ali je trebalo montirati veliki sudski proces. Najviše brige im je pridavalo kako opisati ideološki okvir proganjanih. Upotrebljavani su evazivni pojmovi **islamski fundamentalizam** i(ili) **panislamizam**, ali to su bili veoma pretenciozni zahtevi koje nisu mogli zadovoljiti. U optužnici, videćemo, govori se o opsednutosti idejom **islamskog preporoda**, šta god to značilo, i zašto bi to uopšte bila nekakva neprijateljska pozicija i ideja. A šta tek reći o odrednici **islamizacija muslimana**. Kako je moguće islamizirati muslimane, koji su po samoj prirodi stvari pripadnici verskog pripadništva islamu. Naravno, to je besmislica, a mogu se građani druge konfesije ili ateisti islamizirati, ili drugačije rečeno pridobiti da prihvate islam kao svoje versko uverenje, što naravno ovde nije bio slučaj.

Posebno su organizatori sudskog progona optuženih insistirali na **islamskom preporodu** u čemu je naglašeno mesto imala „Islamska deklaracija", čiji je autor Alija Izetbegović.

Kako je organizovana, istraga pomaže zastrašivanju stvaranjem atmosfere pritiska, jer se uhapšenima prvenstveno uskraćuju posete. Pojedini uhapšeni nisu imali posetu rođaka, čak, tri meseca.

Neki sarajevski advokati kod kojih su išli rođaci da ih angažuju za odbranu uhapšenih, toliko su bili zastrašeni da su odbijali te ponude, pravdajući se zauzetošću, nedostatkom vremena i slično. Malobrojni su bili iskreni i rekli da ih ne smeju braniti. To je, verujem, dovelo do angažovanja advokata iz Beograda i Zagreba, kao i onih iz Sarajeva koji su se prihvatili odbrane. Nema boljeg pokazatelja od ovoga koji potvrđuje stvaranje atmosfere straha. Policija je sistematski negovala i širila teror.

Štampa je, rekli smo, u tome prednjačila, pogotovu što su se političari utrkivali u otkrivanju novih opasnosti, pošasti koja preti samoupravnom društvu i socijalizmu. Njih su orkestrirano pratili politički podrepaši, razni eksperti za islam, teoretičari, sociolozi, koji upozoravaju na novu svetsku, ali i na našu lokalnu opasnost.

Privođene u policiji često su pitali o organizaciji „Mladi muslimani". Kako je veoma uspešno sprovedena zavera ćutanja, mnogi o toj organizaciji nisu ništa znali. Neki prvi put i čuju za tu organizaciju, pa ne znaju šta da odgovore.

Koliko je agresije i mržnje bilo prema uhapšenima i njihovim porodicama govori drastična sudbina Rušida Prgude. Rušidovoj porodici nije dozvoljeno da ga vidi tri meseca, ni posle infarkta koji ga je u zatvoru zadesio. Nije bolje prošla ni porodica Melike Salihbegović, jer mesec i po dana nije imala informaciju o njoj.

Razloga, koji bi bio koliko-toliko racionalan i opravdan, za ovakav tretman uhapšenih i njihovih porodica, nije bilo. Recimo, porodici Kasumagić su dozvolili da Ismeta posete pre okončanja istrage. Zbunjuje stepen netrpeljivosti prema uhapšenima i prema njihovim porodicama. Da li je razlog vrlo prozaičan i karijeristički, jer je istragu vodio veliki broj pripadnika etničke grupe Muslimana. Da bi dokazali svoju lojalnost prema komunizmu, koji je ateistički, ispoljavaju ničim opravdanu žestinu prema prognanima i njihovim porodicama. Ceo prethodni krivični postupak je u rukama ovih ostrašćenih udbaša, najčešće pripadnika etničkih Muslimana. To ide dotle da istražni sudija Hadžikarić, bez zazora i stida pred porodicama uhapšenih, zove udbaše da pita da li mogu da organizuju posetu. Razgovori porodica sa uhapšenima su u prisustvu službenika koji vodi beleške i vrše cenzuru zabranjujući da se razgovara o uslovima u zatvoru i o tretmanu uhapšenih. Porodicama nije bilo čak dozvoljeno da sa uhapšenima razgovaraju o angažovanju advokata. Bilo je slučajeva da je razgovoru porodice sa uhapšenima prisustvovalo više udbaša nego članova porodice.

Opisana žestina i grubost odnosa prema uhapšenima ispoljava se i u tome da je bio onemogućen i sprečen kontakt između uhapšenih i njihovih branilaca. Branioci su iz istrage praktično eliminisani, a okrivljeni su prepušteni udbašima da ih ispituju i da sastavljaju zapisnike, za koje će se predsednik Veća truditi da ih održi na snazi. Dokle je išlo kršenje i gaženje prava odbrane vidi se i po tome što je istražni sudija, zajedno sa udbašima, porodicama poručivao da je za pritvorene zabranjeno uzimanje advokata „u sadašnjoj fazi istrage".

Zloupotrebljavajući zakonska ovlašćenja iz ZKP istragu je vodila DB-a, a njome je rukovodila zamenik Okružnog javnog tužioca u Sarajevu, Edina Rešidović. Optuženi tvrde da se ona u istrazi nije deklarisala kao javni tužilac, već da se lažno predstavljala ili kao istražni sudija ili kao udbaš.

Istražni sudija Abdulah Hadžikarić samo je jednom, u toku istrage, video optužene. Ustvari, svaki optuženi je odveden kod njega na petnaestominutno viđenje. Njegova je uloga bila samo paravan, uloga čoveka koji nije obavešten, koji ne zna zašto je ko uhapšen, šta mu se stavlja na teret, a da bi sačuvao kakvo-takvo dostojanstvo sudije on bi rodbini poručio „da će im javiti ako nešto sazna". Svoju je ulogu, što je žalosno, sveo samo na čoveka koji je rodbini potpisivao propusnice za posete, kako smo rekli, nakon što bi prethodno pitao nekog udbaša da li je poseta moguća i kad je moguća.

Uhapšeni su faktički i potpuno izolovani od spoljnog sveta: niti su mogli da šalju poruke, niti da ih primaju.

Ova izolacija je proširena na porodice uhapšenih, jer je cilj udbaške akcije bila tortura i toliko uterivanje straha da su „ušli" u familije i najbliže prijatelje, da su te ljude pozivali u DB gde su ih ispitivali i maltertirali dva do tri dana, da bi ih toliko zastrašili da su izbegavali svaki kontakt sa drugim ljudima, pa čak nisu ni komunicirali sa svojom porodicom.

Represivnoj vlasti nije bilo dovoljno samo hapšenje, optuživanje i vođenje postupka, već se vrše i drugi brutalni i nezakoniti pritisci na porodice optuženih. Kasumagiću, inače poznatom stručnjaku za čelik u svetu a ne samo u Jugoslaviji, u Institutu odbijaju da daju izveštaj o njegovom radu, ponašanju u radu i o odnosu sa kolegama. Kasumagića udaljavaju sa Metalurškog fakulteta i Sarajevskog univerziteta, a dekan njegovu porodicu obaveštava da je postavljen zahtev od političke policije da mu se zabrani rad na svim fakultetima u Jugoslaviji, bez obzira što za takvu odluku ne postoji zakonski osnov.

Sličnom progonu su izloženi i ostali optuženici. Saliha Behmena, nastavnika matematike i fizike u Osnovnoj školi „Franjo Kluz" u Mostaru, petnaest dana od pritvaranja isključuju iz škole i tretiraju ga kao nezaposlenog, što je direktno suprotno zakonu. Otkaz je Salihu dat na zahtev DB, mada je to flagrantno kršenje zakona.

Supruga Edhema Bičakčića, Mubera, ishodovala je sastanak sa predsednikom Poslovodnog odbora Elektroprivrede Bosne i Hercegovine, gde je njen suprug bio u radnom odnosu. Međutim, i pored obećanja da će dati mišljenje i izjave da visoko cene njegov rad, to uskraćuju objašnjavajući da se tome usprotivila politička policija. I Edhem dobija otkaz u preduzeću, suprotno zakonu.

Najinteresantnija je sudbina brata Derviša Đurđevića, koji je radio kao kriminalistički inspektor u gradskoj policiji u Beogradu, zadužen za borbu protiv klasičnog kriminala. Derviš je svome bratu pri poseti zatvoru poverio da je morao potpisati neke laži u svojoj izjavi, jer je prema njemu primenjena tortura. Saznavši to, Dervišov brat je upozorio istražnog sudiju Hadžikarića. Kada se vratio u Beograd dobio je otkaz u gradskom Sekretarijatu za unutrašnje poslove. Dervišov brat postaje moj klijent, ali svi naši napori da se pozivamo na zakon i njegovu primenu bili su uzaludni, pa on napušta Jugoslaviju i odlazi u inostranstvo, po mom sećanju u Švedsku. To samo ilustruje moć političke policije koja je država u državi, za koju ne postoje ni zakoni, ni njihova primena, već samo njena samovolja. Politička policija određuje meru primene zakona, rukovodeći se svrhom montiranog političkog postupka.

3. Tortura u zatvoru

DB je eliminisala istražnog sudiju i branioce iz istrage. Uhapšenici su tako potpuno izolovani, prepušteni na milost i nemilost političkoj policiji. Ostajući bez zaštite, a udbaši bez ikakve kontrole, uhapšeni su izlagani svim udbaškim pritiscima da bi se nagovorili da potpišu montirane zapisnike, bez kojih se ne bi mogao organizovati glavni pretres.

Udbaši su najpre primenjivali grubu silu prema zatvorenicima, koje su udarali, kako svedoče, šakama, pesnicama, tvrdim predmetima poput pepeljare, pendrecima, pištoljima. Sila je primenjivana za svaku izjavu uhapšenog ako nije zadovoljavala zahteve inspektora.

Razloga i povoda za primenu fizičke torture bilo je stalno, jer se sudilo ljudskom mišljenju. A ništa nije toliko evazivno, nedefinisano, kao ljudsko mišljenje

Kada smo kod neuhvatljivosti ljudskog mišljenja, pisac knjige je često bio iznenađen da je nešto kazao, komentarisao ili ocenio davno ili nedavno, a što je zapamtio onaj koji ga na to podseća. Možemo zamisliti pod kojim su mukama bili uhapšeni kada su od njih grubi i ciljni udbaši tražili da potvrde da su nešto rekli u prisustvu pojedinih svedoka.

Nije potrebno mnogo mašte da se zamisli u kojem je položaju bio Rušid Prguda, čovek teško narušenog zdravlja, izložen fizičkoj i psihičkoj torturi. Po posledicama torture upravo je najgore prošao Rušid Prguda. Tokom istrage dobio je dva infarkta srca, a godinu dana nakon izdvajanja postupka i tri sudska poziva i odlaganja zbog njegovog zdravstvenog stanja, on umire očigledno od posledica hapšenja i torture u zatvoru. Policija ga je u teškom zdravstvenom stanju ispitivala da bi provocirala infarkt; smešten je u zatvoreničke sobe u kojima su pritvorenici pušili. Očigledno se išlo na takvo njegovo fizičko i psihičko iscrpljivanje da mu je davano samo svinjsko meso, pa je oslabio trideset i pet kilograma. Najzad je smešten na Internu kliniku u Sarajevu, ali nije bilo dozvoljeno njegovoj porodici da ga poseti. Njega su mučili zabranjujući mu posete, a svi drugi zatvorenici koji su bili u istoj sobi, razume se da su imali posete. Kod njega su stvarali lažnu sliku da mu je cela porodica uhapšena ili da je pred hapšenjem.

Rušida su mučili i preko njegove supruge Vahide, koju su pokušali da prikažu kao nacionalistu, pa su išli dotle da njenu stručnu knjigu iz medicine povuku iz prodaje. Uvedena je zabrana objavljivanja njenih stručnih radova iz oblasti medicine na području Bosne i Hercegovine.

Rušida su sprečavali posle dva teška srčana infarkta da se leči u zdravstvenim ustanovama, ometajući njegov prijem u bolnicu.

Ne možemo se oteti utisku da su njegovi organizatori suđenja očekivali, pa su i podsticali da umre i nisu se smirili dok ovaj mučenik nije zaista i umro.

Neverovatna je tolika količina mržnje prema ovom starom i bolesnom čoveku, inače obrazovanom i pitomom. Šta je to bestijalno u njegovim mučiteljima što ih je motivisalo na nameru da ga unište, u čemu su i uspeli. Rušid je bio tipičan muslimanski vernik, intelektualac, čije ambicije nisu izlazile iz tog okvira. Čega su se bojali njegovi mučitelji? Da li ih je iritirala njegova stabilnost i pored narušenog zdravlja? Da li je njihova mržnja iracionalna i do te mere agresivna da ga ubiju? To su pitanja na koja je teško odgovoriti dok ne progovore oni koji su se tako ponašali prema žrtvama. Ova žrtva nije živa. Rodbina i njegovi prijatelji imaju svoje mišljenje i sud o ovoj torturi i njenim ciljevima. Međutim, potpuno ili približno istinit odgovor nećemo imati dok ne progovore mučitelji.

Oni, mučitelji, ne samo u ovom slučaju, već i u ostalim, ćute i ponašaju se kao da je sve što su radili bilo ispravno, poželjno i opravdano. Njih srećemo svaki dan. Oni su oko nas, jednako kao i oni što su u ratu činili zločine, ponašajući se „normalno". Da li njihov zaborav treba da bude i naš? Ne, jer bi to sa stanovišta povesti i morala bilo neopravdano. Zato je i ova knjiga skroman doprinos da se ova izopačena ljudska delatnost ne zaboravi. Kada bilo koji pojedinac, grupa ili institucija u svojoj ideološkoj zaslepljenosti primenjuje torturu i kada u svoje ruke uzme pravo da presuđuje, tada imamo elementarno gaženje ljudskih prava datih od prirode ili, za religiozne, datih od Boga.

Nemilosrdnu fizičku torturu udbaši primenjuju i prema pedesetosmogodišnjaku, uglednom profesoru i stručnjaku za čelik, Ismetu Kasumagiću. Svaki put kad islednici nisu bili zadovoljni odgovorom, u pomoć su dolazili oni koji su ga tukli nogama i rukama, ubeđujući ga da potpiše zapisnik ili „prizna" ono na čemu je inspektor insistirao, montirajući tako optužnicu. Kasumagić nosi naočare, pa kada bi ove siledžije htele da ga tuku, govorile bi mu da skine naočare. Razume se da je pored ove fizičke torture stalno trpeo i vređanja njegovih verskih ubeđenja. Pre podizanja optužnice Kasumagić je opisanoj torturi bio izložen sedamdeset jedan dan.

Kasumagića sam doživeo kao ozbiljnog i ispravnog čoveka, u svakom pogledu vrednog poštovanja. Tim razbesnelim i razjarenim, istreniranim udbašima ne samo da nije smetala njegova starost, već je to njih, izgleda, motivisalo da ga maltretiraju i zlostavljaju. Ubeđen sam da su kipeli od mržnje kada se Ismet molio, kad je praktikovao dosledno verski obred. Po koji put se pokazuje da je mržnja najsnažnije ljudsko osećanje, da je ona *spiritus movens* neljudskog i, naravno, neprofesionalnog ponašanja entu(a)zijatskih udbaša.

Mora biti, kad analiziramo način i upornost primene torture, da su udbaši lica birana upravo po tom kriterijumu. Ako ne mrze i ako ne umeju da ispoljavaju mržnju, onda nisu podobni za taj posao i, suprotno, ako su zadojeni mržnjom prema svima koji ne misle i ne žive kao njihove gazde, onda su podobni za taj posao. Bilo kako bilo, uveren sam da su za takav rad istrenirani. Njihovi ideološki uzori i učitelji su mučitelji u logorima Sovjetskog Saveza. Gulag je samo paradigma i simbol, a njihova izopačena maštovitost je doprinos čuvanju sistema i položaja vladajuće elite.

Za takve istražitelje poseban izazov bila je Melika Salihbegović, žena, intelektualka, spisateljica, bivši marksista a sada uvereni i dosledni pristalica islama. Nju nisu fizički maltretirali, ali su zato smišljali psihičku torturu sa posebnim sadističkim pobudama. Najpre po privođenju, i to u republički SUP, ispitivana je neprekidno četrdeset sati. Glavni istražiteljski argument bila je pretnja da ako ne bude sarađivala i davala iskaze koje istražitelji traže, biće ugrožena sudbina njenog dvanaestogodišnjeg sina. Sredstva se ne biraju, činjenica je koja je krasila ove udbaše što brane opštu sreću ljudi i najhumaniji politički poredak.

Političku policiju interesovao je njen odnos sa Omerom Behmenom, a naročito sa Alijom Izetbegovićem. Tek je u ponoć 24. marta 1983. godine prebacuju u Centralni zatvor.

Melika je nosila maramu, verski simbol za žene, pa da bi je ponizili (što je inače propisima zabranjeno) uzimaju joj maramu. Marama je simbol torture, ali i Melikinog otpora torturi. Ona pred pojavljivanje u sudnici traži da joj se ovaj simbol njenih verskih ubeđenja vrati. Udbaši te njene zahteve odbijaju. Međutim, ona je uporna i preti da će u sudnici obelodaniti to njihovo maltretiranje. Udbaši popuštaju jer se boje javnosti. Po ko zna koji put protiv tajnih političkih policija jedino je moguća borba tako što se protest obelodanjuje u javnost. Javnost je jedini način da se tajna politička policija koliko-toliko kontroliše.

Melika je uporna i borbena u zatvoru i zahteva Kur'an. Tek po intervenciji predsednika suda, dobija ga.

U jednom delu boravka u Centralnom zatvoru smeštaju je u sobu gde su bile žene kriminalci, računajući da će je maltretirati. To je stari udbaški metod - spojiti nespojivo. Kriminalci dobro znaju zašto su zatvoreni, i mada skoro po pravilu tvrde da su nevini, da im je neko namestio zatvor, ipak uvek znaju da su tu gde treba da budu. A „politički krivci" znaju da su tu gde ne treba da budu.

Melika Salihbegović je bila prisiljena da četrdesetodnevnim štrajkom glađu izbori elementarno pravo da je poseti njen sin. I ovu je pobedu Melika upornošću, borbenošću, osećanjem ispravnosti tog zahteva, ostvarila.

Melika je bila svesna svog položaja zatvorenika savesti, bila je uverena da je izolovana samo zato što poštuje i praktikuje svoja verska uverenja, kao što je bila uverena da njeni mučitelji nisu u pravu da čine ono što je protiv čoveka i njegovih prava.

Zbog toga što nije dozvoljavala da je ponižavaju, lome i maltretiraju, imala je i problema od 23. septembra 1983. godine, kada je prebacuju u zatvor u Slavonsku Požegu. I tu se Melika bori, a sve pokušaje zatvorskih vlasti da je muče savladava. Osam meseci, koliko je ovde provela, hranila se isključivo margarinom i hlebom. Mora se pretpostaviti da je u zamisli mučitelja i organizatora sudskog procesa bila krajnje zla namera kada su Meliku premestili u ovaj zatvor, u drugu republiku. Sva hrana u tom zatvoru je pripremana na svinjskoj masti i sa svinjskim mesom. Kako su samo uspešno sarađivale republičke SDB-e i to u tako sitnim stvarima, mada je Broz pokojnik skoro tri godine, i mada su se najavljivale pukotine i sukobi između republičkih i pokrajinskih elita.

Zatvorske vlasti ne odustaju od maltretiranja Melike. Njoj je lekar, zbog oboljenja kičme, propisao da ne sme biti izložena napornom fizičkom radu. No, upravo je to upozorenje opredelilo zatvorske vlasti da je „zaposle" u fabrici na poslovima peglanja. Melika se i dalje bori i time štiti svoje dostojanstvo. Odbija da radi prekovremeno, pa je tuku i bacaju u samicu u kojoj je nekoliko stepeni ispod nule, što je razumljivo u januaru već 1984. godine. Uporno zahteva, zbog bolova kičme, da je pošalju u zatvorsku bolnicu u Zagreb, što je najzad ishodovala. Melika je uporna u svom verskom uverenju, pa je u bolnici tretiraju kao i ovisnike od droge, te joj daju lek „Parkopan". Inače, ovaj lek se tretira kao droga i koristi se za lečenje bolesnika od Parkinsonove bolesti. Kada je bila dovedena u Sarajevo za sednicu Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine, javno traži da joj daju navedeni lek, da bi javnost upozorila čime je truju. Ali nisu uvek pobede u otporu koji je pružala, jer je ovaj pokušaj ostao bez učinka.

Po povratku u zatvor „Slavonska Požega", zatvorske vlasti nastoje da je vrate na staro radno mesto, ali ona to odbija. Da bi izbegla stalna i organizovana maltretiranja ponovo dobija lek „Parkopan", ali ga ne koristi, te vreme provodi ležeći u stacionaru. I tu zatvorske vlasti koriste žene kriminalce da je maltretiraju.

Melika zahteva Kur'an, pa zatvorske vlasti da bi joj podvalile, daju joj Kur'an pisan arapskim jezikom. Onemogućavaju joj intelektualni rad. U zatvorski zdravstveni karton unose podatak da izbegava terapiju, pa je premeštaju u zatvor u Foču, 28. juna 1984. godine, gde će ostati do kraja izdržavanja kazne. U Foči se nastavlja njen progon, često je u izolaciji i boravi u odeljenju sa pojačanim nadzorom, pa je premlaćuju.

Melika ne posustaje, štrajkuje glađu u ovim teškim zatvorskim uslovima, nastavljajući svoju borbu. Čak je izborila pravo da joj daju olovku i papir, pa je napisala nekoliko pesama i koncipirala roman. To joj sve uzimaju sa obrazloženjem „da imaju šta da čitaju".

Od petnaest meseci boravka u zatvoru u Foči zatvorske vlasti su Meliku držale u izolaciji šest i po meseci ukupno. Istovremeno sva pisma koja je upućivala raznim institucijama vlasti nisu poslata, već su posle njih u posetu dolazili udbaši da je vređaju i ucenjuju, ili da joj prete fizičkom torturom i uskraćivanjem retkih i ponižavajućih kontakata sa sinom i bratom.

Štrajkuje glađu, silom je hrane, stavljaju je u izolaciju, ali ona nastavlja borbu. Mada lekar insistira da je smeste u zatvorsku bolnicu, uprava zatvora to odbija, ali je stavljaju u zatvorski stacionar.
Ona se nalazila u veoma teškom zdravstvenom stanju, pa joj se prekida izdržavanje kazne i puštaju je iz zatvora.

Brat po Meliku dolazi autom, a kako je potpuno iznemogla nosi je na rukama do auta. Nakon dva dana prebačena je u bolnicu na insistiranje rodbine, jer je imala samo 45 kilograma. Međutim, već je trećeg dana otpuštaju iz bolnice i lečenje i oporavak nastavlja kod kuće.

Bez obzira na sva mučenja, kojima je bila podvrgnuta, kao i mnoge bolesti i teško zdravstveno stanje, ipak se protekom vremena oporavila i nastavila borbu za prava političkih zatvorenika.

Godine ne mogu da se setim, ali bio je lep dan na sredokraći između proleća i leta, kada sam bio u svojoj kancelariji, tada na Dorćolu, starom delu Beograda. U moju kancelariju ulazi Pavluško Imširović, više puta osuđivan zbog „političkih delikata", već stari borac za politička prava i zaštitu političkih zatvorenika, pa mi kaže da u restoranu, koji se nalazi blizu moje kancelarije, mene čeka moja stara poznanica. Bilo je to za mene lepo i impresivno iznenađenje, čekala me je Melika Salihbegović, odevena jednako kao u sudnici u leto 1983. godine. Bio je to srdačan susret jer smo jedno drugom imali dosta uspomena da ispričamo.

U Sarajevu su mi stalno govorili da bi trebalo da preuzmem da branim i Meliku. Ja se nisam protivio, ali se protivila Melika. Okosnica optužnice bila je glasovita Islamska deklaracija autora Alije Izetbegovića, ali i rasprave na Islamskom teološkom fakultetu, na Tabačkom mezdžidu, pa sam ja intervenisao i govorio da je „islam živa religija, otvorena za debate, da su debate normalan fenomen i slično". To je žestilo Meliku jer je smatrala da je islam zatvoren i završen sistem. I tada je bila uporna u odbrani vlastitog religijskog uverenja, pa nije pristajala ni na kompromis koji sam nudio u nameri odbrane optuženih. Kada smo se ponovo sreli u blizini moje kancelarije, sve je bilo zaboravljeno, razgovor je tekao prijateljski i bio je pun pozitivnih emocija i asocijacija.

Edhem Bičakčić je uspeo poslati opširno pismo iz zatvora u kojem opisuje kako je uhapšen, ispitivan u DB i kako je jedan inspektor glasno sastavljao zapisnik, a on eventualno pokušavao u tome da učestvuje. Kada su mu pretili palicama, pištoljima i mahali „lisicama", on je čedno i naivno inspektorima rekao da se tako ne radi u Jugoslaviji, što je izazvalo opšti i gromoglasan smeh i radost među udbašima.

Ispitivanje Bičakčića sprovodilo se nekoliko dana; udbaši diktiraju zapisnik, a on, najčešće bezuspešno, pokušava da utiče na sadržaj zapisnika, na pojedine formulacije.

Edhem, pridržavajući se zatvorskih pravila, šalje šest pisama svojim ukućanima, ali nijedno im nije stiglo, bez obzira što su ga držali u uverenju da jeste. Isti je slučaj i sa pismima upućenim njemu, tako da je držan u izolaciji. Štampu nije dobijao, zabranili su mu je. Bičakčić je jedno vreme u sobi imao „cimera" koji je bio mnogo radoznao i koji ga je stalno zapitkivao, što traje duže od mesec dana.

Brutalnoj torturi bio je podvrgnut Džemal Latić. Prema njemu je, koji je inače bio krhka figura, suptilan, pravi pesnik, upotrebljavano fizičko nasilje. On je o mukama, kroz koje je prošao u krivičnom postupku, plastično i uverljivo govorio na sednici Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine (14. marta 1984. godine). U upotrebi fizičke torture prema njemu isticao se Nazif Džubur. On je umesto Džemala diktirao zapisnik u mašinu. Na njega pritisak vrši i tužiteljica Emina Rešidović koja mu preti dvostruko većom kaznom samo ako bilo gde „pisne" o torturi koju trpi i o načinu sastavljanja zapisnika u istrazi. Džemal se žalio svom babu govoreći da uvek izmisle razlog da mogu da ga tuku.

I prilikom mojih poseta Latiću, kada su se smilovali bar da glume ponašanje po zakonu, videlo se da su zatvorske vlasti prema njemu naročito grube i neprijateljski raspoložene. Kod izdržavanja kazne njegov je položaj bio najgori, jer je razvrstan u grupu zatvorenika sa najmanje prava. Radio je najteže poslove u livnici. Nije bio izlagan samo toj vrsti maltretiranja, već su ga po nagovoru tukli i kriminalci.

Glavnu brigu o Džemalu preuzeo je njegov mlađi brat Nedžad. Jednom kada je Džemal pretučen u zatvoru, njegov brat Nedžad otišao je da se žali u Predsedništvo Bosne i Hercegovine, gde su ga primili u Komisiji za žalbe. Mada je od siledžije koji je pretukao Džemala uzeta izjava, protiv njega nije poveden nikakav postupak, što upućuje na zaključak da je on to uradio po nagovoru zatvorskih vlasti i, verovatno, na urgenciju udbaša.

Posle ovoga tražen je premeštaj Džemalov od Ministarstva pravde u neki drugi zatvor. Džemalu je od zatvorskih vlasti rečeno da o batinama i događaju ćuti. Bez obzira na loše zdravstveno stanje i mršavost Džemala, dodeljen mu je težak rad u livnici.

Hasana Čengića hapse 26. marta 1983. godine, a sve do 29. marta nisu mu dali da spava, da bi ga izmučili i „pripremili" za ispitivanje. Prvih trideset sati je proveo na stolici sam u praznoj sobi. Kada su ga

odveli u ćeliju, takođe mu nisu dozvolili da spava. I njega tuku, što, takođe, treba po oprobanim udbaškim metodama da bude priprema za ispitivanje, tačnije sastavljanje zapisnika po volji i ukusu istražitelja.

Čengić je kaznu izdržavao u glasovitom zeničkom zatvoru. Njega, takođe, angažuju na najteže poslove u zeničkoj Železari. Dobija hronično reumatsko oboljenje, što bi se u normalnim prilikama tretiralo kao profesionalno oboljenje. Radi u prvoj i trećoj smeni, a često i subotom i nedeljom. Zatvorskim vlastima bilo je poznato da je bio oslobođen služenja vojske zbog hroničnog srčanog oboljenja. Bez obzira na to, nije pošteđen od najtežeg rada, a, ujedno, ostavljen je i bez ikakve medicinske pomoći i nege. Ni on nije pošteđen samice. U njoj je bio bar dva puta.

I Husein Živalj, kao i svi drugi osuđenici, podvrgavan je torturi. Posle prvog hapšenja pet dana mu nije dopušteno da spava. I vodu i hranu su mu uskraćivali, kako je izjavio na glavnom pretresu.

Status uhapšenog Huseina Živalja nije ni organizatorima sudskog procesa bio jasan. On je, naime, uhapšen u nadi da će biti svedok i to važan svedok za put u Iran. Međutim, on nije prihvatio ulogu koja mu je prvobitno bila namenjena, jer nije bio spreman da svedoči kako su to od njega zahtevali istražitelji. Njemu je nuđena „saradnja", kako bi bio pošteđen optužnice. Čak su mu u tom obrađivanju nudili mnoge privilegije – npr., mesto profesora univerziteta. Tražili su i pomoć njegove supruge da ga nagovara da prihvati takvu ulogu. Međutim, njegovo odbijanje takve uloge u krivičnom predmetu opredelilo je njegov status u krivičnom postupku pa mu je dodeljena uloga okrivljenog.

Alija Izetbegović kaznu izdržava u zatvoru u Foči. Radi u nezagrejanoj hali, u kojoj su temperature u zimskim mesecima niske. Mada već u godinama, sve vreme rada je u stojećem položaju. Dobija promrzline na tabanima, jer su mu cipele bile s tankim đonom. U takvim

radnim i životnim uslovima pojačan je njegov hronični bronhitis. Zbog promena na tabanima, nastalim od promrzlina, upućen je u fočansku bolnicu u kojoj konstatuju da boluje od poremećaja srčanog mišića. Bez obzira što je Izetbegović šezdesetogodišnjak i penzioner, odlučeno je da je sposoban za rad na istom radnom mestu i u istom obimu.

Ništa bolje na izdržavanju kazne nije prošao ni Omer Behmen. Bolesnog i starog čoveka stavljaju povremeno u stacionar, ali ga ponovo vraćaju na posao, koji je takođe obavljao stojeći.

Salih Behmen, Omerov brat, mada mlađi, težak je srčani bolesnik. Zdravstveno stanje mu se pogoršava, pa ga često smeštaju u stacionar.

Mustafa Spahić je još tokom suđenja lošeg zdravstvenog stanja. Svaka medicinska pomoć mu je uskraćena, a ostavljen je bez neophodnih medikamenata. Bolovao je od čitavog niza bolesti: čak početnog stanja tuberkuloze i čira na želucu.

Zatvorske vlasti su i za Derviša Đurđevića pronašle posao koji će ga uništavati. Radio je u brusionici zeničke Železare, u kojoj je zbog ugroženosti od železne prašine opasno raditi duže od godinu dana, a on je na tom poslu zadržan dve godine.

U istražnom zatvoru Đulu Bičakčić su držali u lažnoj izolaciji od drugih, tvrdeći da su je se svi odrekli. Novac su joj zadržavali, lažno joj prikazujući da joj ga rodbina ne šalje. Jednako su radili i sa paketima, a posete su sprečavali. Posebno su je zlostavljali tvrdnjom da joj se majka odrekla i nje i brata. Podmetali su joj navodne i lažne izjave Alije i Omera, a od nje su tražili da ih ona potvrdi. Čim je izašla iz pritvora dobija otkaz na radnom mestu, što je nezakonito, a arogantno u rešenju o otkazu nije naveden ni razlog.

Hrana je posebno bila korišćena kao sredstvo za pritisak na uhapšenike. U istrazi hrana im je redukovana na male količine. Pakete koje su dobijali nisu im davali. Izgladnjivanje, pa i lišavanje korišćenja vode, trebalo je da postigne dvostruku namenu: jedna je da ih „razmekšaju" i pripreme za lažna samooptuživanja, a druga je da ih kažnjavaju, da daju doprinos i u ovoj fazi postupka - odmazdi, u čijoj osnovi je bila, kako smo naveli, žestoka i ukorenjena mržnja. Javno im je demonstrirano da je hrana koju im daju pripremljena na svinjskoj masti i da se radi o svinjskom mesu, čime su organizatori procesa vređali i omalovažavali verska osećanja uhapšenih. Time su, ujedno, postizali cilj da oni i smanjene količine hrane odbijaju i ne jedu. Uhapšeni su najčešće jeli samo hleb koji je išao uz hranu.

Kada se uzme u obzir da su paketi, na koje po zakonu svaki pritvorenik ima pravo, bili uskraćivani, tada se vidi da su pokretači i organizatori ovog postupka, ne samo flagrantno kršili odredbe ZKP, već su to činili u rđavoj i zločinačkoj nameri.

Odgovornost za takvo ponašanje zatvorskih vlasti prvenstveno snosi istražni sudija, ali i predsednik Višeg suda u Sarajevu, koji nadzire rad zatvorskih vlasti. Istražni sudija Hadžikarić izjavljuje porodicama da on sa time nema veze. A kada su se porodice zbog toga obraćale SUP-u, tada im je rečeno da oni sa time ništa nemaju. Tajna politička policija je van zakona, ne odgovara nikome, a ni sud ni policija ne mogu da kontrolišu šta rade.

Gaženju elementarnih ljudskih prava u ovom procesu nema kraja. Uhapšenima je njihova verska pripadnost tražila upražnjavanje obreda. Kada bi zatvorski čuvari ili udbaši zatekli nekog uhapšenog da vrši verski obred, uvek su sledili udarci i batine.

Postavlja se pitanje svrhe takvog ponašanja zatvorskih vlasti i udbaša. Ta svrha nije ona koju je predviđao ZKP, već je nezakonita primena torture, ponižavanje i kažnjavanje za koje oni koji to čine nemaju zakonsko ovlašćenje.

Organizatori sudskog procesa tako su tempirali suđenje da ono obuhvata muslimanski ramazanski post da bi optužene dodatno iscrpljivali, mučili i ponižavali. Zaista je um organizatora ovog sudskog procesa satanske prirode, jer je sudski proces poprimio karakter antiverskog obračuna.

III

OPTUŽNICA – OTKRIVANJE NEPRIJATELJA

1. Uporište optužnice

Kolikogod su organizatori ulagali truda da montiraju ovaj krivični postupak, nije im pošlo za rukom da stvore koherentnu i smislenu celinu. Optužnica je svojim obimom trebalo da deluje impresivno, jer je napisana na sto četiri kucane strane. Njen obim nije mogao da prikrije njenu eklektičnost, ponavljanja i nesistematizovanost. Utisak je da je optužnica plod kolektivnog rada, posla koji je bio podeljen između više sastavljača. Zbog toga je njen tekst neujednačen.

Optuženi su vernici islamske veroispovesti. Veri se ne može suditi, mada se, na mahove, imao utisak da se upravo sudi veri. Naravno da je suđenje veri neuverljivo i nelegitimno.

Šta je onda, tako da kažemo, idejno uporište optuženih, koji kao takvi predstavljaju opasnost za „bezbednost zemlje" i „društveno-politički poredak". Optužnica nema jasan i nedvosmislen odgovor na to pitanje.

Tako, kada govori o delatnosti Alije Izetbegovića i Omera Behmena, tvrdi da su njih dvojica opsednuti „islamizacijom Muslimana". Ova ideja je maglovita i nejasna, a u svakom slučaju dvosmislena. Nerazumljivo je, pre svega, kako se mogu islamizirati pripadnici islama. Islamizirati se mogu neislamski elementi, ili entiteti, a ne Muslimani.

Optužnica je do te mere nejasna da se „islamizacija Muslimana" shvata kao borba za "čist" islam, a da to nije samo po sebi određeno. Čak se Izetbegoviću optužnicom podmeće da se bori za Bosnu i Hercegovinu da jednog dana bude „islamska republika". Istorijske okolnosti su htele da Alija Izetbegović, u ratnim godinama 1992-1995. bude harizmatski lider Muslimana (Bošnjaka) u Bosni i Hercegovini. Umesto da se borio za ostvarivanje podmetnutog mu cilja, on se upravo borio i zalagao da Bosna i Hercegovina bude integralna, da bude država u kojoj se poštuje verska i etnička tolerancija svih etničkih i konfesionalnih zajednica. Izetbegović je sve vreme upravo radio na stvaranju Bosne i Hercegovine, države tolerancije sva tri naroda i tri vere. Bio je, dakle, borac za Bosnu, a ne islamski fundamentalista. Radio je i zalagao se, što je pragmatično potvrđeno, a stav je sastavljača optužnice bio ne samo pogrešan već, verovatno, i zlonameran.

Putovanje grupe vernika muslimana u Iran, zemlju sa kojom je SFRJ uvek imala dobar diplomatski odnos, ne može biti inkriminacija i uporište optužnice da je taj put ugrožavao „bezbednost zemlje" i „osnove samoupravnog socijalističkog društva", ili da je njihovo prisustvo kongresu ujedinjenja sunita i šiita, kao ni razgovori sa neodređenim predstavnicima novih revolucionarnih vlasti u Iranu, ugrožavalo „bezbednost zemlje" i „osnove samoupravnog socijalističkog poretka". Ova se tvrdnja sadrži implicite u opisu puta za Iran u optužnici, ali je krajnje neuverljiva, pa se zabranjena delatnost optuženih najčešće svodila na delikt mišljenja inkriminišući da su putnici u Iran zlonamerno i neistinito prikazivali društveno-političke prilike u zemlji i posebno položaj muslimana.

Ni mnogi verbalni iskazi ostalih optuženih, koji se najvećim delom odnose na pitanja islama, položaj muslimana, probleme brakova, određivanja imena, negovanja običaja i slično, ne predstavljaju ništa drugo do običan delikt mišljenja. A to mišljenje ni po sadržaju, ni po usmerenosti, ni po opasnosti, nije ugrožavalo niti je moglo ugrožavati „bezbednost zemlje" i „osnove samoupravnog socijalističkog poretka".

Optužnica je obična eklektika, montaža koja treba da dokaže neprijateljske namere optuženih, njihovu povezanost, koja može biti samo religijska, jer ih je to činilo bliskim. Međutim, optužnica je ispoljavala jednu zlu nameru, jednoumnost organizatora postupka, kod kojih se ispoljava duboko uvrežena mržnja i netrpeljivost prema vernicima muslimanima. Ali i u samoj optužnici, kao i u istrazi, mešaju se i prepliću se vera i politika, tako da se verska netrpeljivost i mržnja organizatora postupka prema optuženima ispoljava i transformiše u izrazitu političku mržnju.

Optužnica ispoljava visok stepen netolerantnosti prema vernicima muslimanima, što navodi na zaključak da su pisci optužnice ateisti, ali ne vernici koji su postali ateisti, već ateisti koji su verske privrženosti zamenili privrženošću komunističkoj ideologiji. Znači, pozicija verskih uverenja optuženih nije ocenjivana sa pozicije ateista, već sa pozicije angažovane komunističke ideologije.

„Islamska deklaracija" – tekst napisan sa znatnim pretenzijama još daleke 1974. godine, koji je zapravo razrađen u knjizi Alije Izetbegovića „Islam između Istoka i Zapada", sam po sebi je izlaganje jednog stanovišta i predstavlja autorski rad. Takvih tekstova, koji se bave globalnim pitanjima islama, ili odnosa islama i drugih monoteističkih religija, u normalnom i slobodnom svetu ima prilično. Deklaracija i „Islam između Istoka i Zapada" su knjige i tekstovi koji se objavljuju i bili su objavljeni u slobodnom svetu, tekstovi koji ne proizvode posledice kojih se bojala tadašnja komunistička bosanskohercegovačka nomenklatura. Ovi tekstovi – Deklaracija i knjiga – nisu ni bili objavljeni u Jugoslaviji pre organizovanja suđenja, pa sami po sebi nisu ni uticali niti su mogli uticati na druge.

Islamska deklaracija, koju je napisao Alija Izetbegović, mogla je piscima optužnice da posluži samo kao tekst o namerama optuženog Izetbegovića ili za ocenu njegovog ideološkog stanovišta. I ništa više.

Nisu prošle ni mnoge godine od organizovanja ovog staljinističkog montiranog procesa, a stvaranjem pluralističkog demokratskog društva, kako u Bosni i Hercegovini tako i u drugim komunističkim državama, komunistički totalitarni sistem se raspao sam od sebe. To je potvrdilo da je ovaj sudski proces bio iracionalan, besmislen i nadasve pogrešan. Nažalost, na Bosnu i Hercegovinu izvršena je agresija a podsticanjem spolja, izbio je i građanski rat koji je 1995. godine okončan u Dejtonu. U tom ratu se, nažalost, ispoljavala mržnja prema našim muslimanima, na jednak ili još primitivniji način nego u optužnici i celom sudskom postupku. Ova mržnja koju su sastavljači otpužnice ispoljili prema islamu i optuženim muslimanima intelektualcima, u ratnim zbivanjima je pojačana još većom etničkom i konfesionalnom mržnjom od strane onih koji su bili za rasparčavanje i podelu Bosne i Hercegovine. Kao da je optužnica i ceo sudski proces dao argumentaciju za ispoljavanje netolerantnosti prema našim muslimanima i islamu kao veri.

Ono što je posebno degutantnim činilo to suđenje jeste činjenica da je komunistička elita ulogu progonitelja skoro isključivo dodelila etničkim muslimanima. Glavnu reč su vodili Muslimani, pripadnici tajne političke policije. Tužilac je bila Muslimanka, kao i istražni sudija (koji je samo na papiru bio sudija), predsednik Prvostepenog veća je, takođe, bio Musliman. Niko ne služi kao onaj koji treba da dokazuje i potvrđuje svoju lojalnost, kako smo to opisali u prvom poglavlju.

Optužnica glavnu i centralnu uloge dodeljuje Aliji Izetbegoviću i Omeru Behmenu, tereteći ih za udruživanje radi neprijateljske delatnosti da bi postigli kontrarevolucionarno ugrožavanje društvenog uređenja. To je krivično-pravna odrednica, a politička je kontrarevolucija što je za komuniste značilo i bilo najozloglašenije političko delovanje. Alija Izetbegović i Omer Behmen optuženi su da su stvorili udruženje lica radi vršenja pobrojanih krivičnih dela u članu 136, stav 1. KZ SFRJ - Udruživanje radi neprijateljske delatnosti.

Optužene Hasana Čengića, Ismeta Kasumagića, Edhema Bičakčića i Huseina Živalja, dakle putnike u Iran, optužnica tereti da su postali pripadnici navedenog udruženja u smislu stava 2, člana 136. KZ SFRJ.

Ostale optužene - Saliha Behmena, Rušida Prgudu, Mustafu Spahića, Džemala Latića, Meliku Salihbegović i Derviša Đurđevića, optužnica tereti za krivično delo iz člana 133. KZ SFRJ - Neprijateljske propagande, dakle za delikt mišljenja.

I najzad, Đulu Bičakčić optužuje za krivično delo Pružanje pomoći učiniocu posle izvršenog krivičnog dela iz člana 137, stav 2. KZ SFRJ.

Optužnica je pretenciozna, po obimu, po naduvavanju značaja i značenja pojedinih radnji, izjava i slično. Optužnica je pretenciozna jer je htela da impresionira prvenstveno političku javnost i javnost uopšte, kao i da pokaže da politička tajna policija radi svoj posao i da predstavlja opasnost za svakoga ko ugrožava „bezbednost zemlje" i „osnove samoupravnog socijalističkog poretka". Optužnica je pretenciozna jer je htela, bez podloge u istrazi i prikupljenim dokazima, da delatnost optuženih pokaže kao veoma društveno opasnu i kao političku delatnost.

Optužnica je svoju neuverljivost i ranjivost skrivala raznim mistifikacijama; u tu svrhu zloupotrebljavala je medije koji su faktički dezinformisali javnost. Sve vreme je u javnosti, a naročito u onoj koja je van Bosne i Hercegovine, ostalo krajnje nejasno o čemu se zapravo radi i kako je mogla grupa muslimanskih intelektualaca, pretežno iz Sarajeva, da ugrožava politički poredak i bezbednost zemlje. Zbog pobrojanih slabosti, optužnica je izgledala neuverljiva, bleda, verbalistička, nezasnovana, bez obzira što su joj u pomoć pritekla objašnjenja pojedinih Muslimana levičara, koji su se prikazivali kao eksperti i teoretičari.

Optužnica je u biti nesigurna, pa isključuje javnost iz postupka kolikogod može. Ona je podržana od organizatora tako što njene konstrukcije propagandistički podupiru mediji, koji su pod punom kontrolom organizatora.

2. Sadržaj optužnice

Optužnica je obuhvatila sledeće optužene:

1. Izetbegović Alija, rođen 8. 8. 1925. u Bosanskom Šamcu, osuđivan 1946. godine od Vojnog suda Sarajevo na 3 godine zatvora zbog djela protiv naroda i države;

2. Behmen Omer, rođen 10. 6. 1929. u Mostaru, osuđivan od Okružnog suda Mostar 1949. godine na zatvor u trajanju od 20 godina zbog djela protiv naroda i države;

3. Čengić Hasan, rođen 3. 8. 1957. u selu Odžak kod Foče, neosuđivan;

4. Kasumagić Ismet, rođen 21. 7. 1926. u Sarajevu, osuđivan od Divizijskog vojnog suda Sarajevo 1947. godine na jednu godinu zatvora;

5. Bičakčić Edhem, rođen 17. 1. 1952. u Sarajevu, neosuđivan;

6. Živalj Husein, rođen 2. 4. 1949. u selu Živaljevići kod Rogatice, neosuđivan;

7. Prgud Rušid, rođen 4. 10. 1926. u selu Ravni kod Gacka, osuđivan 1949. godine od Okružnog suda Mostar na 20 godina zatvora zbog djela protiv naroda i države;

8. Behmen Salih, rođen 12. 2. 1922. u Mostaru, osuđivan 1950. godine od Okružnog suda Mostar na 12 godina zatvora;

9. Spahić Mustafa, rođen 2. 11. 1950. u selu Puhovac kod Zenice, neosuđivan;

10. Latić Džemal, rođen 4. 6. 1957. u selu Pridvorci kod Gornjeg Vakufa, neosuđivan;

11. Salihbegović Melika, rođena 10. 1. 1945. u Sarajevu, neosuđivana;

12. Đurđević Derviš, rođen 27. 1. 1948. u selu Krajčinovici kod Priboja na Limu, neosuđivan;

13. Bičakčić Đula, rođena 19. 8. 1953. u Sarajevu, neosuđivana.

Optužnica sadrži šesnaest posebnih optuženja za pojedine optužene posebno ili u grupi.

(1) **Alija Izetbegović** i **Omer Behmen** stavljeni su u centar optuženja, kao personalni stožer cele optužnice. Njihova „neprijateljska" delatnost je situirana od početka 1974. godine. Već smo naveli da se njima inkriminiše da su „opsjednuti idejom islamskog preporoda i islamizacije Muslimana". Oba pojma su neodređena, maglovita, evazivna i teško je precizno odrediti šta znače i, posebno, u čemu je njihova neprijateljska sadržina.

Pojam „islamski preporod" sam je po sebi neodređen. Zašto bi bilo zabranjeno da se islam kao vera obnavlja, preporođuje. To pisci optužnice ne objašnjavaju, već zabranjenost toga samo pretpostavljaju. Oni pretpostavljaju da treba da bude zabranjena delatnost oživljavanja verskih osećanja kod Muslimana, ako pod tim shvatimo inkriminisani pojam „islamizacija Muslimana".

Optužnica Aliju Izetbegovića tretira kao ideologa tih procesa i zamera mu da je „napisao i objavio nekoliko takvih tekstova", a posebno Islamsku deklaraciju, iz koje se citira nekoliko stavova, koji su inače sami po sebi nesporni, kao što su „islamski poredak je jedinstvo vjere i politike", što je opštepoznata stvar koju niko ne osporava, ili stav „istorija ne pozna nijedan suštinski islamski pokret koji nije istovremeno bio i politički pokret". U red takvih inkriminacija spada i tvrdnja da je „Islam vjera, ali je istovremeno jedna filozofija, jedan moral, jedna atmosfera, jednom riječju integralni način života".

Omeru Behmenu stavlja se na teret da je njemu i tadašnjem političkom emigrantu iz Beča, Teufiku Velagiću (koji je bio suđen u jednom procesu za pripadništvo organizaciji „Mladi muslimani"), Alija davao „Islamsku deklaraciju" na čitanje i stavljanje primedbe.

Izetbegoviću se zamera što je tekst „Islamska deklaracija" dao na prevođenje, i to na engleski, turski, arapski i nemački jezik, i tad sledi nelogična i besmislena tvrdnja da je to učinio "u nameri stvaranja grupe istomišljenika" i verovali ili ne „u zemlji" (dakle, u Bosni i Hercegovini i SFR Jugoslaviji), radi ostvarivanja kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog uređenja „na način i za ciljeve utvrđene u Deklaraciji". Zašto bi se tekst prevodio na pobrojane strane jezike, ostaje nejasno kao neprijateljska namera kontrarevolucionarnog sadržaja. Zatim se u optužnici tvrdi da su Alija i Omer dali „Islamsku deklaraciju" pobrojanim licima, među kojima su i neki optuženi (Husein Živalj, Hasan Čengić, Melika Salihbegović i Edhem Bičakčić). Potom se Izetbegović tereti da je u 1981. godini objavio više tekstova i zajedno sa Huseinom Đozom sačinio zbirku „Problemi islamskog preporoda".

A u leto 1981. godine Omer Behmen piše dva teksta, jedan o položaju Muslimana u Jugoslaviji, a drugi o Islamskoj vjerskoj zajednici u Jugoslaviji. Alija je po optužnici izvršio znatne dopune i tekst pripremio za Kongres u Kanadi o muslimanskim manjinama. Ono što je organizatore ovog sudskog procesa najviše iritiralo jeste tvrdnja: „najveća stradanja od komunista Muslimani su pretrpjeli prilikom njihovog ulaska u pojedina naselja. Sve potencijalne protivnike, uglav-

nom ugledne ljude, intelektualce, koji su bili poznati kao vjernici, komunisti su jednostavno likvidirali bez suda i istrage". Takođe, da je „Islamska vjerska zajednica stavljena pod kontrolu državnih vlasti, za reis-ul-ulemu se postavljaju ustvari marionete režima, a u vjerske organe otvorene pristaše komunističke partije". U optužnici se dodaje da su tvrdili da je „u Islamskoj vjerskoj zajednici situacija takva da na svim rukovodećim mjestima sjede munafici i korumpirani ljudi. Čak većina radi direktno za službu bezbjednosti..." Istina je, izgleda, najviše iritirala pisce optužnice, ali zar sme istina da se kaže javno.

Zatim obojici optuženih stavlja se na teret da su sarađivali sa Hasanom Čengićem, koji je bio rukovodilac debatnog kluba u Tabačkom mesdžidu, kao i da je Behmen dao primerak „Islamske deklaracije" Hasanu na čitanje.

(2) **Alija Izetbegović, Omer Behmen** i **Ismet Kasumagić** terete se za dogovor da su preko Teufika Velagića ostvarili kontakt sa Iranskom ambasadom u Beču, da su iranskim vlastima dostavili primerak „Islamske deklaracije", što sve očigledno nije zabranjeno, ali se dodaje optužujući deo „da zatraže podršku za stavove iznete u njoj" (!), pa su primerak teksta na arapskom preko Teufika Velagića predali Iranskoj ambasadi. U tu svrhu u Beču su boravili 23. oktobra 1982. godine.

(3) Zatim se stavlja na teret **Aliji Izetbegoviću** i **Edhemu Bičakčiću** da su u Beč otputovali 2. decembra 1982. godine da se dogovore o putu u Iran, a Izetbegović je u ambasadi preneo da jugoslovenska štampa neistinito prikazuje iransko-irački sukob i Islamsku revoluciju u Iranu.

(4) **Omer Behmen, Ismet Kasumagić, Hasan Čengić, Edhem Bičakčić** i **Husein Živalj**, nakon što su dobili vize od Iranske ambasade u Beču i besplatne povratne avionske karte, otputovali su za Iran. Ova je grupa

boravila u Iranu od 2. do 14. januara 1983. godine. Posebno se terete da su prisustvovali kongresu ujedinjenja sunita i šiita, da su imali brojne kontakte i da su lažno predstavljali položaj Muslimana u SFRJ. Naknadno su tražili mišljenje od iranskih vlasti o „Islamskoj deklaraciji", a govorili su da u Islamskoj vjerskoj zajednici rade ljudi koji rade za interese države, a ne muslimana. Takođe, da su tražili od iranskih vlasti da koriste naftu za pritisak na vlasti u SFRJ, kako bi se poboljšao položaj Muslimana, kao i da se u tu svrhu koriste ekonomski odnosi.

(5) **Alija Izetbegović** tereti se da je pred raznim ljudima iznosio neprijateljske stavove u periodu od 1979. do 1983. godine tvrdeći „da islam mora biti državno uređenje u svim zemljama gdje živi islamsko stanovništvo, da treba stvoriti uslove kako bi BiH jednoga dana bila islamska republika, da treba raditi na islamizaciji Muslimana, da su Muslimani ugroženi od Srba, da je neophodno promijeniti rukovodstvo IVZ, da su Muslimani prije rata (misli se na Drugi svjetski rat, prim. R. D.) imali više slobode", pa pred Živaljem isticao da islam nije samo religija već celokupan sistem življenja, a navodno 1982. godine u Pazariću pred Vahidom Kozarićem hvalio imame šiitske vjerske sekte u Iranu (tako doslovce piše - „sekte"), te hvalio njihov fanatizam. Stavljaju mu se i druge verbalne izjave koje treba da potvrde Alijinu neprijateljsku delatnost.

(6) **Omeru Behmenu i Aliji Izetbegoviću** stavljaju se na teret verbalni iskazi ili pisani tekstovi neprijateljske sadržine, kako ih optužnica ocenjuje. Behmen je u članku objavljenom u časopisu „El Arabi" napisao „da se kod nas na funkcijama nalaze članovi partije, da su vjernici građani drugog reda, da se poslije II svjetskog rata sve učinilo da se Muslimani ne osjećaju kao etnička grupa", da se onemogućava građenje džamija i slično. Takođe da je tvrdio da za Homeinija nema granica i da će on izvesti Islamsku revoluciju. Tako se nabraja niz ljudi koji treba da budu svedoci, o mnogim deliktima mišljenja. Tvrdi se da su se u zemlji nagomilale mnoge ekonomske teškoće i slično.

(7) **Hasanu Čengiću** stavljaju se na teret mnogobrojni verbalni iskazi na predavanjima u Tabačkom mesdžidu, ili tekstovi koje je pisao za navedeni debatni klub, koji se ocenjuju da su neprijateljske sadržine. Zatim se nabrajaju lica koja su učestvovala u radu ovog debatnog kluba i pred kojima je Čengić, navodno, iznosio razne tvrdnje koje optužnica inkriminiše. Pa se ponavljaju navodne tvrdnje koje treba da predstavljaju navodno ponavljanje stavova iz „Islamske deklaracije": da je islam religija, ekonomija, politika, nauka, moral, kultura i svojevrsna revolucija. Takođe, da je navodno tvrdio da islamsku vlast treba uspostaviti na području Kosova, Sandžaka i Bosne i Hercegovine.

Zatim sledi gomila delikta mišljenja da muslimani ne treba da daju krv nemuslimanima, da muslimanke ne treba da se udaju za nemuslimane, da treba stvoriti čistokrvnu muslimansku sredinu, da u IVZ sede „crveni".

Navodno je nabavio tekst nepoznatog autora naslovljen „Nužnost obnove" u kojem piše da treba sprovoditi stalni džihad i da zemlju treba čistiti od Allahovih neprijatelja i da je taj tekst dao na čitanje.

(8) **Ismet Kasumagić** tereti se za verbalne izjave skoro identično kao i drugi. Navodno je Ismet tvrdio da su verske slobode u SFRJ samo deklarativne, da ih država u praksi sputava, izjašnjavao se protiv mešovitih brakova, jer se deca ne mogu odgajati u duhu islama. Veličao je Islamsku revoluciju, tvrdio da su radnici Muslimani vredniji od drugih. Izražavao je odbojan stav prema članovima partije. Tvrdio da se deci moraju davati muslimanska imena.

Takođe mu se stavlja na teret da je govorio da Bosna i Hercegovina treba da bude muslimanska jer su Muslimani autohtoni narod. Govorio je da su rukovodioci IVZ režimski ljudi, da su Muslimani ugroženi od Srba, da Srbi drže sve važnije položaje, naročito u saveznim organima.

(9) **Salihu Behmenu** stavlja se na teret delikt mišljenja i navodi se niz lica pred kojima je iznosio stavove „neprijateljske sadržine. Najpre, da je sa svojim bratom Omerom diskutovao o stavovima iznetim u „Islamskoj deklaraciji". Govorio je o položaju Muslimana u državi, o njihovoj zapostavljenosti, da ih nema na rukovodećim položajima. I njemu se imputira i preporod Muslimana i islamizacija Muslimana.

Hvalio je Iransku revoluciju, tvrdio da su u IVZ režimski ljudi, da su se Muslimani ateisti odrodili, da su karijeristi, da pristaju uz svaku vlast. Navodno se zalagao da se Bosna i Hercegovina, Sandžak i Kosovo ujedine na principu vere.

Stavlja mu se na teret da je primio otvoreno pismo Sinodu Srpske pravoslavne crkve koje mu je dao brat Omer.

(10) **Rušidu Prgudu** stavljaju se na teret pojedine verbalne inkriminacije, kao naprimer, da je tvrdio da su Muslimani u neravnopravnom položaju u odnosu na Srbe i Hrvate, da je govorio da se preuveličavaju problemi Kosova, da žali Albance, da je Tito prezadužio Jugoslaviju, a takođe da je rukovodstvo IVZ „crveno", da su agenti koji rade za režim. Takođe je tvrdio da sve položaje drže Srbi, da sude, komanduju i kroje kapu Muslimanima. Navodno je pred Džemalom Latićem govorio da je u Sandžaku posle Drugog svetskog rata izvršen pokolj Muslimana.

(11) **Mustafi Spahiću** inkriminisano je da je rekao da je kod nas sistem kao ruski režim, da je socijalizam zavaravanje masa, da su Muslimani i Albanci u istom položaju, i to neravnopravnom, da Muslimani treba da imaju republiku kao Srbi i Hrvati. Navodno je na predavanjima u Tabačkom mesdžidu propagirao da je islam vera i politika, da je neophodna islamizacija Muslimana, da je imam Homeini jedini pravi vođa muslimana u svetu, da u IVZ rade saradnici režima, da rade protiv interesa Muslimana.

(12) **Džemalu Latiću** takođe se stavljaju na teret verbalne inkriminacije, delikt mišljenja. I njemu se po unapred montiranom kalupu stavlja na teret da je zahtevao islamizaciju Muslimana, da islam nije samo vera već „svojevrsna revolucija", da su im potrebni pravednici čistog islama u Bosni i Hercegovini, da se treba osloboditi straha i da za te ideale treba žrtvovati i život. Takođe, da muslimani ne treba da se žene nemuslimankama, a niti muslimanke treba da se žene sa nemuslimanima, da je najbolje oruđe u borbi za islam reč i pisana reč. I on je o rukovodstvu IVZ govorio da su saradnici režima.

(13) **Melika Salihbegović** se optužnicom tereti da je 1982. godine u Sarajevu napisala i uputila pismo imamu Homeiniju. U pismu je navela da već trideset i sedam godina živi u hrišćanskoj sredini u ateističkoj Evropi, u atmosferi neistine i hipokrizije. To kao razlog navodi da traži da se preseli u Iran.

Pored pisma stavlja joj se na teret i delikt mišljenja. Navodno je Husein Živalju govorila da Muslimani ateisti nisu nikakvi Muslimani, da vernici nisu ravnopravni sa ateistima, da se Muslimani ne smeju družiti ni venčavati sa nemuslimankama (Melika je bila ranije udata za Srbina sa kojim ima dete). Stavlja joj se na teret da je govorila da su rukovodstvo zemlje i Partije narod doveli do totalnog moralnog kraha, da Muslimani nemaju verskih sloboda, da su u Savezu komunista sve sami licemeri, lažovi i prodani ljudi, kao i da je navodno rekla da je iračko-iranski rat početak stvaranja svetske islamske države koja će navodno obuhvatiti Bosnu i Hercegovinu, Kosovo i druge krajeve „naše zemlje" sve do Slavonskog Broda. Sve inkriminacije delikta mišljenja Meliki su stavljene po unapred definisanom kalupu kao i ostalim optuženima.

(14) **Alija Izetbegović** i **Melika Salihbegović** terete se da su zajedno 1982. godine sastavili „Predgovor izdanju 1982. godine" za „Islamsku deklaraciju" kojom prilikom su tekst Deklaracije korigovali tako

što su ulogu sveštenika u islamskom preporodu opredelili aktivnijom, navodeći da su tadašnji vrhovi islamskog sveštenstva u rukama vladajućih režima i da podmeću bratstvo sa ateistima, kao i da su taj predgovor dali drugim licima na čitanje ili prevođenje.

(15) Derviš Đurđević se takođe tereti za delikt mišljenja od 1978. do 1982. godine. Tvrdi se da je zajedno sa Halilom Mehtićem (inače imamom u Zenici, o kojem je u ovoj knjizi posebno pisano) govorio kako su pravoslavci i katolici u povlašćenom položaju, da imami ne treba da se druže sa onima koji nisu muslimani. Stavlja mu se na teret da se zalagao za uvođenje posebnih mesara za muslimane, da je za muslimanke govorio da ne treba da se druže sa nemuslimanima, da se zalagao za uvođenje šerijatskog prava, predlagao da se žene pokriju i vrate u kuće da vaspitavaju decu. Takođe je tvrdio da Muslimani vernici imaju ograničene slobode i da su sa hrišćanima u neravnopravnom položaju. I njemu se stavlja na teret da se zalagao za nekakvu islamsku državu, da je za samoupravljanje govorio da je mlaćenje prazne slame, da je u zemlji stvorilo nered i javašluk. Navodno je bio protiv mešovitih brakova, hvalio Homeinija, tvrdio da će Jugoslavija propasti, da je islam jači od komunizma, da je islam budućnost. Posebno mu se stavlja na teret da je navodno 1982. godine uklonio sliku „druga Tita", tvrdeći da je on protivnik islama jer je otkrio muslimanke i dao im zaposlenje.

(16) Đula Bičakčić, tvrdi se u optužnici, je na molbu Omera Behmena prekucala njegov rukopis u kojem je izneo svoje utiske tokom boravka navedene grupe u Iranu. Pošto je saznala da je Omer Behmen pozvan u SUP, organizovala je sa svojom sestrom Nerminom i snahom Muberom „skrivanje Behmenove pisane dokumentacije i propagandnog materijala koji se nalazio u njihovoj magazi", te spalila dnevnik svog brata o boravku u Iranu, čime je preduzela radnje upravljene na ometanje otkrivanja učinilaca.

Optužnica, u celini po svom sadržaju tako je koncipirana da se mnoge inkriminacije često ponavljaju, što bi trebalo da povezuje okrivljenu grupu. Nebitno je za sastavljače optužnice što su pojedine tvrdnje same po sebi bezazlene, banalne i besmislene i ne mogu se po tadašnjim rigidnim komunističkim zakonima tretirati kao kriminalna delatnost. Ko će još da vodi računa o tome. To bi već bio perfekcionizam za organizatore suđenja.

Razume se da su inkriminacije ovde prikazane u redukovanom sadržaju, jer se često radi o ponavljanjima *ad literam* ili u varijacijama istih tvrdnji, iskaza, navodnih izjava, koje, zapravo, imaju identičnu sadržinu.

Napisavši i sastavivši obimnu i pretencioznu optužnicu, organizatori sudskog procesa protiv muslimanskih intelektualaca smatrali su da su završili važan i veliki posao. Tome je prethodilo policijsko „ispitivanje" optuženih, bez učešća istražnog sudije i bez branilaca, što se svelo na montiranje dokaza koji su, osim puta u Iran, koji je realnost i koji je u optužnici i istrazi tretiran kao neprijateljska delatnost, svodio na govor ili pisanu reč. To „ispitivanje", kao priprema za optužnicu, rađeno je po kalupu, po unapred formulisanim inkriminacijama, koje su stavljene na teret optuženima. U optužnici se sadržinski dobilo ono što se htelo dobiti za ovaj krivični postupak, što je organizatore činilo zadovoljnim svojim radom.

Suđenje, velika predstava, mogla je da počne.

IV

VELIKA PREDSTAVA – JAVNI PRETRES

1. Ambijent i atmosfera

Za sudnicu je izabrana najveća sala u zgradi Višeg suda u Sarajevu. Zgrada je građena ili za vreme austrougarske vlasti, ili između dva velika svetska rata, upravo po uzoru na arhitekturu u Austro-Ugarskoj. U holu su bili impozantni stubovi, i u njemu je moglo da boravi ljudi koliko može da ispuni sudnicu.

Publika je šarolika. Veoma selektivno su organizatori izdavali dozvole za praćenje suđenja rođacima optuženih. Bilo je tu još nešto pripremljene i naručene publike, aktivista režima. Videlo se da je taj deo publike probran funkcionalno da podrži optužnicu, suđenje i da manifestuje javno netrpeljivost prema optuženima. Oni su taj posao obavljali disciplinovano i prilježno.

Među „publikom" je vrvelo od agenata DB, koji su pomno pratili komentare, naročito branilaca i odbrane, a kada je trebalo bili su provokatori. Oni to nisu skrivali, a nije to skrivao ni predsednik sudskog veća koji bi svojim povremenim komentarima pokazivao da je obavešten o čemu se govorilo u holu.

Pred ulazak u sudnicu ponovo policija pretresa rodbinu optuženika. I to je deo scenografije. Valjda se time postižu dva cilja koja se ne isključuju. Jedan, da se da ozbiljnost poslu, a drugi je da se optuženi i njihova rodbina prikažu kao ljudi sa terorističkim naumom. Sa distance promatrano, to u vreme suđenja, a i danas, jasno je da policija glumi.

Ulazak u zgradu suda bio je potpuno kontrolisan. Svako ko je ulazio morao je da se legitimiše i da bude unet u neki spisak. Bilo kakva spontanost je organizovano sputavana.

Kontrola toka suđenja je potpuna. Policijski kamerman u hodniku snima publiku. Možda je to korisno u revnosti udbaša za odabir novih žrtava.

Niko od publike nije smeo voditi beleške ili bilo šta zapisivati.

Uveren sam da smo bili snimani sve vreme skrivenim kamerama, što inače u političkim suđenjima nije bio redak slučaj.

Posebna grupacija, koja je navodno pratila suđenje, bili su akreditovani novinari. Oni su odabrani specijalno za ovu priliku, a nisu ni prikrivali neprijateljstvo prema optuženima. Ima se utisak da su mislili da vrše važnu funkciju glajhšaltovanja javnosti. Njihovi izveštaji, bez obzira iz koje su redakcije ili vrste medija, ličili su kao jaje na jaje. Njihov je zadatak da izveštavaju tako što će ponavljati sadržaje optužnice za svakog optuženog ili „iskaze" svedoka modelirane u istrazi, a ne izveštavati o onome što se događa u sudnici. Oni su ovaj zadatak revnosno izvršavali. Osećalo se da su usmeravani od strane organizatora postupka.

Njima je posao i dirigovanu atmosferu, relativno dugo, remetio novinar lista „Politika" iz Beograda, inače poznati novinar Borko Gvozdenović.

Koliko su izveštaji sa suđenja to dozvoljavali, on je prenosio ono što se zaista u sudnici događalo. To je izazvalo animozitet kod modelara ovoga krivičnog postupka, jer nisu mogli da ga kontrolišu i usmeravaju. On je boravio u predstavništvu lista „Politika" u Sarajevu, gde je imao dovoljan konfor.

„Politika" je tih godina bila novina koja se smatrala respektabilnom. Sada su je kupovali i oni koji je ranije nisu čitali. Da li zbog toga, ili zbog nekog drugog razloga, brzo je nestajala na kioscima štampe.

Gvozdenović je izdržao, koliko me sećanje drži, preko trideset dana suđenja. Bukvalno je morao da beži iz Sarajeva. Zamenjen je lokalnim dopisnikom koji se potpisivao M. Cerić i čiji su izveštaji bili kao i izveštaji svih drugih novinara - kontrolisani i usmeravani.

Bilo kako bilo, i ovo sa listom „Politika" pokazuje da se ne može ostvariti totalitarna kontrola ni u totalitarnom društvu kakvo je tih godina bilo bosanskohercegovačko. Istina o suđenju, koje je tek počinjalo, probijala se. I drugi, osim bosanskohercegovačke sredine, lucidno shvataju da se radi o klimaksu totalitarističke vlasti u ovoj republici, koja je dobila oznaku „tamni vilajet".

Bosanskohercegovačka elita organizovala je razuđeni i veliki policijski aparat i propagandističke medije da sebe promoviše u najčvršće komunističko rukovodstvo u SFR Jugoslaviji, preporučujući sebe za uzor očuvanja vlasti, držeći se floskule „I posle Tita Tito".

U tome su im pomagali događaji na Kosovu i primena represije bez uzdržanosti i stida. Zbog toga je ovaj sudski proces, organizovan po uzoru na staljinističku praksu, mada organizovan u to vreme za marginalnu grupu muslimanskih mladih intelektualaca okupljenih oko ITF-a, kao i za grupu uglednih muslimana iz Sarajeva koji putuju u Iran, po otkrivanju „neprijatelja" i sa stanovišta komunističkog režima u Jugoslaviji, bio beznačajan, marginalan i nepotreban.

Ovaj crv sumnje organizatore je još više motivisao da optužnicu predimenzioniraju i oboje bojama za koje nije bilo opravdanja.

Netrpeljiva atmosfera ne ispoljava se samo prema okrivljenima, već i prema nama, njihovim braniocima. Neprestano se branioci prepiru i koškaju sa policajcima dovedenim za red u sudnici i ispred nje. Naravno, mi advokati ne ostajemo dužni, već stalno protestujemo. Strah je, izgleda, jedino što bi policija htela da proizvede, ali joj to ne polazi za rukom. Kako je suđenje odmicalo, tako je i atmosfera bila opuštenija, a sudsko veće, tužiteljica i policija umorniji.

Mada su se, videli smo, organizatori spremili za veliku predstavu, nastaje odmah u početku zbunjenost predsednika petočlanog veća Riza-

ha Hadžića. Kolega Orhan Nevzati upoznaje veće i pokazuje zahtev i poštansku potvrdu o prijemu pošte, da je 11. jula 1983. godine, u ime Mustafe Spahića, podneo zahtev za izuzeće predsednika veća.

Nema dokaza da je ovaj zahtev za izuzeće dospeo u sud.

Opšte je komešanje. Zatim se predsednik Veća, Hadžić, obraća optuženom Spahiću i pita ga da li on sumnja u njegovu nepristrasnost. Sudija Hadžić gubi kontrolu i sada ulazi u nedopušteno obraćanje Spahiću i ostalim optuženima. Uverava ih da će biti „objektivan". Po ZKP-u suđenje se prekida i o zahtevu odlučuje predsednik Višeg suda. Tužilac, bez obzira na ovaj imperativni propis, nestrpljivo zahteva da čita optužnicu.

Rizah Hadžić nema kud, ne ostaje mu ništa drugo, već pravi pauzu dok se ne odluči o zahtevu. Svima je jasno da će zahtev biti odbijen, ali bilo je važno pokazati šta se o predsedniku Veća misli.

Nakon pauze koja je trajala nešto duže od jednog sata stiže i rešenje kojim se zahtev za izuzeće odbija.

Sudija Hadžić je uzdrman zahtevom za izuzeće. Prepire se sa advokatima, a naročito sa Nevzatijem, o tome kada je zahtev podneo. Advokat ponovo vadi potvrdu o prijemu pošte i jasno se vidi da je zahtev podnet 11. jula 1983. godine na pošti u Beogradu, a ne na dan početka suđenja, na čemu insistira sudija.

To njegovo insistiranje je besmisleno, jer kako bi advokat Nevzati kod sebe imao potvrdu o prijemu da je zahtev poslat na dan početka glavnog pretresa! Cela ova rasprava je samo atmosfera, jer optuženi i njegovi branioci mogu podneti zahtev za izuzeće i na glavnom pretresu.

Pre nego što je Edina Rešidović* pristupila čitanju optužnice prvooptuženi Alija Izetbegović izjavljuje da protestuje zbog isključenja javnosti. Tvrdi da je nevin i da bi želeo da ga čuje što veći broj ljudi u zemlji i u svetu. Tu nameru i zahtev prekida sudija Hadžić, pa jedan drugom upadaju u reč. To ohrabri publiku koja je dobacivala predsedniku veća „pusti ga da govori" i tako dadoše priliku Aliji da napadne, praktično, tajnost suđenja, jer je publika selektivna, ulazi se na propusnicu. Sudija Hadžić se pravda da propusnice nisu njegov problem, da se on za to ne pita, bez obzira što po zakonu on rukovodi glavnim pretresom.

Bez obzira što Izetbegović i advokati traže da se njegovo izlaganje unese u zapisnik, sudija Hadžić taj zahtev odbija obrazloženjem koje je nezakonito i stupidno „dogovoreno je da se braniocima ne daju zapisnici"! Ostajemo bez odgovora ko se to „dogovorio" da flagrantno prekrši odredbe ZKP-a, da povređuje pravo odbrane. Bosanskohercegovačke vlasti kroz usta sudije Hadžića i preko njegovog ponašanja stavljaju do znanja da se u ovom sudskom postupku ukidaju odredbe ZKP-a.

Nakon ovoga, uz objašnjenja i izjašnjenja zbog teškog zdravstvenog stanja, Rušid Prgud je udaljen iz sudnice i za njega je postupak izdvojen.

Posle uzimanja generalija, advokat Nevzati traži da se konstatuje da nije dobio primerak optužnice, što još više žesti sudiju Hadžića, koji mu ipak na pretresu uručuje primerak optužnice. Predsednik veća Hadžić od svega toga ništa ne unosi u zapisnik.

---

* *Sve se slušalo, snimalo, dojavljivalo gde treba, a o onome što se saznalo obaveštavani su predsednik Veća Rizah i tužilac Rešidovićka. U krugu kolega i rodbine optuženih komentarisao sam da je tužiteljica zmija. Ona meni saopšti, pred svima, sasvim pobedonosno: „Vi, kolega, tvrdite da sam zmija", na šta ja uzvratih: „Koleginice Vi ste ljuta guja, ali bih V[illegible] [illegible] pripito[illegible] [illegible] svojim grudima" [illegible] zva [illegible] veselost publi[illegible]*

Mada branioci insistiraju da dobiju kopiju zapisnika, sudija Hadžić ponavlja „to je tako odlučeno" i da niko neće moći da ga kopira i prepisuje.

Totalitaristička priroda režima dolazi do punog izražaja u načinu vođenja postupka.

Optužnicu zastupa i čita zamenik tužioca Edina Rešidović.

Aliju Izetbegovića brane advokati iz Zagreba - Nikola Muslim, i iz Sarajeva - Milorad Katić, Omera Behmena brani advokat iz Sarajeva - Nenad Jovanović, Ismeta Kasumagića brane advokati iz Beograda - dr. Rajko Danilović i Orhan Nevzati, Hasana Čengića advokat iz Sarajeva - Fahrija Karkin, Edhema Bičakčića po službenoj dužnosti advokat iz Sarajeva - Miroslav Janjić, Husu Živalja brani advokat iz Zagreba - Rasim Omanović, Rušida Prguda advokat iz Sarajeva - Nikola Sukno, Saliha Behmena advokat Fahrija Karkin, Džemala Latića i Mustafu Spahića advokati - dr. Rajko Danilović i Orhan Nevzati, Meliku Salihbegović po službenoj dužnosti brani advokat - Miroslav Janjić, Derviša Đurđevića brani advokat - dr. Rajko Danilović, a u knjizi „Sarajevski proces - suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. godine", pogrešno je naveden branilac Đurđeviću, i, na kraju, Đulu Bičakčić brani advokat - Milorad Katić.

Saradnja među advokatima bila je, od početka sudskog postupka pa do kraja, korektna i usklađena. Takođe, između stvarne odbrane optuženih (materijalna odbrana) i formalne odbrane postoji potpuna podudarnost.

2. Odbrana optuženih

Optuženi su spremali svoju odbranu i pored pritiska političke policije, konfuzije koju je policija stvarala, nedostatka zapisnika svojih i suokrivljenih i svedoka.

Sa izvesnim nestrpljenjem, pomalo se naivno nadajući da će objasniti svoju nevinost i zabludu političke policije, optuženi čekaju suđenja. Po ovome se ovaj postupak nije razlikovao od sličnih njemu.

Zapisnike iz istrage nismo imali. Ni zapisnike sa glavnog pretresa, bez obzira što ih je sudija sastavljao tako što je „obrađivao" i interpretirao iskaze da ih upodobi zapisnicima koje su inspektori sastavljali u istrazi.

Interpretacija celokupnog toka glavnog pretresa, izlaganje odbrane okrivljenih i svedoka, napravljeno je na temelju mojih beležaka i interpretacije objavljene u knjizi „Sarajevski proces - suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. godine", izdanje „Bosanski institut", Cirih, 1987. godine.

(1) **Alija Izetbegović** je svojom prirodnom, nenameštenom smirenošću, glasom koji je izražavao njegovu uverenost u ono što govori, dominirao sudnicom. Kada bi govorio o bilo čemu, uvek je to bilo kristalno jasno i nije bilo nedoumice o tome šta je mislio i šta je rekao.

Alija otkriva montažu procesa i optužnice, jer tvrdi da od trinaest optuženih njih sedmorica nemaju sa okosnicom predmeta veze, da se navodno oko „Islamske deklaracije" formirala neprijateljska grupa. On ne poznaje petoricu optuženih. Takvu konstrukciju optužnice i procesa ocenjuje da nemaju nameru i motiv da se utvrdi „istina". Zatim zamera organizaciji suđenja što je faktički isključila javnost uvodeći praksu

„pozivnica" za prisustvovanje suđenju. Povredu javnosti glavnog pretresa doživljava kao sprečavanje javnosti da se uveri u njegovu nevinost. On, jednako kao i mnogi drugi kasnije, kritikuje štampu koja lažno prikazuje njegova opredeljenja i činjenice o njemu. Naime, sarajevsko „Oslobođenje" pisalo je da je bio osuđen na petnaest godina zatvora, pa ispada da je dobio svoje troje dece dok je bio u zatvoru.

Protivi se čitanju i razumevanju „Islamske deklaracije", za koju kaže da je on napisao, da je programski tekst za okupljanje neprijatelja protiv Jugoslavije. Odbacuje stav optužnice da je putovanje u Iran bilo u nameri neprijateljskog dela, odbacuje da je imao učešće u pisanju knjige „Muslimani u Jugoslaviji". Smatra da komentari, ćaskanja među prijateljima ne mogu biti i nisu neprijateljska propaganda.

Objašnjava da je ubeđeni musliman, da se bavio pitanjima islama i muslimanskog sveta, te da je u periodu od 1969. do 1970. godine napisao „Islamsku deklaraciju". Nije to jedina njegova intelektualna delatnost o ovim problemima i fenomenima. Napisao je i dvadesetak članaka, kao i knjigu „Islam između Istoka i Zapada", koja treba uskoro da bude objavljena u Sjedinjenim Američkim Državama. Nijedan od pobrojanih tekstova nije neprijateljske sadržine. Objašnjava da je najpre „Islamsku deklaraciju" zamislio kao monografski rad o stanju i kretanjima u islamskom svetu, pa je napisao deo o zaostalosti u razvoju muslimanskih zemalja, a naknadno sastavio drugi deo koji se bavio islamskim poretkom, da bi konačno napisao i treći deo o nekim problemima islamskog poretka danas. Završivši tekst 1970. godine nije ga više menjao, a taj tekst nije program već je monografska studija.

Objašnjava da u tekstu „Islamska deklaracija" dominiraju dve ideje. Prva je da je muslimanska inteligencija prozapadna, a građanstvo, narod promuslimanski. Inteligencija je otuđena od naroda u ovim državama. Druga je ideja da do promena u islamskom svetu može doći samo preko islama. Time „Islamska deklaracija" tvrdi da se muslimanski svet može promeniti na osnovu sopstvenih vrednosti i vlastite tradicije.

Ostali delovi „Islamske deklaracije" bave se nekim globalnim pitanjima savremenog sveta: kritički odnos prema zapadnoj civilizaciji, posebno kroz primer modernizacije Japana i Turske, prikazuje statističke podatke o stanju kulturnih i socijalnih problema u pojedinim muslimanskim zemljama, daje kritički osvrt na obrazovni sistem, specifičan islamski pristup obnovi preko ljudi i njihovih osećanja, a ne preko zakona.

U drugom odeljku „Islamske deklaracije" Izetbegović objašnjava da se bavio pitanjem da li je moguć poredak modernog i tolerantnog islama. Zatim je analizirao pojedine teze „Islamske deklaracije".

U trećem odeljku Izetbegović objašnjava sudu da se bavio suočavanjem islama sa dve velike monoteističke religije - hrišćanstvom i judaizmom, kao i sa dva dominantna društvena sistema - kapitalizmom i socijalizmom.

U vezi sa značenjem i namerama, Izetbegović zaključuje da „Islamska deklaracija" nije „neprijateljski tekst" i da se odnosi na svet, jer tretira svetske probleme a ne probleme Jugoslavije. Stoga predlaže čitanje integralnog teksta „Islamska deklaracija", da bi se sud u to uverio, jer se ne može o njoj suditi, kako to čini optužba, na osnovu istrgnutih citata iz konteksta. Jasno je da se „Islamska deklaracija" ne odnosi na Jugoslaviju, pa svako povezivanje na istrgnute citate je zlonamerno čitanje, kako je čita optužnica. A kao glavni argument protiv optužnice, Izetbegović se poziva na tezu šesnaest: „Islamski poredak može se ostvariti samo u zemljama u kojima muslimani čine većinu stanovništva. Bez ove većine islamski poredak se svodi na golu vlast (jer nedostaje drugi uslov: islamsko društvo) i može se pretvoriti u tiraniju..." Zato je „Islamska deklaracija" prevođena, jer nije pisana za „našu zemlju".

Objašnjava da je radi provere intelektualne vrednosti teksta „Islamsku deklaraciju" dao na čitanje svom prijatelju Omeru Behmenu i Rusmiru Mahmutćehajiću, koga promoviše kao marksistu.

A za prevođenje „Islamske deklaracije" ukazuje da samim tim nije bila namenjena „našem" čitaocu, već čitaocima koji govore arapski, turski, engleski i nemački.

Posebno Izetbegović govori o neznanju, neobaveštenosti i zloj nameri da se traži podudarnost između programa organizacije „Mladi muslimani" i „Islamske deklaracije".

Izetbegović govori o montaži optužnice koja hoće ubacivanjem Teufika Velagića (koji je u emigraciji i živi u Beču), da prikaže njene neprijateljske namere. Izetbegović tvrdi da je „Islamsku deklaraciju" napisao 1970. godine, a da je Velagića upoznao 1975. godine, i da je ovaj tekst već bio preveden na arapski, engleski i nemački. Takođe tvrdi da ni Omer Behmen nije učestvovao u oblikovanju teksta, jer je on Omeru tekst dao nakon što je napisan i preveden na pobrojane jezike.

Takođe negira da je sa „Islamskom deklaracijom" upoznao lica navedena u optužnici, kao i bilo šta da je iz tog teksta predavano i govoreno na predavanjima u Tabačkom mesdžidu.

Izetbegović negira da je pisao i da mu je poznat tekst „Muslimani u Jugoslaviji", mada je pod tim naslovom održao referat u Šerburku (Kanada), decembra 1981. godine, koji nije predmet inkriminacije.

Potom objašnjava da su tvrdnje iznete u optužnici da je vršio neprijateljsku propagandu pred svojim prijateljima, besmislica.

Izetbegović ne negira da je nameravao da putuje u Iran, ali putovanje nije ostvario, navodeći razloge zašto je želeo da putuje u Iran.

Kao kuriozitet pomenućemo pitanja koja je postavila Edina Rešidović, koja se mogu okvalifikovati i kao lična, kako se vidi iz sadržaja pitanja po knjizi „Sarajevski proces - suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. godine":

„Tužilac: Da li ste ijednom rečenicom naglasili da se „Islamska deklaracija" ne odnosi na SFRJ?

Izetbegović: Ne, jer nije bilo potrebe. Iz sadržine teksta to je sasvim očigledno.

Tužilac: Koga ubrajate u onih sedamsto miliona muslimana u svijetu? Da li i mene ubrajate u taj islamski svijet?

Izetbegović: Ubrajam države gdje su muslimani većina stanovništva - od Maroka do Indonezije. (Osim toga, vi niste muslimanka, vi ste možda Muslimanka sa velikim „m".)

Tužilac: Zašto ste se zalagali za anonimnost autora Deklaracije?

Izetbegović: Zbog kompleksa. U muslimanskim zemljama s nepovjerenjem gledaju na tekstove koji dolaze iz sredina kao što je Jugoslavija. I drugo, stvarno sam se bojao mogućnosti da se sa mnom desi ovo što se desilo, to jest da se prema meni postupi ovako kao što ste vi postupili.

Tužilac: U svojoj ste odbrani iznijeli tvrdnju da je „Islamska deklaracija" zagovarala moderan i human poredak zasnovan na islamu. Kakav je to moderan i human sistem koji nigdje ne pominje nesvrstanost i samoupravljanje?

Izetbegović: Nisam nigjde zagovarao nesvrstanost i samoupravljanje. Ne poričem vrijednost ovih principa, ali postoje i drugi principi koji su humani i moderni." (strana 65)

(2) Nasuprot Aliji Izetbegoviću koji je bio veoma smiren, organizovan i uverljiv u izlaganju svoje odbrane, **Omer Behmen** bio je konfuzan, a u pojedinim delovima apatičan, kao da ga se suđenje ne tiče. Delovao je iscrpljeno, fizički slomljen, bolestan. Odavao je utisak čoveka koji je pretrpeo ozbiljnu torturu.

On potvrđuje da je dobio primerak „Islamske deklaracije" od Alije 1972. godine, da je deo objavljen u „Takvimu" od 1972. godine, da je beležio rukom izvesne statističke podatke, da se tekst „Islamske deklaracije" ne odnosi na Jugoslaviju. Negira da je bilo kome davao tekst, a izgledao mu je daleko od „našeg" života. Zapazio je da tekst ne pominje Muslimane u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Kaže da mu je Teufik Velagić govorio da je pročitao „Islamsku deklaraciju", ali da je na njega ostavila utisak apstraktnog teksta, da je „vanistorijska" i da ne pominje Muslimane u Bosni i Hercegovini.

Priznaje da je objavio članak „Muslimani u Jugoslaviji", da ga je dao profesoru Đozi, kao vodećem funkcioneru IVZ, pa ga je nakon nekoliko meseci, prerađenog objavio.

Brani se da je kao član Odbora IVZ za Sarajevo brinuo o finansiranju Tabačkog mesdžida, ali da nije kontrolisao njegov rad. Negira da je Hasanu Čengiću davao primerak „Islamske deklaracije". Inače je primerak Deklaracije sačuvao, mada se ne odnosi na naše društvo, a po ovome što im se događa zaključuje da je bio u pravu.

Behmen je sledećeg, drugog dana, veoma umoran i rastresen, što zloupotrebljava tužilac Rešidović koja nastoji da ga zbuni, vređa i omalovažava.

Pita ga tužilac da li zna šta Teufik Velagić radi u emigraciji.

Behmen odgovara da mu je poznato da je član „Demokratske alternative", među kojima su i lica srpske, hrvatske, slovenačke i muslimanske nacionalnosti.

Tužilac ga pita da li je suđen kao član organizacije „Mladi muslimani", što je neumesno pitanje, a on odgovara da je bio osuđen 1949. godine na dvadeset godina zatvora i da je izdržao jedanaest godina u zeničkom zatvoru.

Zatim u delu u kojem je isključena javnost, kada je ispitivan o putu u Teheran, objašnjava kako je došlo do puta.

Naravno, nisu stajali razlozi iz ZKP o isključenju javnosti. Javnost je mogla da bude isključena ako je to potrebno radi čuvanja tajne, čuvanja javnog reda, zaštite morala, zaštite interesa maloletnika ili zaštite drugih posebnih interesa društvene zajednice. Nijedan od pobrojanih razloga nije opravdavao isključenje javnosti. Ostaje pitanje zašto je to urađeno. Uvereni smo da su organizatori suđenja bili svesni da put grupe uglednih Muslimana iz Sarajeva za Teheran, koji je sam po sebi benigan i predstavlja čin prijateljstva i radoznalosti, da je tretiran kao zabranjen i neprijateljski od bosanskohercegovačke vlasti, bio bi kompromitacija za dobre i prijateljske odnose između SFRJ i Irana. U ovom delu optužnica je bila štetna za državne interese SFRJ, ali su organizatori postupka u svojoj zaslepljenoj mržnji i to ukalkulisali.

Zatim Omer Behmen objašnjava kako je došlo do puta u Beč i do ideje da se putuje u Teheran.

Detaljno objašnjava boravak u Teheranu. Negira da su razgovarali sa „ministrom Gafarijem", kako piše u optužnici. Negira da su sa jednim predstavnikom Ministarstva nacionalne orijentacije govorili, na čemu optužnica insistira. U emisiji na srpskohrvatskom jeziku Radio Teherana, nisu govorili o nafti kao o sredstvu pritiska Irana na jugoslovenske vlasti radi poboljšanja položaja Muslimana.

Tog drugog dana došlo je do incidenta sa Omerovim zdravljem. On je počeo da zamuckuje, da se tetura, da ga policajci nisu zadržali - pao bi, pa su stražari svojim telima okružili Behmena, nije se ni moglo videti kako mu oni to pomažu. Međutim, Omerova supruga, lekar internista, priskače, vidi da je Omer u nesvesti, uzima bokal sa vodom i poliva ga, na zaprepašćenje tužiteljice i svih ostalih. Uzbuđenje u sudnici. Nakon što ga je supruga umila po licu, Omer podiže očne kapke. Meri mu puls. On se jedva čuje. Pritisak je potpuno pao, dah mu se gubi, gubi svest, pa se ponovo budi, a lice i usne dobijaju karakterističnu ljubičastu boju. Dok ovo angažovanje oko Omera traje, dolazi u pomoć medicinski tehničar koji se tu našao, niko ne zna kako i odakle. Kada se krvni pritisak podigao, mada je još uvek nizak, Omer se povratio. Sudija traži nosila, ali Omer odbija i laganim i nesigurnim hodom napušta sudnicu.

Kasnije, kada analiziramo ovaj događaj, lekari koji su bili prisutni i prvog dana saslušanja tvrde da je bio veoma iscrpljen, a takođe, da se ponašao kao da je dobio neki narkotik, razume se, bez svoje volje. Omer Behmen je bio u stanju da pripiše sebi autorstvo svih tekstova, što ukazuje na verovatno dejstvo narkotika pod kojim je bio.

Do nastavka saslušanja Omera Behmena došlo je tek nakon što je Hasan Čengić dao svoju odbranu.

U tih nekoliko odgovora vidi se da je Omer sređen i logičan, da ti odgovori imaju smisla.

(3) Hasan Čengić ulazeći u sudnicu pre nego što je dao iskaz moli se na arapskom i uči ajet iz Kur'ana o Musaou i faraonu. Sudija burno reaguje, boji se šta će reći njegovi nalogodavci.

Čengić objašnjava da mu nije dozvoljeno da pripremi odbranu, da mu nije dato da izvrši uvid u svoje tekstove od pre tri ili četiri godine, da mu nije dozvoljeno da izvrši uvid u iskaze iz „istrage". On teatralno izjavljuje da se njegove reči i njegov život ne mogu menjati, da je opredeljen za islam u duši i životu, kao po zvanju, dodajući da te činjenice neće da krnji čak ni u rečima.

Predsednik veća Hadžić ga prekida i traži od njega da iznosi ono što je u interesu optužnice.

Čengić lucidno uzvraća: „Ne, iznijeću ono što je u interesu odbrane".

O islamu, kaže, može govoriti kao vernik, dodajući da je za njega „primjena Božjih naredbi bezuslovna". Polazeći od toga tvrdi da je tačan navod u optužnici da je „islam cjelovit sistem života". Zatim je upoređivao odliku islama prema drugim monoteističkim religijama. Čengić upozorava Sud da se mora poznavati posebnost islama da bi se moglo suditi muslimanima.

Odbrana Čengića potvrđuje ono što je, nažalost, bila velika istina jugoslovenskog komunističkog društva, a to je da su se neke prave religijske, filozofske, sociološke i kulturološke, kao i druge teme, pokretale u sudnicama umesto u institucijama, medijima, časopisima i knjigama gde je bilo prirodno mesto za to.

O „Islamskoj deklaraciji" nije znao ništa do čitanja optužnice, a pojedine reči, misli, izjave istrgnute iz njenog govora i napisa, netačno i nespretno se vezuju za „Islamsku deklaraciju".

Čengić logički analizira pojedine inkriminacije i pokazuje njihovu besmislenost, neodređenost i nepreciznost.

Jedino priznaje da je zastupao gledište da je protiv mešovitih brakova, posebno da Šerijat zabranjuje brak „muslimanke s nevjernikom", zbog moguće „vjerske asimilacije", pravdajući to time da nisu zbog toga diskriminisani nacija i rasa. Negira da je govorio inkriminaciju o „davanju krvi", jer se Šerijat o tome ne izjašnjava, a za sebe kaže da je nekoliko puta bio dobrovoljni davalac krvi.

Optužnica vezuje sadržaje razgovora na ekskurzijama, optužnica tvrdi da je to bilo 1979. godine, a Hasan da je to bilo u junu-julu 1978. godine, za Iransku revoluciju, a Hasan opominje tužiteljicu da u to vreme nije bila izvedena Iranska revolucija.

Optužnica je pridavala veliki značaj Tabačkom mesdžidu. To je bilo mesto u kojem je organizovan debatni klub muslimanske mladeži. Čengića optužnica vezuje za rad tog debatnog kluba i smatra ga najodgovornijim. Hasan objašnjava da je njegova aktivnost na verskoj obuci bila odmah po završetku ITF-a, jer je i on pripadao toj prvoj generaciji, da je istu versku pouku obavljao u Carevoj džamiji. U to vreme dobija ideju da osnuje mesdžid za mlade slušaoce.

IVZ Sarajeva im oktobra ili novembra odobrava rad u Tabačkom mesdžidu na Baščaršiji, radi držanja predavanja. Naširoko i nadugačko objašnjava način rada ovog debatnog kluba, kao i kako je izabran za voditelja. Ističe da u IVZ nisu imali primedbi na teme i na rad mesdžida.

Zatim objašnjava kako je upoznao Aliju Izetbegovića, kao i da je prethodno pročitao njegov članak „Umjetnost, religija i nauka", a od Alije je dobio njegovu knjigu „Islam između Istoka i Zapada".

Tvrdi da nije znao za tekst „Islamska deklaracija". Odbija da su u Tabačkom mesdžidu razrađivali „Islamsku deklaraciju", već naprotiv, tvrdi da su imali svoj program koji su sastavili oni, studenti ITF-a.

Konzistentno i uverljivo izlaganje Čengićevo iritira tužiteljicu Rašidović, pa se ona obraća njemu pitanjem – da li je u istrazi rekao da

je razgovarao sa Alijom o „Islamskoj deklaraciji, a Čengić odgovara da nije sa Alijom razgovarao o „Islamskoj deklaraciji", ali je tačno da je to u istrazi rekao. Tužiteljica pobednički upita - šta je od toga dvoga istinito, a Hasan odgovori „ne samo od ovoga dvoga i ne samo sad, uvijek je istinito ono što je rečeno bez nužde". Tužilac Rašidović egzaltirano pita Hasana - da li si se ti zakleo drugu Titu na vjernost, a Hasan logično, smireno i superiorno odgovori „kakve to veze ima?", a tužilac stupidno i komično se obraća publici rečima „optuženi je sada prekršio tu zakletvu."(!) To izaziva smeh u sudnici.

Tužiteljica Rešidović nastavlja sa pitanjima koja su besmislena kao što su „da li su vjernici u debatnom klubu nacionalno opredijeljeni, da li su državljani SFRJ".

Ta su pitanja iritirala suptilnog i senzibilnog advokata Nevzatija, koji komentariše i obraća se javnom tužiocu pitanjem - kako se posetioci nacionalno i verski mogu ispitivati prilikom ulaska u verski objekat i da li bi ona to smestila vernike, pripadnike jednog naroda, u jedan deo džamije, a druge u drugi.

Sudija Hadžić je iznerviran, posebno ga iritira Nevzati, a verovatno i brine šta će reći njegovi nalogodavci, pa zbog ove intervencije kažnjava advokata Nevzatija, što izaziva opšte negodovanje svih branilaca.

Ponovo se isključuje javnost kada Čengić govori o svom putu u Teheran. Objašnjava da se sa Omerom dogovorio za put u Iran, a kako su mu roditelji gradili kuću, nije smeo da ih obaveštava o tom trošku, a novac koji je imao kod sebe za druge potrebe, potrošio je za ovo putovanje. Tek je na putu saznao da će putovati besplatno.

I on tvrdi da nisu znali kod kojeg su zvaničnika primljeni. Objašnjava da je politička policija u istrazi insistirala da su razgovarali sa ministrom spoljnih poslova, ali od toga se odustalo. On je sa nekim licem

razgovarao na arapskom, pa mu je to lice nudilo da studira u Iranu, što je on odbio jer je želeo da radi.

Razgovor je vođen na engleskom, pa je pozdravnu reč održao Kasumagić, a on ne zna engleski pa nije ni učestvovao u razgovoru. Razgovor je trajao oko četrdeset pet minuta. Kasumagić je zahvalio na razgovoru i rekao da su oni Muslimani iz Jugoslavije i turisti koje interesuje Iran.

U celini negira formulacije iz zapisnika i tvrdi da su ih sastavljali islednici, mučeći ga neispavanošću i na druge načine.

(4) Ismet Kasumagić najpre objašnjava da mu je profesija omogućila da putuje po svetu. Voleo je da putuje, pa je imao želju da ode za Iran, ali nije bilo organizovanih turističkih putovanja.

Zatim, objašnjava kako je putovao za Beč, kuda je često išao jer je u Beču bila organizacija OUN UNIDO. U apartmanu gde su se smestili video je primerak „Islamske deklaracije", ali na arapskom, a nije znao ni njen sadržaj niti ko je pisao taj tekst. Objašnjava da nisu ostvarili kontakt u ambasadi Irana u Beču, pa su se vratili u Sarajevo.

Tek kasnije od Alije i Omera saznaje da će se ipak putovati u Iran. On je otputovao u Istanbul, odakle se javio Omeru za put. Insistira da je put u Iran bio turističkog karaktera.

Negira da je stvarao grupu, da je znao sadržaj „Islamske deklaracije", pa objašnjava da ona ne samo na njega da nije imala uticaja, već nije ni mogla da ima jer je nije ni čitao ni imao u rukama.

Objašnjava da ima velike zamerke kako se sastavljao zapisnik u istrazi, sa islednicima se prepirao oko formulacija, zbog čega se potpisivao iza svakog pasusa.

Obraća se tužiocu i pita da li je neko hapsio bulu Leto zbog puta u Iran? Nastavlja da nije. Mada se kasnije saznalo da su bula Leto i njen suprug privedeni na saslušanje u MUP, da im je oduzet pasoš i izvršen pretres stana.

Tvrdi da je poznavanje engleskog od strane Živalja, Bičakčića i Čengića bilo toliko skromno da nisu razumeli o čemu se govori.

Ocenjuje da čovek sa kojim je razgovarao nije bio neki visoki zvaničnik, čak sumnja da li je bio iz policije. Objašnjava da su prema njima bili rezervisani i podozrivi.

Zatim sledi njegova odbrana u vezi sa deliktom mišljenja, sa onim što je govorio a tužilaštvo tretira kao neprijateljsku propagandu. Negira iskaze svedoka i kaže da veruje da su iskaze u istrazi dali pod pritiskom i sugestijama političke policije.

O sebi govori kao o stručnjaku koji je radio za OUN, da je od policije zbog toga rada i putovanja proveravan i da je uvek dobijao pozitivno mišljenje.

(5) Edhem Bičakčić govori o poznanstvima, pa kaže da mu je Omer Behmen tetak, zbog čega ga je poznavao, a Aliju je upoznao novembra 1982. godine pred put u Beč, dok je Hasana i Ismeta upoznao na putu za Iran. Huseina Živalja upoznao je pred sam put. Objašnjava da je Omer stanovao u kući kod njih od 1967. godine, kada se oženio njegovom tetkom, pa sve do 1974. godine, kada su dobili stan, da su neke stvari ostale u objektu izdvojenom od kuće koji zovu magaza. Navodno mu je Omer rekao da pročita „Islamsku deklaraciju", ali je nije našao u magazi, pa mu je prvi put pokazana u istrazi.

Njegov tetak Omer nagovestio je da je moguće putovati za Iran, što ga je privuklo jer je ranije bio u Iranu, pre revolucije. Put za Beč je platio sam, govoreći o dva puta u Beč; drugi put je sa njim putovao i Alija. U Beču je upoznao Teufika Velagića, koji je iz Mostara, i koji nije skrivao nostalgiju za Mostarom i zemljom. Objašnjava da su celo veče slušali starogradske pesme sa Radio Beograda i gledali dijapozitive Mostara.

Predsednik Veća, koji se već istakao kao vrli čuvar režima, oslanjajući se na zapisnike sastavljene u istrazi, pita da li je Velagić govorio da Nemačka i Austrija imaju prednost višestranačkog sistema. Kakvo svetogrđe, pa Edhem mora da se brani i da objašnjava da je to interpretacija islednika. Zamislite kako se čuvar režima, islednik, uplašio da neko traži višepartijski režim. Razumljiv je strah autoritarnog i totalitarnog političkog sistema od pomisli da neko zagovara, ili bar, razgovara o višepartijskom režimu.

Edhem objašnjava da su u Iranu bili na vjersko-turističkim manifestacijama.

Zatim Edhem na primerima objašnjava kako je friziran i montiran zapisnik u istrazi. Posebno da su mu istražitelji imputirali pojedine termine koje on ne koristi, kao što su „režimski ljudi", ili „crveni", „emigrant".

Govori na kraju da je Omer upozoravao da se predstavljaju samo kao muslimani ili kao privatna lica, koja nikoga osim sebe ne predstavljaju.

Pre nego što je sud ispitao Živalj Huseina, nastao je incident. Oduzete su propusnice za prisustvovanje suđenju supruzi Mustafe Spahića i bratu Džemala Latića. Nedžada, Džemalovog brata, mladića, studenta, policija vodi u jednu prostoriju u sudu gde ga je išamarala i gde mu je zapretila ako ga vide blizu suda da će dobiti dve godine zatvora.

Organizatori suđenja, politička policija, toliko se oseća da je silna da sve može, da nema nikakvih pravila i da nije dužna da ima bilo kakvog obzira. Teror je cilj i cilj se ostvaruje, ali ne znači da porodice i prijatelji ne saosećaju sa okrivljenima. Srdžba progonitelja ukazuje na njihov skori kraj, nije prošla ni decenija od suđenja a totalitarna vlast se raspala sama od sebe.

(6) **Husein Živalj** objašnjava okolnosti pod kojima su odlučili i putovali u Iran. Tvrdi da se odlučio za put jer je to njegova lična želja. Objašnjava da je ostale putnike za Iran poznavao površno, izviđenja, zato ne smatra da su oni pripadali nekoj grupi, već da su saputnici. Potvrđuje da ih je u Beču sačekao Omer Behmen zajedno sa Teufikom Velagićem.

Objašnjava ulogu Omera oko sređivanja viza, ili kako se izjašnjava, „propusnica " za ulazak u Iran.

Govori o tome da je u Teheranu pao i da se povredio, radi čega nije išao na razgovor.

Živalja pita predsednik Veća šta je ko od optuženih govorio o pojedinim temama (Kosovo, IVZ, o jugoslovenskim preduzećima, o Lubardinoj knjizi, o radu Tabačkog mesdžida).

Sudija ga ispituje o poznanstvu sa Alijom, pa Živalj tvrdi da ga je upoznao 1979. godine, kada mu je Alija dao da čita „skripta" (valjda rukopis knjige) „Islam između Istoka i Zapada", predstavljajući se kao autor teksta i tražio neke njegove eventualne primedbe.

Objašnjava da je dva puta hapšen, da je prvi put lišen slobode tri dana, pa pušten. Prvi put nije znao da li je saslušavan kao okrivljeni ili kao svedok. Ponovo je hapšen u maju 1983. godine.

Tvrdi da nije čitao „Islamsku deklaraciju", da je čitao neki tekst koji mu je dao Kasumagić, ali to je neki kraći tekst otkucan mašinom.

Objašnjava da se po povratku iz Irana nije viđao sa optuženima.

(7) **Salih Behmen** ličio je na jednog uvređenog i ogorčenog čoveka, koji o optužbama nije govorio i nije hteo da se izjašnjava. Za navodne iskaze svedoka i za optuženja koja su delikt mišljenja, kategorički tvrdi da je to „hrpa laži". Više puta ponavlja tu konstataciju. Pokušava da objasni besmislenost optužbe, koja ne vodi računa o vremenu i mestu gde on, navodno, iznosi neke inkriminisane poglede.

On svoj položaj vidi na duboko religiozan i filozofski način, tvrdeći da je Allaha molio da ga smesti u džennet, a on se našao u istoriji, i to ponovljenoj, jer je 1949. godine bio suđen kao pripadnik organizacije „Mladi muslimani". Smatra da mu je takva sudbina da ga ljudi kažnjavaju za ono što nije činio, pa da ga Bog tako iskušava.

(8) **Mustafa Spahić** pokušava, mada je to neprimereno za montirane procese u kojima se sudi ljudskom mišljenju, da objasni nelogičnost, besmislenost i kontradikcije optužnice.

Najpre se osvrće na odrednicu iz optužnice „islamizacija Muslimana", tvrdeći da je to tautološka tvrdnja. Jer kako se ljudi predani Bogu mogu islamizirati?

Objašnjava da je imam u Vogošći, kod Sarajeva, koji je pored ITF završio i Fakultet političkih nauka u Sarajevu, dodajući da dobro zna značenje reči i izjava koje mu se optužnicom stavljaju na teret, te tvrdi da su to sve podmetanja i laži.

Posle toga Spahić analizira svaku inkriminaciju posebno. Tako za tvrdnju da je govorio o „islamizaciji BiH", objašnjava da je to nelo-

gična i neodrživa teza, da u BiH žive tri slovenska naroda - Srbi, Hrvati i Muslimani. Dodaje da ni Turska imperija koja je u Bosni vladala duže od četiri stotine godina to nije učinila, a sad je, navodno, on pretnja da to uradi, mada je islam protiv nasilnog prelaska nemuslimana u islam. Za svedoka Dedića kaže da ga je samo jednom video u životu kada je bio u Vogošći. Na suđenju se pojavio svedok Muhamed Dedić ali je taj čovek nepoznat Spahiću, a po zanimanju je poštar, tako da je u sudnici bila nelagodna situacija, jer niti optuženi poznaje svedoka, a ni svedok njega.

Spahić u svojoj odbrani nadalje objašnjava da je kao diskutant učestvovao u radu Tabačkog mesdžida, ali da nije držao ni jedno predavanje. Negira da se ikada zalagao i da je izjavljivao da islam na tlu BiH treba da bude celovit društveni, ekonomski ili politički poredak.

Ukazujući na montažu pojedinih inkriminacija Spahić govori o Rešidu Hafizoviću, svedoku, pa tvrdi da on te izjave pred tim svedokom nije davao. Upozorava da se pojavljuje i svedok Mustafa Sahačić, sa kojim Spahić ne govori od 1974. godine.

Objašnjava da mu se imputira nešto što nije govorio, nešto što je inkopatibilno sa Kur'anom, naprimer, „da su muslimani odabran narod".

Negira da je čuo da je optuženi Čengić govorio u Tabačkom mesdžidu o džihadu.

(9) Džemal Latić, pesnik, senzibilan i suptilan, zadavao je brige inspektorima još u istrazi, ali ništa bolje nije bilo ni na glavnom pretresu. Njegova intelektualna i edukativna superiornost, jednako kao i kod Hasana Čengića i Mustafe Spahića, naprosto je zbunjivala sudiju Hodžića, dovodila ga u neprijatne situacije, iz kojih je on izlazio svojom bahatošću.

Latić vidi da je optužnica tekst u koji je uneto sve i svašta, nelogično, često kontradiktorno i nadasve neprecizno. Posebno skreće pažnju da ono što mu se stavlja na teret veruje da neće biti potvrđeno od svedoka, jer on to niti je govorio, a posebno ne takvim vokabularom.

Objašnjava da poznaje Hafiza Rašidovića koji mu je kolega sa Medrese. Takođe poznaje Nerminu Jašarević, ali sa njom nije vodio nikakve posebne razgovore, već u krugu više kolega. Za Seada Seljupca tvrdi da je sa njime bio u rđavim odnosima, da se nije družio jer smatra da je Sead bio zavidljiv, ili, kako lepo reče „Sead je sebe smatrao boljim učenikom, a ja sam imao pjesničkog dara". Za Bičakčića kaže da sa njime nije nikada razgovarao jer je Džemal mlađa generacija, jednako kao i sa Karićem, sa kojim je vodio javnu polemiku jer ga je Karić preko štampe uvredio, pa mu je morao javno odgovarati i braniti se. „Nisam ja pisao radove za Tabački mesdžić, već je svjedok Enes Karić napisao dva rada o džihadu", tvrdi Džemal i dodaje: „a sad on mene tereti".

Objašnjava da kada su spremana predavanja za Tabački mesdžid, da su slata IVZ, a da ih je on lektorisao. Odbor IVZ za Sarajevo odobravao je predavanja, a debatama u Tabačkom mesdžidu uvek je prisustvovao jedan predstavnik Odbora IVZ.

Polazi od toga da rad Tabačkog mesdžida nije zabranjen. Govori o tome da mu je optuženi Hasan rekao da je bio pozivan u SUP u vezi sa radom u Tabačkom mesdžidu. Hasan je objašnjavao da ga je neko lažno oklevetao i da je on uveren da će se to objasniti, dodajući da je Čengić sa radom u Tabačkom mesdžidu prestao 1981. godine.

Pošto je on lektorisao sva predavanja za Tabački mesdžid, ocenjuje ih kao opšte teološke teme, lišene politike.

Sa Alijom ga je upoznao Hasan, a povodom njegove poeme koja je objavljena u „Islamskoj misli", kojom je prilikom Alija pohvalio

njegovu poemu. Sledeći put je Aliju video ispred džamije nakon četiri godine, pa se ponovo upoznaju. Omera Behmena ne poznaje.

Latić se posebno izjašnjavao o pojedinim inkriminisanim mislima ili sklopovima misli.

On, kao i drugi, s puno razloga, tvrdi da pojam koga često upotrebljava optužnica „islamizacija BiH" nije dobar, jer nije logičan ni smislen, niti ima neko značenje. Dodaje da je pojam islamizacije povesni pojam i da je situiran u periodu turske vladavine i Turaka. Za svaku religiju istorijski je omeđan period kada postaje masovna, kada je prihvata veliki broj ljudi. Završava tvrdnjom da su sve monoteističke religije odavno okončale taj proces.

Negira grupu inkriminacija iz optužnice objašnjavajući da se ne razume u politiku, da nije upotrebljavao pojmove iz ekonomije i politike, da je posebna besmislica da je, navodno, govorio za islam da je „svojevrsna revolucija", jer je pojam revolucije u islamu nepoznat.

Takođe, ukazuje na inkopatibilnost pojedinih pojmova, a posebno da je navodno govorio o „čistom islamu", ili, da postoji „izvorni islam", jer se pita kakav bi to bio „neizvorni islam".

Posebno negira da je govorio o „islamizaciji Muslimana", jer tu tvrdnju smatra besmislicom. Ukazuje da je montirano i podmetnuto da je govorio da islam treba da vodi borbu i da su intelektualci dužni u tome „da žrtvuju svoj život". Ponavlja da ne zna kako ga svedok Enes Karić tereti da je govorio o džihadu, kad je upravo taj svedok napisao dva teksta o toj temi. Sa indignacijom odbija da je upotrebljavao zločinački termin „istrebljenje", što smatra ciničnim podmetanjem.

Takođe, odbacuje čitav blok optužbi da je bio protiv mešovitih brakova, da je od žena tražio da se pokrivaju, da se bave porodicom i kućom.

Za svoju suprugu objašnjava da nije on uticao da se pokriva, već da je ona to činila i pre nego je upoznao, a da njeno pohađanje Medrese, učenje stranog jezika i pripreme za posao demantuju tvrdnju iz optužnice da se zalagao za suprotne stvari.

Nadalje, revoltirano negira da je zahtevao angažovanje za obračun sa postojećim režimom.

Latić je pogođen činjenicom da je optužnica pozvala trojicu učenika za svedoke protiv svog profesora. Ukazuje da je optužnica pozvala trojicu najgorih učenika, dvojicu koji imaju po deset jedinica i trećeg „polovnjaka" koji ima samo pet jedinica.

Sudija insistira zbog čega je Hasan pozvan u SUP, pa Latić objašnjava da je neko insinuirao da je Hasanu rekao da ne treba da idu na Titov grob jer je to idolopoklonstvo. Hasan mu je odgovorio da se on ne boji laži.

Sledilo je niz pitanja a jedno je krajnje prizemno i provokativno: kako su se Džemal i drugi odnosili „prema tim neprijateljskim pitanjima?" Džemal odgovara da to ne bi nazvao „neprijateljskim istupima", već pitanjima koja su bila van okvira teme, van konteksta vere.

(10) Sa posebnim interesovanjem očekivao se iskaz **Melike Salihbegović**, koja je pobuđivala veliko interesovanje kod nas, učesnika u postupku. Ona je ranije slovila kao napredni levičarski intelektualac marksističke provenijencije, obrazovana, obaveštena, ali i darovita. Sa pojavom Iranske revolucije ona slovi kao uverena muslimanka, pristalica islama, i, što je posebno intrigiralo sarajevsku čaršiju i BiH sredinu, hodala je pokrivena. Nije to pobuđivalo interesovanje samo u čaršiji, već su budni čuvari etabliranog poretka i komunističke oligarhije pokazivali veliku radoznalost za nju. Ona je bila za sve izazov, a tako se i ponašala, ne skrivajući da je svesna svoje pozicije i uloge.

Pred početak suđenja, Melika braniocu Miroslavu Janjiću, penzionisanom pripadniku policije („Milicije" oficijelni naziv koji je kao i još mnogo toga preuzet od Sovjetskog Saveza), koji je postavljen po službenoj dužnosti, ograničava prava branioca. Naime, Melika izjavljuje da se ograđuje od svih njegovih izjava koje bi mogao da kaže u njeno ime. On je to otrpeo mirno, ne reagujući. Mora se reći da je svoju ulogu obavio korektno i da nije bilo potrebe da ga Melika javno dezavuiše i prekoreva.

Pre nego što se izjašnjavala o optužnici Melika je izrazila protest, koji je nazvala „svojom pobunom" protiv svega što joj se dešava u ovoj „kući pravde" i protiv svega onoga što joj se događalo ne samo hapšenjem, istragom, već i pre toga. Slušajući je pomislih da je još „mladomarksista" jer sve podvrgava kritici („radikalna kritika svega postojećeg"). Posebno je ozlojeđena da su je njene kolege pisci izbacili iz književne organizacije. Bila je to istina i bilo je to sramno jer su zastrašeni pisci BiH nju i Latić Džemala isključili iz svoje organizacije. Da li su bili toliko zastrašeni ili su bili toliki sektaši, ili jednostavno, ispoljavali su toliko mržnje prema islamu, ili je bilo svega od toga.

Pada u oči da nisu tako reagovali intelektualci iz drugih sredina. Odbor za zaštitu slobode stvaralaštva iz Beograda, koji su stvorili nezavisni intelektualci, objavljuje protestnu peticiju.

Dok se Džemalu Latiću sudi, dok ga izbacuju sa posla, isključuju iz Udruženja književnika BiH, dotle, naprimer, pesnik Gojko Đogo, kojem se sudilo za poeziju u Beogradu, i koji će se neslavno poneti kasnije u ratu u BiH, objavljuje u literarnom časopisu „Delo" nekoliko pesama Džemala Latića. Bio je to ne samo lep gest, već i protest protiv suđenja muslimanskim intelektualcima u Sarajevu ove 1983. godine.

Izbacivanje Melike Salihbegović i Džemala Latića iz Udruženja književnika BiH bio je presedan u književničkoj asocijaciji u Jugoslaviji.

Revnost Udruženja književnika BiH da podrže staljinistički proces u Sarajevu 1983. godine, samo pokazuje do koje je mere bosanskohercegovačka sredina bila totalitarna, koliko je bila spremna da na staljinistički način čuva i održava vlast postojeće komunističke nomenklature.

Melika je svoju odbranu započela ispovešću, objašnjavajući da se njen intimni preobražaj, koji je nazvala „revolucija", dogodio i da je usvojila islam. Prihvatajući islam okončava se za nju, kako ocenjuje, dug period „drame ateizacije". Utisak je da se ona ne obraća Sudu već suokrivljenima, njihovoj rodbini, i koliko budu dozvolile mogućnosti da što autentično prodre i van sudnice, obraća se javnosti. Tvrdi da kada je i u istrazi govorila o Muslimanima isključivo je govorila o vernicima, a zlonamerno je Musliman obeležavan čas sa malim „m", kao vernik, a čas sa velikim „M", kao etnička odrednica.

Objašnjava da je, obrazujući se, otkrila jednu bogatu kulturu i civilizaciju čije je generičko mesto kur'anska objava. Zbog toga je vratila knjižicu SKJ (Partije), a svoj ateizam je ocenila kao izvor njene lične nesreće. Zbog toga je izgubila radno mesto u Kulturno-prosvetnoj zajednici BiH, a izdavač joj vraća rukopise zazirući od verskog u njima.

Nije samo zbog svojih verskih uverenja, objašnjava Melika, bila izopštena iz stvaralaštva, rada i šire zajednice, već je dobila tužbu da je njen bivši suprug, partijski funkcioner, rukovodeći se ideološkim razlozima, tražio da Sud njemu dodeli njihovog dvanaestogodišnjeg sina, jer ga majka „nedopustivo odgaja u religiji". Objašnjava da su je islednici, kojim je to bilo poznato, ucenjivali, pa za vraćanje deteta njoj, tražili da neosnovano tereti Aliju i Omera, prvu dvojicu optuženih. Ona se, izjavljuje, opredelila za „čast", jer nije pristala da svoju i detetovu slobodu kupuje za neslobodu drugih.

Objašnjava da suoptužene poznaje malo ili nikako, a njeno stavljanje u grupu smatra namerom organizatora postupka i optužnice, da napravi ideološki kompaktnu grupu.

Upozorava sud da je „Islamska deklaracija" tu da objedini grupu i da se tom tekstu daje značaj koji nema. Dobila je primerak Deklaracije od Alije Izetbegovića, koji je bio prevod sa arapskog, pod naslovom „Bejan", za koga kaže da ga nije čitala, ali da je na tekstu ostavila trag na nekom mestu, ispravljajući ga jezički. Odbacuje optužbu da je učestvovala u pisanju predgovora, jer nije ni sadržaj teksta poznavala da bi to mogla činiti.

Ukazuje na to kako su aktuelne teme korišćene za formulaciju optužnice i inkriminacije, pa nabraja kosovske događaje, iračko-iranski rat, problem avangardnosti SK, ekonomsko i moralno rasulo u zemlji, kult pokojnog predsednika Tita na idolopoklonički način i slično. Polazeći od toga i baveći se verskim temama fabrikovana je optužnica, objašnjava Melika.

Govori Melika da je zastupnik tužbe puna sebe i da se oseća moćno, da je slavodobitno rekla „šalu" da će Melika „opet zelenu knjižicu zameniti crvenom". Tužilac je bila, bar te 1983. godine, nesumnjivo uverena u večnost moći svojih „crvenih" uverenja.

Svoju odbranu Melika okončava opisom svog četrdesetodnevnog boravka u Iranu, ali i da je tamo došao glas podozrenja da je „špijunka".

Protestujući da je fotografisana sa portretom Homeinija i krvavim nožem njenog dvanaestogodišnjeg sina, pita se odakle krv na nožu, pa lucidno zaključuje da se plaši da tako islednici nisu postupili i sa svedocima, dakle, montirajući njihove iskaze. Ova njena bojazan se pokazala opravdanom.

(11) **Derviš Đurđević** objašnjava da je vernik i da islam shvata kao veru. Negira navode optužnice, tvrdi da ni pred kim nije govorio o „islamizaciji BiH" i da ne razume o čemu je reč jer mu je taj termin nepoznat.

Negira svedočenje Mehtića da je pred njim govorio da treba da se formiraju posebne klanice za muslimane, da devojke muslimanke ne treba da vežbaju u školi fiskulturu ako tim časom ne rukovodi neka muslimanka.

Negira da je upoređivao „naše pravo" sa šerijatskim, jer se takva upoređenja ne mogu vršiti.

Negira i druge inkriminacije, to jest delikte mišljenja, da je navodno govorio da su muslimani obespravljeni. Negira da je pred svedokom Tihićem govorio da su verske slobode ograničene, da Sindikat ne služi korisnom jer u njemu sede neradnici. Odbacuje da je govorio da je cilj muslimana u BiH da stvore „Islamsku državu", da su to izmišljotine, kao i da je govorio da Iranska revolucija treba da bude uzor bosanskim muslimanima.

Tvrdi da nije tražio uklanjanje fotografije Tita iz sobe u kojoj klanja, dodajući da u sobi i nije bilo fotografije. Za svedoka, Faketu Ašćerić, kaže da mu se sveti jer je sa njom bio u „šerijatskom braku", a razišli su se i raskinuli su vezu nakon dva meseca zajedničkog života.

(12) Priznaje **Đula Bičakčić** da je spalila beleške svog brata Edhema i kaže da joj je žao što je to učinila, jer bi se videlo „na kakve se to gluposti sada insistira od strane optužbe".

U policiji su napravili podvalu tražeći od Edhema da po sećanju ponovo napiše zabeleške, a za kontra uslugu tvrdili su pustiće mu sestru i suprugu iz zatvora. Politička policija ovu podvalu naziva cinično „test istinitosti". Tu je ponudu Edhem prihvatio i napisao tekst, pa je policija zadovoljna jer sad ima i materijalni „dokaz", bez obzira što te beleške ništa ne dokazuju, osim da je Edhem putovao u Iran, što on ne negira i ne smatra zabranjenim i neprijateljskim činom prema svojoj državi.

Đula svoj čin smatra humanim gestom sestre prema bratu. Svim normalnim, razumnim ljudima to je i očekivan i ljudski gest, jer sestra ne može da želi više dobra nego bratu, završavajući, ako je to „grijeh" onda i po cenu da ostane celoga života u zatvoru uvek će grešiti.

Humanost Krivičnog zakona je evidentna. Tako, danas, u Srbiji i Crnoj Gori, naprimer, ne odgovaraju pobrojana lica (bračni drug, lice koje sa njim živi u trajnoj vanbračnoj zajednici, kao i srodnik po krvi u prvoj liniji, brat ili sestra, usvojilac ili usvojenik i njihovi bračni drugovi ili lica sa kojima žive u trajnoj vanbračnoj zajednici) članom 137. stav 3. Osnovnog krivičnog zakonika - Pružanje pomoći učiniocu posle izvršenog krivičnog dela. U ovom delu je Krivični zakon prihvatio evropske standarde.

V

SVEDOCI

1. Kod islednika: „nisam to govorio, tako je inspektor formulisao"

Kao što smo naveli odbrana nije dobila zapisnike sa suđenja. Stoga će interpretacija odbrane optuženih, a i iskaza svedoka, biti po beleškama i na osnovu navoda u knjizi „Sarajevski proces – suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. godine", izdanje „Bosanski institut" u Cirihu. I beleške i knjiga su „interpretacija". U to vreme nije bilo snimanja suđenja, pa ni transkripata, već zapisnici predstavljaju sudijinu interpretaciju iskaza okrivljenog i svedoka, što je najčešće bilo skraćivanje i sažimanje. Bez obzira na to, smisao i duh suđenja očuvani su u celini.

(1) Najpre se pojavljuje svedok Šaćir Ćerimović (56), koji negira inkriminacije za optuženike Aliju i Omera. Posle ovoga suđenja Ćerimović je prevremeno penzionisan.

(2) Zatim se pojavljuje svedok Vahid Kozarić (61), koji je davno osuđivan kao pripadnik organizacije „Mladi muslimani", kojom prilikom je osuđen na dvadeset godina zatvora. On je kao svedok pozvan za Aliju i Omera. Po saslušanju u istrazi Vahid je dobio srčani infarkt, pa se u bolnici lečio mesec dana. Pred sudom tvrdi da je ispitivan u policiji četiri dana, pa je mislio da je on uhapšen, jer su organizatori postupka bili u dilemi da li da ga optuže ili izaberu za svedoka. Za Aliju je govorio da je tvrdio da najviše uticaja imaju srpske ideje, pa i na Kosovu, kao i da je kritikovao „naše hodže upoređujući ih sa šiitskim imamima". Negira da je čuo od Izetbegovića da je govorio o „islamizaciji Bosne", ili o „Islamskoj republici".

(3) Ismet Serdarević (58), takođe osuđivan 1949. godine na dvadeset godina zatvora kao pripadnik organizacije „Mladi muslimani", svedočio je o Izetbegoviću. Objašnjava da je bio mnogo zaplašen kada je saslušavan u policiji, da je to trajalo danima. Opisuje na koji način

je ispitivan i kako su netačno unošene formulacije u zapisnik, da je Alija „smatrao da BiH treba postati islamska republika". Negira da je Alija pominjao „etnički čistu Bosnu", niti je govorio da su muslimani u Bosni i Hercegovini ugroženi, niti da treba da se bore za neke svoje ciljeve.

(4) Sledeći svedok je šezdesetpetogodišnji Halid Čaušević, recenzent rukopisa Alije Izetbegovića „Islam između Istoka i Zapada". On je dao negativnu recenziju, pa ga optužnica dovodi u sud da iznese svoje mišljenje. Svedok je govorio o nekim stilskim primedbama, kao i nedostacima strukture knjige, ali je bio kategoričan da rukopis nije „djelo neprijateljskog sadržaja", i tvrdio je da ne poziva na stvaranje sveislamske države (hilafet).

(5) Hilmo Ćerimović (63) pokušava da na apstraktan način potvrdi iskaze iz istrage, ali ih delimično ponekad i suštinski povlači, navodeći da je ispitivan šest dana i šest noći da bi se sačinio zapisnik koji je zadovoljio istražitelja.

Da je tih godina u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji bilo imalo suda, optuženi bi samo zbog ovoga bili oslobođeni od optužnice. U svakom slučaju presuda doneta na takvim iskazima bila bi ukinuta. Međutim, tih godina nije bilo suda, već je bilo samo suđenja o komunističkoj pravdi, na temelju montiranih dokaza.

(6) Svedok Hasib Branković, takođe nekada osuđivani pripadnik organizacije „Mladi muslimani", pozvan je zbog Alije i Omera. Ovaj je svedok po broju dana provedenih na saslušanju u policiji prevazišao i Ćerimovića. Ispitivan je sedam dana i sedam noći. Opisuje pred sudom kako se osećao i tvrdi da nije mogao da kontroliše šta govori i misli, šta inspektor unosi u zapisnik i šta zapravo potpisuje.

Ovaj svedok pored Alije i Behmena poznaje i više optuženih: Kasumagića, Čengića, Spahića i Bičakčića. Za sve njih on tvrdi da nisu ništa govorili što bi on smatrao neprijateljskim mišljenjem. Govorili su sa simpatijama o Iranskoj revoluciji. Tvrdi da nisu govorili pred njim ništa o IVZ, ali da su Omer i on kritikovali zapuštenost u pojedinim džamijama.

Priznaje da je u leto 1973. godine išao u Tursku kod Ešrefa Avdagića da mu odnese Pravilnik organizacije „Mladi muslimani", a ne Program, kako je tužilac zahtevao da kaže, a troškove je snosio Omer.

Na pitanje zašto je potpisao zapisnik kod islednika, odgovara da je inspektoru isto pričao što i Sudu, ali da je islednik unosio svoje formulacije. Objašnjava da je tako u zapisnik iz istrage uneto da je svedok rekao da je protiv brakova sa „neislamcima", reč koju on kao pogrešnu nikada ne bi upotrebio. Svedok rezignirano kaže da islednik nije nastojao da mu „u usta stavi normalni termin", a još manje se trudio da tačno prenese sadržaj njegovog kazivanja.

(7) O Omeru Behmenu svedoči Atif Delalić, koji, kada mu je predočen iskaz iz istrage, tvrdi da je bio pod pritiskom, da su u zapisnik unošene netačne i nesigurne formulacije.

Potvrđuje da je Omer govorio o teškoj ekonomskoj situaciji, o nesposobnim rukovodiocima i da Kosovo treba da dobije republiku, što bi smanjilo pritisak srpskog nacionalizma.

(8) O Kasumagiću svedoči Haris Pašalić, govoreći da ga je Ismet kritikovao što pije alkohol, ali nije insistirao da postane vernik. Negira da je Kasumagić tvrdio da su rukovodioci Muslimani vredniji od radnika drugih nacija. Negira da je Kasumagić vršio uticaj da prihvate islam, a Ismeta nije doživljavao kao nacionalistu, ali je bio vernik koji to nije krio i koji je svoja verska osećanja javno manifestovao.

(9) I sledeći svedok, Muhamed Pašić, negira da je na njega uticao Kasumagić da „prihvati islam", a o sebi kaže da je odrastao i formiran čovek pa da na njega niko ne bi mogao da utiče. Ismet ga je kritikovao što puši i pije, protiv pušenja je navodio „zdravstvene" razloge, a protiv pića nije navodio razloge. Po povratku iz Iraka govorio je da će Irak izgubiti rat, dok o Iranskoj revoluciji nije govorio. Negira da je Ismet govorio o angažovanju „naših oficira" na strani Iraka. Nije čuo da je Ismet govorio pogrdno o mešovitim brakovima.

Ismet na iskaz ovog svedoka reaguje i kaže da u svojoj familiji ima preko dvadeset mešovitih brakova, da je sa svima u dobrim odnosima i sa njima kontaktira.

(10) Edib Pozdarević, takođe svedoči o Kasumagiću, pa kaže da mu je Ismet davao da čita „Preporod", ali da na njega nikada nije vršio uticaj da treba da ide u džamiju. Svedok takođe tvrdi da se Ismet nije izjašnjavao kada se svedokova svastika udala za nemuslimana, pa je zaključio da je Ismet protiv mešovitih brakova. Objašnjava da je takav zaključak izveo po sugestiji islednika koji ga je ispitivao. Potvrdio je da je Kasumagić rekao da u vojsci i zatvoru, kao što je bilo pre Drugog svetskog rata, treba uvesti posebne kazane za muslimane.

(11) Svedok Vasvija Hrelja, svedočeći o Kasumagiću, mnoge je iskaze iz zapisnika i istrage porekla tvrdeći da su to sve formulacije islednika. Potvrđuje da je Ismet komentarisao za nju kada je primljena u Savez komunista rečima „i ti se, Vasvija, opredijeli".

(12) Svedok Fadil Bukvić je govorio o Aliji i Omeru, pa tvrdi da su rekli da se zbog „moralno-političke podobnosti" otežava zapošljenje vernika, ali dodaje da nisu govorili posebno o vernicima muslimanima.

(13) Muhamed Traljić je svedočio o Omeru Behmenu. Kod ovog svedoka je pronađeno pismo koje je Teufik Velagić pre desetak godina uputio Behmenu, koje je bilo naslovljeno na Ahmeta i Behmena, a odnosilo se na obezbeđenje jedne stipendije i slanje novca za školo-

vanje. Ostalo je nejasno na koga se to odnosi jer Omer nije primio nikakvu stipendiju.

(14) O Kasumagiću svedoči Ismet Turalić koji tvrdi da su na njega vršili pritisak, da su mu posle deset sati ispitivanja predočavali (očigledno podmetnuli) iskaze Kasumagića i svedoka Hasiba Brankovića, pa je pristajao na formulacije islednika koji su iskaze „prepisivali" kao da su njegovi.

(15) Svedok Seid Seidović svedoči o braći Behmen i u celini potvrđuje iskaz iz istrage, čak pojedine rečenice *ad litteram*, tvrdeći da su braća Behmen pred njime govorili o podređenom položaju muslimana „kod nas", da treba koristiti uticaj Irana i arapskih zemalja za poboljšanje tog položaja i slično. A Salih je navodno tvrdio da su svi pritisci na „državu dobrodošli", da je privreda Jugoslavije upropaštena, da se zemlja i dalje zadužuje, da Iranska revolucija ima pozitivan uticaj na svest muslimana, da Jugoslavija pomaže Irak.

Sumnja se da je ovaj svedok podmetnut i da je saradnik SDB, jer je neposredno pred hapšenje Omera i Rušida Prgude ovom drugom nudio da „proda" ili bar „pokloni" oružje, što su obojica shvatili kao policijsku provokaciju.

(16) O Prgudi i Spahiću svedoči Muhamed Dedić, koji tvrdi da je bio u kući Spahića, zajedno sa svojim imenjakom i prezimenjakom, pa ponavlja sadržaj tog razgovora. Nasuprot tome, optuženi Spahić negira da je ovaj svedok bio ikada u njegovoj kući, mada je bio Muhamed Dedić, ali to je drugi čovek, njegov drug iz Medrese. Ovo je očigledno izmišljen svedok jer policija nije stigla do Muhameda Dedića, Mustafinog druga, pa je „pronašla" svedoka istog imena i prezimena, koje je inače veoma često.

(17) O Kasumagiću svedoči Besim Skaljić koji tvrdi da je Ismet govorio da su „muslimanska imena lijepa", da je trebalo odvojiti kazane u vojsci, zatvoru i bolnicama, da su članovi Saveza komunista favorizovani u odnosu na druge da na određenim funkcijama ima malo Muslimana, kritikovao je rad IVZ. Svedok dodaje da je hvalio je imama Homeinija, da je rekao da Albancima na Kosovu treba priznati republiku. A za sve ovo tvrdi da se razgovaralo na sijelima. Takođe, dodao je da je Kasumagić govorio da se „Muslimanke trebaju vjenčavati s vjernicima". Svedok objašnjava da je Ismet o Kosovu govorio kada su bili događaji na Kosovu, a Kasumagić komentariše da je on tada bio na radu u Iraku. Svedok tvrdi da nije govorio o „etnički čistoj Bosni". Na predočavanje zapisnika i reči „režimski", svedok kaže da je to njegov zaključak, ali da Ismet nije upotrebljavao taj termin. Negira da je Kasumagić bilo šta govorio o pogibiji Džemala Bijedića.

(18) Za Kasumagića je svedočio i Džemaludin Šestić. Ovaj svedok tvrdi da nikada Kasumagić pred njim nije istupao sa nacionalističkih pozicija, niti neprijateljskih.

Kada mu je predočen iskaz iz istrage, negira ga i kaže da nije čuo za knjigu „Islam - religija budućnosti", a ni da je Kasumagić govorio o pogibiji Džemala Bijedića.

(19) Još jedan svedok o Kasumagiću, Sulejman Drljević, koji je sa Ismetom u svađi i ne govore već pet godina. Ovaj svedok potvrđuje iskaz iz zapisnika sastavljenog kod istražitelja i tvrdi da je Kasumagić i prilikom dodele Nobelove nagrade Andriću rekao da ovaj nikada ništa nije pozitivno napisao o Muslimanima, da se protivio mešovitim brakovima i da je bio protiv davanja „narodnih" imena umesto muslimanskih, da su Muslimani bolji i pošteniji radnici od drugih, da je malo Muslimana zastupljeno na rukovodećim mestima, a posebno u saveznim organima uprave, da Srbi Muslimane ugrožavaju kulturno i politički.

(20) Svedok Sveto Tomašević, koji reflektira na Kasumagićevo mesto na Metalurškom fakultetu u Zenici, ponavlja zapisnik iz istrage. Tvrdi

da mu je Ismet rekao: „Čim ti kažeš da si Sveto, ja te gledam drugim očima nego da si Sead", i da ga je Kasumagić, navodno „gledao drugim očima kad se zaposlio!"

(21) Sead Seljubac je svedok „biser", dva puta se pojavljivao na glavnom pretresu u tri dana. To je nezapamćeno u političko-sudskim procesima. On je svedok za Čengića, Spahića i Latića. Ovaj svedok je odmah, u prvoj rečenici, saopštio sudiji da se njegovi iskazi razlikuju u potpunosti od zapisnika iz istrage. Negira da je Čengić nastupio nezakonito, objašnjava da je za Tabački mesdžid pravljen godišnji plan i program, da je rad nadzirao odbor IVZ za Sarajevo. Objašnjava da su predavanja i diskusije u Tabačkom mesdžidu bile isključivo verskog karaktera i o verskim pitanjima. Govoreno je da se islam mora sprovoditi kao celovit, a ne samo molitva i post.

Tvrdi da je saslušavan u Sarajevu 6. maja i kaže bez stida „dao sam lažan iskaz". Imao je tri saslušanja u Tuzli. Prvog dana je ispitivan deset sati, ali zapisnik nije sastavljen, jer islednik nije bio zadovoljan „razgovorima". Drugog dana ispitivanja islednik je sastavio skicu zapisnika. To su i trećeg dana činili, i, najzad, za tri sata zapisnik je sačinjen, tvrdi u prisustvu „drugarice javnog tužioca".

Ovakav istup svedoka Seljupca izaziva reagovanje. Najpre tužilac Edina Rešidović mu preti postupkom za davanje lažnog iskaza, valjda ovog na sudu. Odmah Radio-Sarajevo istog dana, i list „Oslobođenje" sutradan, govore o pokretanju postupka protiv Seljupca, preteći mu kaznom do pet godina zatvora.

Svima je jasno da je proces montiran po unapred određenom kalupu, da je insceniran. To se već vidi na glavnom pretresu, ali da svedok javno objasni tu montažu i u lice svima (političkoj policiji, javnom tužiocu i sudskom veću) kaže „optužnica se zasniva na lažnim iskazima, evo ja to priznajem i u tome ne želim da učestvujem", delovalo je šokantno.

(22) Svedok Rašid Hafizović je, takođe, za navedenu trojicu optuženih. Objašnjava da je retko odlazio u Tabački mesdžid, a kada je bio bilo je pojedinaca koji su „čudno istupali". Tada je neko od optuženih reagovao i pominjao da se ne udaljavaju od teme.

Negira da je kao svedok govorio da su optuženi izgovarali inkriminacije pobrojane u optužnici. Objašnjava da je Čengić govorio o islamizaciji, ali u istorijskom smislu, kada su Turci pokorili Bosnu. Termin „islamizacija" nije korišćen u razgovorima na Tabačkom mesdžidu. Primetio je da Hasan voli da citira ajete iz kojih izbija revolucionarni duh islama.

Za Latića, koga poznaje još od Medrese, i Spahića, kaže da kada je bio na Tabačkom mesdžidu oni bi diskutovali, ali nije primetio da govore o bilo čemu drugom do samo o veri. Nikada nisu govorili nešto što bi bilo „neprijateljske sadržine".

Sudija mu predočava zapisnik iz „istrage", ako se sastavljeni zapisnik od strane islednika može smatrati istragom.

Svedok odgovara da je pozivan više puta u SUP, da je na njega vršen pritisak. Kada se pojavio u prostorijama SUP-a, islednik ga je dočekao rečima „gdje si, ustašo?", a kada mu je uzvratio da traži „korektno ponašanje" i da će napustiti prostoriju, islednik je izvadio pištolj i zapretio mu rečima „ne bi učinio ni dva koraka, a bio bi na podu, ustiju punih krvi, mrtav bi izašao odavde". Uplašen potpisuje ono što mu je kao zapisnik sastavljeno. Toliko se uplašio da je o svemu ćutao, upoznaje sudsko veće da je i dan pre saslušanja pozvan u DB Sarajevo, ali iz straha nije otišao, već se krio.

Nakon izlaska iz zgrade pristigao ga je jedan islednik, pa je pobegao u svoj stan, zaključao se i 26 dana nije izlazio iz stana. Posle je pobegao u Srebrenicu, gde je nakon dva dana uhapšen. U SUP-u Sarajevo, gde je prebačen, čekao ga je islednik Nazif Džubur. Pred načelnikom SUP-a Amirom Salihbegovićem, koji pita Džubura da li je „potezao pištolj na svedoka", a kada je Rešid rekao da jeste, Džubur ga je ošamario, ponovivši to tri puta, pa je Hafizović dobio batine i smešten je u zatvor.

(23) Sead Seljubac, navodno dobrovoljno se javio da svedoči ponovo.(!) Ja zapažam da je u istoj košulji od prekjuče, ali u opranoj i ispeglanoj. Zaključujem da nije posle svedočenja odlazio kući, već pretpostavljam da je bio u SUP-u. Obrazlažem to sudskom veću, a predsednik veća je zbunjen, ne zna kako da reaguje. Seljubac ponovo kaže na šta je podgovoren u policiji, a da se navodno ponovo javlja da svedoči, jer su na njega uticali Nedžad Latić i Nusret Čančar, koji su mu pretili da će ga ubiti ako ponovi iskaz iz istrage. Tvrdi da se ponovo javlja da bude saslušan kao svedok, a da tom prilikom na njega nije uticala pretnja da će biti optužen za lažno svedočenje.

Naravno, sve je ovo udbaška „igra". Sead nikada nije tužen, a ni Nedžad. Nije ni Nedžad stupio u kontakt sa Nerminom Jašarević, kako je to nagovestio u svom iskazu na sudu Seljubac, jer su udbaši bili sigurni u nju kao svedoka. Očigledno je da ni udbaši ni Sead Seljubac, nisu očekivali da će Nermina biti ključni svedok odbrane, a ne optužbe.

Na ponovnom saslušanju svedok sada iznosi treću verziju, opet lažnu, kao što je to učinio i prvi put.

Latića tereti da je govorio da nije u nastavnim programima dovoljno zastupljena muslimanska književnost, da, navodno, Muslimani nisu dovoljno zastupljeni u rukovodećim strukturama, da su verske slobode ugrožene, a da je Hasan dodao „to su mrtvo slovo na papiru". Najbestidnija je izjava da je prestao posećivati predavanja na Tabačkom mesdžidu „jer su izvan zakonski dozvoljenih okvira". Prisustvovao je predavanjima Spahića „o braku", ali nije bilo govora o mešovitim brakovima.

Reaguje opravdano advokat Fahrija Karkin i traži da se konstatuje da je svedok govorio različito nego što stoji u zapisniku iz istrage, a da je sudija pogrešno uneo da govori jednako kao u istrazi. Svi su branioci podržali kolegu Karkina. Ova je primedba potpuno tačna, jer sada Sud ima tri različita iskaza ovog svedoka.

(24) Klimaks saslušanja svedoka je pojava Nermine Jašarević, čije se svedočenje odnosi na optužene Čengića, Spahića i Latića. Ovu svedokinju Seljubac, po sugestiji udbaša, najavljuje kao ključnog svedoka, jer lažno tvrdeći da Nedžad, brat Džemala Latića, nije došao do ovoga svedoka i nije mogao da mu preti kao što je navodno njemu, pa će ona govoriti istinu. Onako kako su zamislili organizatori sudskog procesa nije ispalo. Režija je bila rđava, zla po namerama, a njena realizacija je bila skandalozna i debakl za organizatore. Svedočenje Nermine Jašarević razotkrilo je usiljenu, neveštu, na siledžijstvu utemeljenu montažu sudskog procesa. Organizatori ovog staljinističkog procesa usmerili su svu svoju mašineriju na Seljupca i Jašarevićevu, nadajući se da će zaustaviti lavinu erozije optužnice. Smišljeno je podlo, ali neostvareno: Seljubac treba da „povuče svoj iskaz" na glavnom pretresu, a Nermina da potvrdi iskaz Seljupca iz istrage, pa su montažeri uspeli, tako su računali i tome su se nadali, da sačuvaju legitimitet (lažni) ovog sudskog procesa.

Režija je prvi dan, jer je dvorana koju je sud do tada držao polupraznu, sprečavajući mnoge da u nju uđu, tada popunjena nekim nepoznatim ljudima (valjda aktivistima Saveza komunista ili saradnicima DB).

Predsednik Sudskog veća Riza Hadžić nedolično odlazi u sobu za svedoke da ih upozori da su došli i strani novinari, kao i da je „banalno" čuti kako je na svedoke vršen pritisak, da su tučeni, ucenjivani, zlostavljani. Posebno je aludirao na patriotizam svedoka, tražeći da se blaže izražavaju, jer ne treba (misli da je sada sa svedocima na istom zadatku) „da blatimo Jugoslaviju pred inostranstvom".

U sudnici se stvarala neka lažna, fluidna atmosfera, policajci su odjednom ljubazni, tiho se obraćaju, kao da se priprema neka manifestacija „naše" humanosti i demokratičnosti koju treba prezentovati „stranim" novinarima. Veliki brat sada ima suptilniji zadatak koji ne može silom ostvarivati, već glumi ljubaznost, uljudnost, poštovanje dostojanstva učesnika u postupku i svedoka, očekujući da pred inostranstvom opravdaju ovaj sudski postupak i pokažu svoj humanizam. Na događaje se može uticati, mogu se mnoge stvari i pojave provocirati, ali ne može se u svemu život režirati, on je jači od režije i glume, pokazaće svedokinja Nermina Jašarević.

Da su organizatori ovog procesa ispustili stvari iz ruku potvrđuje nastup ovog svedoka. Svedok je mlada žena, inteligentnog izgleda, uredna, pedantna i odmerena, vidi se po njenom oblačenju. Njena pojava sama po sebi uliva poverenje, a tako je i mi branioci doživljavamo, ali u opisanoj atmosferi, vidi se da su i optuženi, naročito njeni drugari sa ITF-a i iz Tabačkog mesdžida, iz intelektualne sredine i okruženja. Ona uživa, osetilo se, autoritet, u to nije bilo sumnje.

Predsednik Veća Hadžić, što ga obavezuje ZKP, upozoravaSerminu da je svedok dužan da govori istinu, da je lažno svedočenje krivično delo, pa joj navodi maksimalnu kaznu od pet godina za to delo. Ovo se upozorenje, videlo se, odnosilo na iskaz sastavljen u Državnoj bezbednosti od strane islednika.

Nermina dovodi u bezizlaznu situaciju predsednika Veća jer pita: „Da li će me Sud štititi ako budem govorila istinu?" Sudija Hadžić, mada nije siguran šta ovo pitanje znači, da li to znači da će čuti sadržaj sastavljenog zapisnika iz istrage, ili to znači da će stvarno svedok govoriti istinu, pa je prinuđen da odgovori potvrdno i da joj kaže da će dobiti zaštitu Suda. A šta je i mogao da odgovori drugo pred javnošću, a tu su i oni neprijatni „strani" novinari.

Sledi uverljivo, inteligentno i precizno negiranje svih navoda iz optužnice. Svedok lucidno i precizno objašnjava kako je formiran debatni klub na ITF-u, kako je i zašto izmešten u Tabački mesdžid. Negira da je Hasan istupao „neprijateljski". Govori kako je Čengić sprečavao pojedine da istupaju van tema koje su bile religijske. To ilustruje opisom kada je Hasan ljutito reagovao: „Halide, ovo nije mjesto za to, vrata su ti tamo". O Islamskoj verskoj zajednici kaže da su je mnogi kritikovali, pa dodaje, čak najmanje Hasan, jer su smatrali da su ljudi u njoj mogli bar da bolje rade. Odbacuje da je Hasan, kao i drugi, govorio o „islamizaciji Muslimana". Zatim opisuje kakve su bile ekskurzije članova debatnog kluba, što je sve suprotno od ovoga što je islednik Državne bezbednosti unosio u zapisnike iz „istrage". Verske pouke deci odnosile su se kako treba da se ponašaju na mevludu i prilikom verskih obreda.

Koliko je zlonamerno i stupidno podmetanje u optužnici o davanju krvi nemuslimanima, svedok Jašarević to odbacuje i podseća da su u Sarajevu najveći davaoci krvi upravo učenici Medrese, da su za taj humani čin dobijali priznanje. To nije bio stav samo ove trojice optuženih, već i njihovih profesora.

Nermina se zatim izjašnjava o zapisniku koji je sastavio islednik Državne bezbednosti, suptilno opisujući kako je zapisnik montiran i friziran. Opisuje kako su udbaši prilikom „ispitivanja" iscrpljivali, insistirajući na pojedinim formulacijama, pa objašnjava na koji način je popuštala i pristajala na te formulacije. Kaže da je saslušavana u više navrata, a sastavljen je jedan zapisnik. Naravno da je potpuno nezakonito da neko bude duže ispitivan, a da se zapisnik sastavlja „sažeto". Posebno je protivno odredbama ZKP da se ispitivanje svedoka ili okrivljenih vrši u više navrata, po više sati, a da se sastavlja jedan zapisnik.

Plačući, što je zaista bilo potresno, a tek kako su, da malo budemo zluradi, na to reagovali strani novinari, rekla je da je udbaši šest dana teraju da napamet uči izjavu sastavljenu u „istrazi". Ovo je bubanje izjave, koju je sastavio udbaški islednik, bilo u prostorijama SUP-a. Ni to nije dovoljno za montažere ovog krivičnog postupka, već su je pre dva dana zvali telefonom, sve vreme je praćena po gradu i upozoravana da na Sudu mora govoriti kako piše u „njenoj" izjavi.

U sudnici je nastupio šok. Sudija Hadžić je u panici, a obukao je svoje najlepše odelo za svečane prilike, a tu su i strani novinari. Moraće izricati maksimalne kazne da bi opravdao ovo svoje loše vođenje postupka, a inače kola bi mogla da se slome i na njemu.

Relaksirano, posle celodnevnog radnog vremena, Nermina kaže Veću: „Ja sam vam rekla istinu". Dodaje ubeđeno i rezolutno da ako Sud smatra da je dala lažan iskaz da će rado odležati pet godina zatvora. To je za nju prihvatljivija solucija nego da živi „sa mišlju da je odgovorna za laž". Nudi se da odmah bude suđena, ako ne može da govori istinu.

Napuštamo sudnicu raspoloženi, jer je istina izašla u javnost. Međutim, mi, advokati od iskustva, znamo da je to irelevantno za ishod postupka, jer će Sud drastičnim kaznama prikrivati nezakoniti i zlonamerni rad udbaša. Ipak smo zadovoljni jer smo demaskirali montažere postupka. Nije to puna satisfakcija, ali je bar olakšanje.

Celog daljeg postupka, na drugom stepenu i pred Saveznim sudom, pratiće nas to gorko saznanje da, i pored ove očiglednosti, to ne dodiruje sudije raznog nivoa i raznog stepena stručnosti i obrazovanosti. Bez obzira na ove razlike u jednom su sve sudije saglasne i jednake, u ispunjavanju zadatka (odbrane sistema i bezakonja Službe državne bezbednosti). Oni su tu da to bezakonje opravdaju, pokriju, i da mu daju izgled legitimnosti.

Kada su u pitanju politički procesi u Jugoslaviji, a prednjačila je Bosna i Hercegovina, kako je govorio čovek sa ambivalentnim iskustvom Milovan Đilas, bila je to „besudna zemlja".

Politička suđenja su politika, a ne suđenja. Politička suđenja su inkopatibilan pojam.

(25) Svedok Stevan Tontić, književnik i izdavač, urednik u „Svjetlosti", govoreći o Meliki Salihbegović i Džemalu Latiću, izričito afirmativno i pohvalno je govorio o njihovom književnom radu i talentu. Za Latića je izjavio da je nada jugoslovenske književnosti.

(26) Enes Čengić je govorio o radu Tabačkog mesdžida, detaljno opisujući kako je došlo do formiranja debatnog kluba i kako su pripremana predavanja.

Za Latića, a naročito za Hasana, tvrdi da su na predavanjima potencirali Kur'an, dakle verska pitanja, verski pristup.

Negira da je Hasan govorio o islamizaciji Bosne i Hercegovine, kao i da je govorio o etnički čistoj Bosni.

Objašnjava kako su Hasan i Džemal tumačili Kur'an i verska pitanja.

Za Mustafu Spahića kaže da je intervenisao kod jedne učiteljice koja je maltretirala učenike koji su išli na versku nastavu, i da je Spahić govorio njoj da ne može ona izmeniti ono što piše u Zakonu i Ustavu.

Potvrđuje da zna da je Mustafa napisao protestno pismo povodom suđenja i izrečene presude imamu Muharemu Hasanbegoviću, a kome je sudio predsednik ovog veća Rizah Hadžić (izgleda da je ovaj sudija jedan od onih kojih je bilo diljem Jugoslavije – „specijalista" za ovu vrstu suđenja).

Ne seća se da je sa Mustafom diskutovao o događajima na Kosovu, već je uvek govorio o vernicima. Negira da je Mustafa govorio da su Muslimani podređeni u odnosu na Srbe.

Svedok, valjda da bi zadovoljio udbaše koji prate njegovo kazivanje, priča o nekom svom razgovoru sa Ferhatom Šetom, direktorom Medrese, o Latiću koji je uhapšen. Povod je Latićevo premeštanje iz ženske u mušku Medresu, jer je tražio da se učenice „pokrivaju" na časovima. O njemu kaže da je bio svojeglav i da se na časovima „usuđivao" (tako doslovno) da govori o staroj bosanskoj književnosti (Avdiću, Bašagiću i slično). Negira da je pred njima za reisa govorio da je „crven", a nije ga ni kritikovao, kao što nisu ni Čengić ni Spahić.

Za Hasana kaže da je govorio o Kur'anu i da je bio „čvrst" vernik.

Nakon toga mu se predočava zapisnik sastavljen od strane islednika.

I ovaj svedok objašnjava da mnoge formulacije nisu njegove, da su unete drugačije nego što je govorio, da su ih sastavljali inspektori. Tvrdi da sada na glavnom pretresu govori istinu. Objašnjava kako su njegove izjave „obrađivane", menjane i transformisane unošene od islednika u zapisnik, koji je trebalo da slovi kao njegov iskaz.

Tužilac hoće da uhvati Hasana Čengića u zamku, pa ga pita „da li ima koja živa ličnost koja zastupa stav da je islam celokupni sistem shvatanja života?", Čengić odgovara precizno i kaže da u nastavnom predmetu „akaid", koji predaje profesor Smajlović u sedmom semestru ITF-a, stoji da je islam celokupni sistem života. Čengić navodi da je Spahić govorio da treba da studiraju i Fakultet političkih nauka u Sarajevu, hvaleći jednog profesora Srbina i redovno je preporučivao da čitaju lektiru iz oblasti društvenih nauka.

(27) Sud izvodi direktora Medrese u Sarajevu Ferhata Šetu kao svedoka za otpuženog Latića, profesora književnosti u toj Medresi. Za profesora Latića njegov direktor kaže da je dobar profesor i da nije u nastavi izlazio „iz okvira dozvoljenog". U školi se tražilo da se deca edukuju i vaspitavaju u duhu islama, a na Latićev prosvetni rad nije bilo primedbi učenika. Jedini slučaj kojega se priseća direktor je zamerka profesoru Latiću od učenika Mujkića što nosi kožnu odeću. Direktor dodaje da je iz pedagoških razloga u tome podržao profesora Latića. Hvali Latića da je on pripremao sve akademije, i to uspešno, dodajući zatim da su četvorica učenika pozvana u SUP da budu saslušani o profesoru Latiću, da se radi o slabijim učenicima, od kojih je jedan napustio Medresu (Mujkić), dvojica su u prvom razredu prošli sa dobrim, a jedan je ponavljao razred. O pokrivanju žena svedok Šeta objašnjava da je pitao Latića o tome, da je ovaj citirao kur'anski ajet, koji o tome govori pozitivno.

(28) O Čengiću, Latiću i Spahiću svedoči Rašid Brčić, pa objašnjava da najmanje poznaje Latića. Ovaj svedok Hasana opisuje kao „temeljitog vjernika", dodajući da je imao „ortodoksan pristup islamu", tako tumačeći Kur'an i praktikujući sve obrade. Nije se Hasan interesovao za nacionalno pitanje, njega je zanimala samo vera. Nikada nije pominjao „islamizaciju Bosne", nije govorio da su Muslimani ugroženi, kritikovao je rad Islamske vjerske zajednice, jer je govorio da treba poboljšati versku obuku. Za Hasana tvrdi da se zalagao za šerijatski brak u diskusijama u Tabačkom mesdžidu, a stav o odevanju nije iznosio, nije čuo da je govorio da se ne treba družiti sa nevernicima.

Pored Latića manje poznaje i Spahića, a ocenjuje ih kao ljude koji su vodili računa o odredbama Šerijata, a bili su i odani vernici.

Naravno, predsednik Veća, nakon toga, poteže za najjačim „argumentom", i svedoku predočava zapisnike koje je sastavio islednik, a o kojima sudija Hadžić govori kao o zapisnicima iz istrage.

Svedok kaže da svega čega se seća kazao je danas pred sudom, da je ovo što je rekao istina. Objašnjava da je u „istrazi" saslušavan punih pet dana, od devet pre podne pa sve do naveče, a tek je petog dana islednik sastavio zapisnik, kada on zbog psihičke iznurenosti i iscrpljenosti nije obraćao pažnju na formulacije u zapisniku, nestrpljivo čekajući da ga policija pusti da ode kući i ispava se. Govori o uvredama od strane policajaca, o maltretiranju. Iskaz je, kaže, potpisao bez čitanja. I ovaj svedok, jednako kao i Nermina Jašarević, tvrdi da je od njega traženo u policiji da „zapisnik iz istrage" mora više puta da čita i da uči napamet. Ocenjuje da je to što je radio (učenje napamet) loš postupak, ali se pravda da nije mogao više da izdrži izgladnjivanje i žeđ kojima su ga mučili u SUP-u.

Predsednik Veća ne reaguje. Zna on kako su radili udbaši. Zna on dobro da je to zabranjeno i kažnjivo po ZKP-u, ali on to mora da opravda i verifikuje.

Čovek koji sve to sluša mora da se zapita: imaju li komunističke sudije, specijalisti za „politička suđenja" pravničkog i uopšte ljudskog dostojanstva, cene li oni sebe bar minimalno, ili je karijera i revanšizam jedino što im je važno i što ih motiviše u radu.

(29) Svedok Halil Đulić kaže da je imam Spahić na sahrani 11. novembra 1979. godine tražio da se venci uklone, govoreći „da se ukloni to trnje", dodajući „naše bogatstvo je čovjek".

(30) O Čengiću, Latiću i Đurđeviću svedočio je Halil Mehtić (kome se UDB-a osvetila, pa mu je organizovala progon za „politički kriminal" u Zenici).

Mehtić kaže da je Hasan bio aktivan u radu debatnog kluba, da se zalagao za islam kao veru, da je o islamu govorio kao o sveobuhvatnom shvatanju života. Tvrdi da u predavanjima na Tabačkom mesdžidu nije bilo politizacije, da se razgovor (predavanja i diskusije) vodio u okvirima vere, a kada je jedan posetilac pokazao neke novine na engleskom, Čengić i Latić su reagovali i ovom mladiću zabranili da diskutuje o toj novini i imamu Homeiniju.

Za Đurđevića kaže da je govorio o islamu uopšte kao o veri, da je upozoravao da muslimani treba da paze sa kime se druže, a vernicima drugih vera je govorio da su u pogledu oblačenja i ishrane u prednosti u odnosu na muslimane.

(31) O Hasanu Čengiću saslušana su tri svedoka: Enver Pašalić, Vehbija Makić i Šefik Kurdić.

Pašalić kaže da su sva predavanja bila zasnovana na Kur'anu i sunetu („ašikovanje", „druženje", „biranje bračnog partnera", „abortus"). Svedok dodaje „ako Bog da njegova će žena biti pokrivena", a tužiteljica Rešidović upada komentarom „teško tvojoj ženi". I zatim, već viđeno i tipično za ovaj sudski proces, predsednik Veća Hadžić svedoku predočava zapisnik iz istrage, a svedok reče kao i prethodni, kako je ispitivan i kako je ono što sudija Hadžić naziva „zapisnik iz istrage" sastavljen, a posebno opisujući ulogu islednika.

Vehbija Makić govori o svojim studijama u Rijadu, a za neko njegovo zaplenjeno pismo kaže da je mladalačko, puno fraziranja, a Hasan koji se pominje u pismu nije Hasan Čengić.

Zatim u sudnicu u vojničkom odelu ulazi Šefik Kurdić uz pratnju još jednog uniformisanog lica koje je slušalo njegov iskaz. I ovaj svedok ponavlja već znano da je Hasan bio rukovodilac verske obuke. Navodno se seća da je Hasan govorio da se u islamu nataložilo mnogo stvari, da je islam prava vera, a da su ostale vere iskrivljene, da je islam sveobuhvatan način života, da žene muslimanke treba više da se posvete kući i deci, a za službenike Islamske vjerske zajednice da ne obavljaju posao kako treba. Dodaje da je Hasan citirao ajet „Bog neće izmijeniti situaciju jednog naroda dok taj narod ne izmijeni samoga sebe". O mešovitim brakovima citirao je Kur'an. Iskaz ovog svedoka nije bio identičan „zapisniku iz istrage". Uplašeno se svedok-vojnik okreće svojoj pratnji koja je ostala da ga sluša, ali obojica nisu imali komentar. Svedok-vojnik reče da je iskaz koji je dao u sudu istinit, jer da okolnosti o iskazu iz istrage „nisu bile normalne", uskraćujući da nam svima zadovolji radoznalost u čemu se sastojala ta „nenormalnost". Ima se utisak da ni predsednik Veća, ni tužiteljica, ni okrivljeni, a ni mi branioci, nismo insistirali na tom pitanju, upravo štiteći svedoka od nekih mogućih neprijatnosti.

(32) Svedok Midhat Čelebić bio je zadužen ispred Islamske vjerske zajednice da kontroliše rad Tabačkog mesdžida u periodu od januara do jula 1980. godine. Kaže da je čitao predavanja i u njima nije našao „ničeg lošeg", niti bilo šta što izlazi iz okvira verskog. Kaže da je podržao Hasana Čengića da treba Kur'an pravilno tumačiti. Nije čuo da je Hasan bio protiv „bratstva i jedinstva". Što se tiče Mustafe Spahića, kaže da se sa njime dosta družio, da je voleo svaki razgovor ili temu da dovede do kraja, a isključivo je govorio o veri. Mustafa je govorio o Kosovu tvrdeći da je to ozbiljan problem, pominjući opasnost od iredente.

I ovaj svedok objašnjava na sličan način kako je sastavljen „zapisnik" od strane islednika.

Mustafa Spahić reaguje i kaže da o Srbima i Albancima nije izlagao svoj stav, već da je citirao gledište Franca Klepčiča, objavljeno u NIN-u.

(33) O Meliki Salihbegović saslušano je više svedoka: Vededa Jurišić, Salih Turković, Bisera Turković i Biljana Koprivica.

Vededa opisuje kako je upoznala Meliku, da je o njoj čula da je intelektualka i dobar poznavalac sufizma. Govori o pismu koje je Melika poslala doktoru Smajloviću, u kome je po sećanju pisalo: „putujete po inostranstvu i govorite o demokratskim slobodama kod nas, a šta ste učinili za muslimane v,ernike kod nas, naša djeca jedu svinjetinu".

Toga se baš dobro seća, a ostalog sadržaja ne. Tvrdi da je drugi put bila u stanu kod Melike kada je ova izgubila posao, pa je Melikin komentar bio da su njene kolege poltroni, govorila je da su muslimani vernici na poslu neravnopravni. Navodno je tada i rekla da će Homeini ujediniti sve muslimane. Treći put se videla sa Melikom u januaru 1983. godine, pa je Melika bila očajna zbog toga što je u čaršiji napadaju muslimani, a posebno je bila ljuta na hodže koje su je sumnjičile da je „špijunka".

Melika pita svedokinju da li je prešla sa katoličanstva u islam, a svedok odgovara da je to bilo pre dvadesetak godina. Melika, takođe, pita da li je neko bio prisutan tim njihovim razgovorima, pa svedok to odriče i kaže da su bile same. Najzad Melika pita da li je ona zvala svedokinju, ili je svedokinja dolazila bez poziva, pa svedokinja odgovara da je dolazila „samoinicijativno".

Salih Turković kaže da ne zna da je Melika rušila državu, ali zna da je doktoru Smajloviću svašta napisala. Jedino sam je pitao kakva je klima u Iranu, a ona se žalila da joj je policija pravila probleme zato što su joj u pasošu videli jordansku vizu. Žalila se i na hodže u Sarajevu i rekla da su nikakvi. I ovom svedoku se predočava zapisnik sastavljen u „istrazi", pa svedok objašnjava da je islednik sastavljao zapisnik na svoj način.

Bisera Turković, supruga Salihova, tvrdi da su razgovori sa Melikom bili verskog karaktera. Išla je kod Melike, koja je bila bez posla, htela je da joj da zekjat, međutim ona je odbijala da prihvati materijalnu pomoć.

Branioci pitaju o istrazi, a Bisera reče da su se ona i njen suprug dogovorili da ne govore o tome nikome. Možemo zamisliti kako je bilo, imamo dovoljno saznanja o saslušanju drugih svedoka.

Svedočenje Biljane Koprivice je najvećim delom onako kako su ga režirali u DB-i. Ona nije govorila već je izrecitovala sadržaje razgovora (delikte mišljenja), a ne kontekst u kojem se tema pokretala i razmatrala, već je svoju naučenu lekciju deklamovala navodeći šta je navodno Melika njoj govorila: da se veličao Tito i da je to idolopoklonstvo, navodno ne na unutrašnjem već na spoljnom planu (izgleda da su organizatori procesa smatrali da bi kult ličnosti Josipa Broza Tita još nekako mogli braniti u spoljnoj politici, a veoma teško u unutrašnjoj), o prednostima Srba na Kosovu, jer imaju vojsku, o islamskoj državi koja treba svuda da se proširi po svetu a kod „nas", po Bosni, Kosovu i na severu do Slavonskog Broda, da se članovi Saveza komunista bore za vlast, da se jugoslovenski socijalizam kompromitovao u svetu, da je nošenje majica sa likom Josipa Broza Tita idolopoklonstvo.

Pre nego što je ovu lekciju đački ubrzano i zadihano ponovila, hvalila je Meliku kao ženu čijim je znanjem zadivljena, i da kod Melike nije našla ništa neprijateljsko. Kako počela tako i završila, jer je to ponovila na kraju. To je već nagoveštavalo i logično pitanje – da li je ko tom razgovoru prisustvovao, odgovor je bio odričan, bile su same. Shvativši da je, bar, stupidno, ako ne i nemoguće, Biljana kaže da je stalno postavljala pitanja a Melika odgovarala, što je publiku, optužene i branioce uveselilo, pa su se svi glasno smejali. Kaže da je prestala da ide kod Melike na Melikin zahtev. Svedokinja objašnjava svoju poziciju, pa kaže da je „komunista srpske nacionalnosti".

Razume se da je ceo proces montiran po unapred planiranoj matrici. To smo već obrazlagali, dokazivali i ilustrovali. Međutim, za Meliku je policija imala malo „dokaza", tako da je morala da joj šalje provokatore. Ostaje otvoreno pitanje koji su razgovori između ovog provokatora ili nekog drugog i Melike vođeni. Saslušavanje ovog svedoka je toliko postalo providno, toliko jasno, da je dalji komentar suvišan.

(34) Za optuženog Derviša Đurđevića saslušano je više svedoka: Faketa Aščerić, Rašid Tihić, Amira Dedić i Suad Frlj.

Faketa je žena sa kojom je Derviš živeo u šerijatskom braku, a ona tvrdi običnu glupost da je on na to „primorao". Derviš joj nije dao da sluša drugu muziku osim islamske „sa bubnjevima". Ona je napuštena žena, pa u svom besu i retorziji tereti Derviša da je rekao da će se u Bosni uspostaviti islamska republika, a od nje je tražio da skloni Titovu fotografiju dok klanja. Tvrdi da joj je zabranio da se služi kuvarom štampanim u Hrvatskoj, jer ne dozvoljava knjige iz druge republike, pa joj je kupio kuvar objavljen u Bosni i Hercegovini. Taj njihov „brak" trajao je od januara do marta 1982. godine. I na kraju Faketin biser je bio da je „on nije zadovoljavao ni kao muškarac".

Interveniše odbrana, više se šegačeći, i Veće prihvata isključenje javnosti, pa se Hadžić bavi seksualnim životom Derviša i njegove „supruge po šerijatskom pravu".

Suad Frlj zapravo ništa bitno ne svedoči što bi bilo relevantno za optužnicu. Derviš prigovara svedoku da ni to nije mogao da mu govori 1979. godine, jer ga je upoznao 1981. godine.

I ovaj svedok, nakon predočavanja zapisnika iz „istrage", govori da je to tako sastavljeno iz „straha za vlastitu kožu", dodajući da je taj zapisnik potpisao pod pritiskom.

Rešad Tihić kaže da je Đurđević govorio da je kod mešovitih brakova problem davanja imena deci, da je to ponekad vodilo sukobima i razvodu supružnika.

Amira Dedić kaže da je njen suprug Sirijac, pa da je angažovao Derviša da je nagovori da se pokrije. Sa Dervišom nije razgovarala niti o bilo kojoj drugoj temi.

Zapravo, optužnica konkretno nije ništa ponudila za Derviša Đurđevića. Nema ničega ni što bi moglo u komunističkoj sudskoj praksi predstavljati delikt mišljenja.

(35) Šefik Beganović svedoči o Mustafi Spahiću i posebno o njegovom istupu u aprilu 1982. godine na sednici SSRN Sarajevo.

(36) Za okrivljenu Đulu Bičakčić saslušavaju svedoka Nevzata Goduševića. On tvrdi da je „pod pritiskom" priznao da je Đula spalila neke papire i dokumenta. Islednik mu je rekao da ga ne može pustiti iz zatvora dok to ne prizna, a pretio mu je i gubitkom posla.

Đula kaže da je za novac kucala tekstove Omeru Behmenu i navodi tekst „Muslimani u Jugoslaviji".

(37) Saslušanjem Biljane Koprivice završeno je saslušanje svedoka predloženo u optužnici.

Neki svedoci nisu došli na sud, pa tužilac predlaže pitanje njihovih „iskaza" i dodaje, ako se branioci protive ona će odustati od svedoka. Jasno je da će se branioci protiviti imajući saznanja sa glavnog pretresa kako su ti „zapisnici" sastavljani i kako i koliko su iscrpljivani svedoci saslušavani od islednika udbaša. Tužiteljica Rešidović predlaže da se saslušaju neki novi svedoci, pa sud usvaja predlog da se saslušaju Halid Hadžiabdić u vezi sa Latićem i Muhamed Kupusović o Živalju, Izetbegoviću i Omeru Behmenu.

Halid Hadžiabdić je bio profesor u sarajevskoj Medresi, ali je sumnjičen od svojih kolega da je denuncijant, da je sve beležio i o tome obaveštavao političku policiju. Kolege su pronašle svesku sa zabeleškama o tome kada je tačno i ko (znači - dan, vreme i ime) izgovorio koju reč, rečenicu, misao. Nije beležio izjave samo svojih kolega, već i studenata. Zbog toga su profesori hteli da ga isključe iz Medrese, ali je predsednik Islamske vjerske zajednice, dr. Smajlović, intervenisao, pa nije isključen iz škole, već je dobio samo opomenu, pa je vraćen u Medresu.

Međutim, u svesci koja je pronađena kod njega nigde nije pomenut Džemal Latić, a na predlog tužiteljice Sud ga zove kao svedoka upravo za profesora Latića. Ovaj svedok govori negativno o Latiću. Priznaje na Sudu da je vodio zabeleške u svesci, ali Sud uverava da je to radio iz hobija.

Odbrana ga pita šta mu je reis Hadžiabdić, a on odgovara - amidža.

To je bilo dogovoreno da se u sutrašnjoj štampi ne pominje ime ovoga svedoka pa ni reisa.

Muhamed Kupusović, a da optuženi i odbrana to ne znaju, saslušavan je tokom pokretanja postupka. On je sa svojom firmom otišao na rad u Keniju 1982. godine, pa je iz Kenije pozvan da svedoči na suđenju.

Svedok tvrdi da je od Omera dobio na čitanje „Islamsku deklaraciju", koju je navodno pokazao Živalju, pa tvrdi kada su je njih dvojica pročitala, da su utvrdili da je „politički opasna", radi čega su je spalili. Videvši da „Islamska deklaracija" nije čitana, da ne može biti stoga stožer za optuženje, organizatori postupka pristupaju ovoj besramnoj montaži, ne hajući što je to providno.

Tužilac je očigledno sa udbašima pripremila ovog svedoka, „naručenog" čak iz Kenije, pa ga pita kako zna da je reč o „Islamskoj deklaraciji", jer nema naslova, a ovaj izreče nekoliko po „sećanju" rečenica iz „Islamske deklaracije". Gle čuda baš onih iz optužnice *ad litteram.* Svedok ne može da se seti koliko je stranica bilo teksta, ne seća se naslova i podnaslova, da li je bilo statističkih podataka, ni da li je bilo u tekstu nekih citata, ne seća se da li je pomenuta neka država, regija i slično.

Ovaj svedok zna samo pet rečenica i to doslovce onih koje su u optužnici.

Takva su bila ta komunistička, objektivna i humana suđenja u zemlji socijalizma sa ljudskim likom.

(38) Nema suđenja bez veštačenja. Kako se ovde režira i glumi suđenje potrebni su i neuropsihijatar i grafolog.

Neuropsihijatar je doktor Ismet Cerić (i on je etnički Musliman). Za svedoka koji je tužiteljici bio važan kaže da nije bio sposoban da svedoči. Uzdržavamo se od opisa njegovog duševnog stanja i dijagnoze, a veštak predlaže njegov smeštaj u klinici što je i učinjeno. Svedok je u to stanje zapao u „istrazi" zbog primene metoda udbaša i islednika. Ne reaguje svaki čovek jednako na mučenje i torturu, pa duševna bolest može biti azil u koji se može skloniti.

Grafolg Esad Bilić kaže da nije mogao da utvrdi kojom je pisaćom mašinom napisan tekst „Muslimani u Jugoslaviji".

Bliži se kraj predstave. Veće čita pismene dokaze i vrši se uvid u materijalne dokaze.

Najpre se čitaju „Islamska deklaracija" i skripta „Problemi islamskog preporoda" autora Alije Izetbegovića. Pažljivo se sluša tekst „Islamske deklaracije", koji je tipično autorski tekst o problemima islamskog sveta. U njemu nema ničeg što bi politički poredak u Bosni i Hercegovini ili u Jugoslaviji ugrožavalo. Jednostavno, ovaj se tekst teorijski i sadržinski ne odnosi na prilike u zemlji.

Zatim se čitaju neka pisma starešinstva IVZ, posebno Odbora u Sarajevu, upućena studentima ITF i suprotno, pisma studenata poslata Odboru IVZ za Sarajevo. U tom pismu IVZ za Sarajevo traži se od Seljupca i Mehtića (kojima je po montaži režisera pripala uloga svedoka a ne okrivljenih) da dostave program debatnog kluba i napisana predavanja, dajući im rok od osam dana pre održavanja predavanja. To im uslovljavaju da bi mogao da radi Tabački mesdžid. U trećem pismu IVZ za Sarajevo upozorava organizatore da se nijedno predavanje ne može održati bez prisustva predstavnika Odbora. Pada u oči da u pismu stoji izričito da se ne sme u debatnom klubu govoriti o unutrašnjim i spoljnopolitičkim temama. Ova intervencija Odbora IVZ za Sarajevo vezana je za neki ispad kada je ta predavanja posetio doktor Smajlović.

Zatim je pročitan zapisnik sa zajedničkog sastanka Odbora IVZ za Sarajevo i predstavnika studenata ITF, pa se tvrdi da je nakon diskusije zaključeno najpre da se odredi lice koje će ispred ovoga Odbora prisustvovati predavanjima u Tabačkom mesdžidu, zatim da se predavanja pišu i jedan primerak predavanja dostavlja Odboru na osam dana ranije nego što će biti održano, i najzad, traži se da se ova predavanja drže strogo verskih tema i okvira, kao i da se treba distancirati od istupa koji odstupaju od tih tema.

Svaku raspravu o politici, i sama IVZ, sprečava u debatnom klubu. To pokazuje da su ljudi iz IVZ znali da policija strogo nadzire njihov rad, pa i karakter debata u Tabačkom mesdžidu. Znali su to i studenti ITF, pa, naravno, i optuženi Čengić, Spahić i Latić.

Toliko o slobodama koje vladaju u komunističkoj Bosni i Hercegovini, o opasnosti iznošenja mišljenja, a naročito kritičkog. Upravo čitajući navedena pisma Sud ne skriva neslobodu mišljenja i da inkriminiše različito mišljenje od vladajućeg koje promoviše komunistička oligarhija i nomenklatura. Ono čega se slobodan stidi, neslobodan se time diči, jer Sud normalno i prirodno (ili da govorimo pravnički zakonito i ustavno) smatra da postoji zabrana slobodnog iznošenja mišljenja, pa čak i onog koje se odnosi na političke teme, koje su zabranjene u Tabačkom mesdžidu.

Čita se i pismo Melike Salihbegović upućeno imamu Homeiniju. U njemu nema ničega što bi bilo interesantno za suđenje, osim navoda u optužnici. Melika prigovara prevodu tvrdeći da je nestručan i netačan. Za prevod kaže da je „policijski", znači zlonameran i montiran.

Ranije smo opisali kako je policija „pronašla" dnevnik koji je vodio Edhem Bičakčić o putu u Iran. Policija ga je terala da ga sastavlja „po sećanju" u zatvoru, prilikom „saslušanja". Sa stanovišta optužnice u njemu nema ničeg inkriminisanog, a ni političkog što bi bilo zanimljivo. Dnevnik opisuje hronologiju puta, daje geografski opis i podatke o onome što putnici vide.

Tekst koji je pronađen kod Omera Behmena a naslovljen „Muslimani u Jugoslaviji" prikazuje bosanski razvoj, verski i nacionalni, od Austro-Ugarske do tih dana. Ni u njemu nema ničeg što bi opravdalo optužnicu.

Kod Omera Behmena pronađen je i tekst „Struktura IVZ u Jugoslaviji", a tekst sadrži organizaciju IVZ Jugoslavije, nabrajaju se organi, broj članova, piše o načinu izbora organa, opisuju se ovlašćenja koje ti organi imaju prema pravnim aktima ove zajednice. U tekstu se, takođe, ocenjuju kadrovi u tim organima i navodi se da većina radi za policiju i obaveštajne službe. Posebno se pominje Hukić Haris koji je po povratku u Jugoslaviju osuđen da radi za Inteligence service, koji je u zatvoru proveo pet godina, gde je zavrbovan da radi za jugoslovensku policiju. Pominje se da i dr. Smajlović radi za policiju, a reis se opisuje kao primitivan, neobrazovan i lenj čovek.

Nakon ovoga pročitano je pismo Vehbije Makić od 6. jula 1978. godine upućeno Hasanu Čengiću u selo Odžaci u kojem se govori o radu debatnog kluba.

Čitaju se predavanja koja su pisana za Tabački mesdžid o raznim temama koje su prvenstveno, ili skoro isključivo verskog karaktera.

Vlastima u Bosni i Hercegovini debatni klub i Tabački mesdžid nisu mogli, po onome o čemu se i koliko se razgovaralo, da predstavljaju opasnost. Opasnost za totalitarnu vlast su predstavljali mladi, školovani, radoznali, inteligentni i zlatousti imami. To je nov fenomen koji je vlast uplašio, jer nisu navikli na entuzijazam i spontanost, koje su ovi mladi ljudi ispoljavali. Njihovo interesovanje nije samo za probleme islama i muslimanskog sveta, već je i za opšte kulturološke teme (filosofiju, sociologiju, književnost, pa zašto ne i politiku), što je uplašilo okoštalu, tvrdokornu i neinventivnu policijsku vlast u totalitarnoj Bosni i Hercegovini.

Što se tiče teksta „Nužnost obnove" vidi se da se taj tekst odnosi na probleme islama uopšte. Čengić stavlja primedbu zašto se ovaj tekst smatra inkriminisanim kada se uopšte ne odnosi na Jugoslaviju. U tekstu se izlažu tri istorijska perioda u razvoju islama.

Spahić i Melika negiraju da je ovaj tekst nađen kod njih, kako se pogrešno navodi u obrazloženju optužnice.

Ostvaruje se uvid u časopis „Nova Hrvatska", i u tekst „Islam i Zapad", u kojem je objavljeno otvoreno pismo Sinodu Srpske pravoslavne crkve, a povodom romana „Preobraženje", od autora Vojislava Lubarde.

Zatim se čita pismo koje je Teufik Velagić još daleke 1964. godine napisao Ahmedu, Omeru (ne zna se kojem, a Omer je često ime) i ostalima kojima piše o davanju stipendije nekim učenicima.

Ostvaruje se uvid u neka dva anonimna pisma upućena IVZ, u kojima piše da je Čengić efikasno ušutkao nekog provokatora koji je istupao u Tabačkom mesdžidu.

I, na kraju, čak se vrši uvid u ajet iz Kur'ana koji je inkriminisan. Sudi li se veri? Pitanje je koje se svima nama koji smo učestvovali u ovom postupku nametnulo samo po sebi.

Tokom suđenja lucidni i senzibilni Džemal Latić napisao je na cedulji: „Suđenje vjeri". Bilo je to njegovo spontano reagovanje na ono što se događalo u sudnici. To je video neko od policajaca koji su „čuvali" okrivljene dok su sedeli u sudnici, te obavesti sudiju Hadžića, koji oko toga napravi veliku gužvu. Kako sme optuženi Latić, ili bilo ko drugi, zamislite, da tvrdi da je ovaj proces suđenje veri. A bio je i te kako, sudilo se vernicima zbog vere, a pojedini stavovi islama podvrgnuti su osudi od strane komunističke ideologije.

2. Završne reči

2.1. Tužiteljica: *Islamska deklaracija* je napad na vrednosti našeg društva

Edina Rešidović slavodobitno tvrdi da su svi okrivljeni i sva im krivična dela stavljena na teret, dokazano izvršili. Stvorili su, tvrdi, udruženje u cilju kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog poretka. Delovali su kontrarevolucionarno.

Drskosti, osionosti nema kraja jer Rešidović postavlja retoričko pitanje: šta je radio još 1946. godine u redakciji časopisa „El hidaja" Izetbegović, ako za sebe tvrdi da je islamski pisac.

Kakav li je zločin „Islamska deklaracija", pogotovu što je Izetbegović dao većem broju lica u inostranstvu, a tužiteljica tvrdi da je data većem broju lica u zemlji.

Genijalne li logike Rešidovićke koja tvrdi o vezi između „Islamske deklaracije" i teksta koji je na pominjanom kongresu u Kanadi i pročitao Izetbegović, u kojem je tvrdio porast muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. U tome ona vidi stvaranje uslova za primenu „Islamske deklaracije".

Posebno vidi neprijateljski čin, a i dokaz neprijateljske namere, u iskazu da je svedok Hasib Branković izjavio da mu je rečeno da je prilikom puta u Tursku sakrio primerak „Islamske deklaracije".

Ni to ovoj entuzijatskoj tužiteljici nije dovoljno već u završnoj reči tvrdi da postoji „nesporna veza" između „Islamske deklaracije" i Programa organizacije „Mladi muslimani". Gde sad nađe Program organizacije „Mladi muslimani". Ne samo da taj dokaz nije izveden na Sudu, već o toj organizaciji nastaloj uoči početka Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije, kao i neposredno po okončanju tog rata, nema podataka u javnosti. O tom Programu nastalom uoči, kao i u toku rata, kao i o samoj organizaciji ne zna se ništa jer su komunističke vlasti nastojale da se o tome ćuti, posebno da se ćuti o periodu od 1946. pa do 1949. godine (pa čak i 1950. godine), kada su drastično osudili pripadnike ove organizacije, a mnoge i na smrt.

Ako se bilo kada u Bosni i Hercegovini budu ispitivali komunistički zločini, moraće i ovaj. Na tu mogućnost i potrebu upućuje i Rezolucija Saveta Evrope koja govori o osudi komunističkih zločina.

Vratimo se završnoj reči tužiteljice. Kao glavni dokaz svoje neodržive teze, o vezi između „Islamske deklaracije" i Program „Mladih muslimana", navodi da je to rekao sam Omer Behmen. Možda nekad u istrazi kada je tučen, maltretiran, zlostavljan, ali ne „rekao" već je tako to formulisao islednik koji je sastavljao zapisnik.

Jedan od kreativnih bisera tužiteljice je tvrdnja da članci koje je objavljivao Izetbegović iz „Islamske deklaracije" sami za sebe i sami po sebi ne znače ono što znači „Islamska deklaracija" u celini.

Ni to nije bilo dovoljno Rešidovićki, već se „policijski lucidno" pita kako je Izetbegović toliko putovao po inostranstvu kad sa penzijom izdržava suprugu i troje dece. Ne izjašnjava se, naravno, o tome da li je Izetbegović celog života penzioner, ili je negde radio, a možda i u inostranstvu.

Tvrdi da Alija i Omer zajedno pišu članak „Muslimani u Jugoslaviji" i „Struktura IVZ".

A zamislite tek koja je to „neprijateljska" delatnost kad Alija Izetbegović sa Čengićem, u jesen 1978. godine, u prostorijama IVZ za Sarajevo, govori o „Islamskom preporodu".

Putovanje u Iran vidi kao nastavak neprijateljske delatnosti u zemlji, pogotovu što je primerak predat iranskom ambasadoru u Beču, pa se pita Edina kome je potrebna čija pomoć? Iranu Izetbegovićeva, ili suprotno, dodajući - pre je potrebna pomoć Izetbegoviću.

Islamska deklaracija je napad na vrednosti našeg društvenog uređenja, tvrdi tužiteljica. Suočavajući se sa tim da „Islamska deklaracija" može i po primeni tadašnjih komunističkih zakona predstavljati, eventualno, delikt mišljenja, ili kako je to određeno članom 133. KZ SFRJ - Neprijateljsku propagandu, Rešidovićka se koristi omiljenom komunističkom „dijalektikom", pa dodaje da se radi o kontrarevolucionarnom delovanju i „intenzivnoj propagandi" koja „prelazi u kontrarevolucionarno delovanje". Podseća li vas ovo na čuveni staljinistički zakon prelaska kvantiteta u kvalitet? To je, zapravo, bila samo obična intelektualna ekvilibristika, ili jedan logički kalambur, ali dobro došao za osudu na mnogo godina robije.

Zatim se tužiteljica bavi analizom stvaranja grupe, ređajući kao „dokaz" sve i svašta, te opet ponavlja o islamizaciji na način „Islamske deklaracije". Te grupa nije formalno formirana, optuženi te povezani, te udruženi su radi jedne ili više akcija. Sve može, a i zašto ne bi kad iza svega toga stoji jedna totalitarna vlast oslonjena na političku policiju.

I, najzad, Rešidovićka poteže najjači argument: svi iskazi iz „istrage" su tačni. A to što su neki (mi vidimo ogromna većina) menjali iskaze, ona to objašnjava da su pomagali optuženima. U završnoj reči ništa o tome na koji način su ispitivani u Državnoj bezbednosti, u čemu je i ona na svoj način sudelovala. Ništa o tome što su svedoci u „istrazi" ispitivani danima, što su ispitivani satima, što su držani u pritvoru, što su tvrdili da su zapisnici tako sastavljani da su formulacije islednika a ne njihove i slično. To je sve elegantno prećutano, a istraga, koja predstavlja niz grubih povreda odredaba ZKP, za tužioca nije važno, ona je legitimna i tada je utvrđena istina.

Šta reći o tužilačkom logičkom silogizmu: Čengić tvrdi da u Tabačkom mesdžidu nije rađeno po „Islamskoj deklaraciji", a Hasan je poznavao Izetbegovića od ranije.

Tome tužilac dodaje kao argument da je jedan Alijin tekst „Kako čitati Kur'an" bio predavanje u Tabačkom mesdžidu. Ili argument koji je pronašla u Latićevoj navodnoj odbrani kod islednika kada je govorio o islamskom preporodu da je „opasno preuraniti kao i zakasniti", a navodno je taj iskaz sadržan u „Islamskoj deklaraciji".

Govoreći o posledici krivičnog dela, čime se mi pravnici uvek bavimo, tužiteljica je svesna da je reč o „apstraktnoj" opasnosti, da ni do kakve konkretne opasnosti nije došlo, pozivajući se na stav Vrhovnog suda Slovenije, po kojem je i samo „odobravanje" i „saglašavanje" radnja izvršenja krivičnog dela – Neprijateljske propagande. Nije slučajno što se tužiteljica pozvala na stav i praksu u Sloveniji, jer smo u ovoj knjizi pisali o tome da su se Slovenija i Bosna i Hercegovina, u posleratnoj komunističkoj Jugoslaviji, utrkivale ko će biti rigidniji i dosledniji u obračunu sa neprijateljskim mišljenjem. Kada je bio ovaj sudski proces Slovenija se već značajno udaljila od te prakse, čak prednjačila u liberalizaciji, a Bosna i Hercegovina je uporno i žestoko na njoj insistirala.

2.2. Branioci traže oslobađajuću presudu

Branioci generalno tvrde da nema dokaza da su optuženi izvršili pobrojana krivična dela u optužnici. Nema dokaza, a ujedno, i pravna kvalifikacija iz optužnice je pogrešna.

Svi su branioci ukazivali na flagrantno kršenje odredaba ZKP, a prvenstveno da se istraga u celini prema ZKP prenela na policiju, u ovom slučaju na Državnu bezbednost. Po Zakonu o krivičnom postupku moguće je policiji poveriti samo neke istražne radnje.

U ovom sudskom predmetu, zapravo, nije bilo istrage, kako predviđaju odredbe ZKP-a. U njemu su policijski zapisnici o „saslušanju" okrivljenih i svedoka nezakonito tretirani kao istraga.

Nikola Muslin dovodi u sumnju celishodnost suđenja mišljenju, pozivajući se na međunarodne akte, čiji je potpisnik i Jugoslavija.

Milorad Katić se bavi analizom dokaza i činjeničnog stanja osporavajući optužnicu, takođe navodeći da tekstovi koje je pisao Alija Izetbegović nisu neprijateljske sadržine.

Nenad Jovanović, takođe, analizira „Islamsku deklaraciju" i dokaze, tvrdeći da u tome ne vidi ništa zabranjeno. Posebno ukazuje na očiglednu nelogičnost i nemogućnost da je Omer davao tekstove Hasanu Čengiću za predavanja u Tabačkom mesdžidu, jer je Hasan prestao sa radom u njemu 1981. godine, a Omer je tekstove davao Hasanu posle toga.

Fahrija Karkin govori o onome što u predmetu slovi kao „istraga", a što to nije i što predstavlja prava odbrane. Posebno napada tezu optužnice o postojanju grupe, analizira pojedine okrivljene i tvrdi da ne postoji svest o grupi.

Govoreći o Salihu Behmenu ističe da nije čitao „Islamsku deklaraciju".

Ja sam govorio o nemogućnosti upotrebe pojmova „islamski preporod" i „islamizacija Muslimana" u krivično-pravnom smislu, jer se radi o pojmovima koji su neodređeni i magloviti. Optužnica je od „Islamske deklaracije" napravila vezivno tkivo, a taj tekst se uopšte ne odnosi na Jugoslaviju. Put u Iran je dozvoljen. Povezivanje Izetbegovića za Tabačkim mesdžidom nije dokazano, to je nategnuto u optužnici. Rad u Tabačkom mesdžidu je legalan, Čengić, Spahić i Latić su verski službenici, a u Tabačkom mezdžidu je organizovana verska obuka. Stav tužioca da svedoci „blate" organe Državne bezbednosti slovi kao tvrdnja, ali to bi se moralo dokazati, a nije dokazano, već naprotiv. Platforma ljudi koji su optuženi nije nacionalizam, a panislamizam isključuje nacionalizam, a samo po sebi panislamizam nije nikakva neprijateljska platforma.

Advokat Orhan Nevzati analizira pojam grupe u krivično-pravnom smislu, kao i pojam propagande, dokazujući da toga nema kod optuženih.

Avdo Tataragić analizira da li kod Kasumagića ima krivičnog dela iz člana 133. KZ SFRJ. Podseća da je pojam „etnički čista Bosna" u javni diskurs uneo Fuad Muhić.

Sead Hodžić izjavljuje da govori o Đurđeviću kao čoveku koji nije mogao ispoljavati antisrpska uverenja. Ja ukazujem da je postupak protiv Đurđevića pokrenut zato što je napustio Faketu Ašćerić, koja ga prijavljuje SUP-u da bi mu se osvetila. Đurđević nema nikakvih dodirnih veza sa ostalim optuženima od kojih skoro nikoga ne poznaje pre suđenja.

Rasim Omanović objašnjava da nema dovoljno elemenata da se radi o stvorenoj grupi, pa zaključuje da grupe nije bilo.

Advokat Miroslav Janjić takođe osporava postojanje grupe u krivično-pravnom smislu. O Bičakčiću govori da je putovao u Iran rukovođen turističkim razlozima, da „Islamsku deklaraciju" nije pročitao.

Što se tiče Melike Salihbegović, advokat Janjić tvrdi da nema dokaza da je poslala pismo Homeiniju. Negira da je izvršila krivično delo.

Optuženi prihvataju odbranu branilaca

Alija Izetbegović se u završnoj reči osvrće na „Islamsku deklaraciju" i postojanje grupe, opovrgavajući optužnicu. Ponavlja odbranu da se „Islamska deklaracija" ne odnosi na Bosnu i Hercegovinu i Jugoslaviju, posebno se pozivajući na tezu 16. Nije formirana bila nikakva grupa, a tvrdnju optužnice da je čitanje Deklaracije bio uslov za ulazak u grupu smatra apsurdnom. Negira da je bilo ko od optuženih govorio ili pisao o „etnički čistoj Bosni", o „islamskoj republici Bosni". Objašnjava da putnici u Iran nisu imali nameru da govore o Jugoslaviji, i da nisu ni govorili, a optužnica i dalje na tome insistira. Posebno ukazuje da ne postoji nikakva veza između „Islamske deklaracije" i Programa organizacije „Mladi muslimani".

Zaključuje da nikakvu štetu nije učinio Jugoslaviji, ali dodaje da su oni koji su pokrenuli ovaj postupak načinili štetu Jugoslaviji, dodajući lucidno: „Njega su mogli pokrenuti samo ljudi čiji horizont ne seže dalje od atara ovog grada".

Alija govori da voli Jugoslaviju, da voli njen lik na geografskoj karti pogledati, ali vlast nikada ne bi mogao voleti, mada bi je možda mogao poštovati, a svu svoju ljubav je poklonio slobodi. Bilo je to proročanski.

Omer Behmen, sada već oporavljen i živahan, izjavljuje: „Od mene je halal svima koji su učestvovali u ovome, isljednicima i svjedocima", pa okrekući se Edini Rešidović uzvrati: "a bilo je zaista niskih udaraca".

Hasan Čengić kaže da treba da se osvrne na sedam stotina kur'anskih tekstova, na sto pedeset sati razgovora u Tabačkom mesdžidu, na iskaze četrnaest svedoka, na svoje četiri godine života. Optužnica je našla grupu gde je nema, a gde je mogla da nađe grupu tu je nema jer joj ne treba.

Suđenje doživljava kao napad na njegovu ličnost, optužen je čak za lažno interpretiranje Kur'ana i to od osobe koja je laik, čak u svojoj sferi marksizma, a kamoli gde je on akademski građanin. Kad je tako, zašto nisu pozvani stručnjaci islamske dogmatike?

Negira da je bio član grupe, kako to ustanovljava optužnica. Ponavlja da je o „Islamskoj deklaraciji" prvi put čuo u ovom postupku.

Ismet Kasumagić negira da je pripadao bilo kakvoj grupi, objašnjavajući zašto je išao u Iran. Kategorički ponavlja da nikada nije izgovorio reči „etnički čista Bosna".

Edhem Bičakčić objašnjava da je procesuirano dva meseca njegovog života. Pred put u Iran upoznao je Čengića i Kasumagića, a nakon povratka iz Irana prvi put ih u Jugoslaviji vidi u sudnici.

Husein Živalj negira da je nacionalista i tvrdi da ga je optužnica oklevetala. Objašnjava da su mu inspektori nudili koncept za optuženje: „Islamska deklaracija", Tabački mesdžid, islamizacija Bosne, etnički čista Bosna i islamska republika Bosna. On je to rezignirano odbio, jer o tome ništa ne zna, i to je prvi put čuo od islednika. Nakon puštanja iz trodnevnog pritvora, ponovo je pritvoren 5. maja 1983. godine, pa posle tri dana saslušanja u policiji setio se da mu je Kupusović dao „nešto" za čitanje, pa je po sugestiji islednika to označio kao „Islamsku deklaraciju", a sada kada je u sudnici pročitana jasno mu je da to nije bila „Islamska deklaracija".

Bez razloga se žesti Živalj, jer je tako montiran ovaj sudski proces.

Mustafa Spahić tvrdi da od devet svedoka sa četvoricom nije kontaktirao. O sebi kaže da je uvek istupao javno i otvoreno, jer nema šta da krije. Najviše je pogođen dezinformisanjem javnosti: „Mene se i moja rodbina odrekla čitajući vašu štampu".

Melika Salihbegović kaže da je svoju završnu reč dala u svojoj odbrani, pa što bi sada sve to ponavljala.

Džemal Latić kaže da su svi svedoci saslušani na glavnom pretresu potvrdili da on nije izrekao nijednu inkriminaciju iz optužnice.

Derviš Đurđević ponavlja da je nevin.

Edini Rešidović nije bilo dosta završne reči, pa hoće da odgovara. Jedino što je motiviše to je da spasava pravo, čast i dostojanstvo udbaša. Pokušava da spase rad islednika u „istrazi", koji je bio čist inkvizitorski postupak. Ipak, svesna o tome da je istraga bila nezakonito vođena, da je obilovala nedozvoljenom torturom, pritiscima i mučenjima optuženih i svedoka, obećava da će sve to „proveriti". Naravno, to nikada nije uradila, niti je pokušala to da učini. Nije joj to bilo dovoljno, već drsko, zaštićena oreolom moći policijske bosansko-hercegovačke vlasti preti porodicama optuženih da su one uticale na promenu iskaza svedoka na glavnom pretresu i da su odgovorne za „blaćenje" islednika, da će protiv njih pokrenuti postupak. Naravno, ni to nije učinila, jer bi tek tada izašlo u javnost koje su sve nezakonitosti činili islednici jedne izopačene totalitarističke bosanskohercegovačke vlasti.

U svojoj osionosti, punoj mržnje, ponavlja da ostaje kod svega što je rekla o „Islamskoj deklaraciji", zaključujući: „Izbacite Pakistan, Ataturka, tatine sinove (buržuje), a unesite avlije i dobićete upravo ono za šta su okrivljeni optuženi".

Advokat Katić govori o podvali tužiteljice u vezi sa time zašto nisu rešenja o prenošenju istrage na udbaše data braniocima. Govori da mu je optuženi punomoćje potpisao preko stražara, što doživljava kao uvredu. Mi ostali branioci prihvatamo ovu intervenciju Katića i ukazujemo na gruba kršenja zakona u istrazi.

Sud zakazuje izricanje presuda za 20. avgust 1983. godine.

Mada je glavni pretres potvrdio naše prve sumnje, a zatim i tvrdnju da je proces montiran, mada je udbaška istraga dovedena u sumnju potpuno, znali smo i očekivali smo drastične kazne za naše branjenike.

VI

PRESUDE

Došao je momenat trijumfa organizatora suđenja. Pretrpeli su sve neprijatnosti: završili su montažu zapisnika u istrazi za optužene i svedoke, eliminisali su iz te faze advokate, kolektivno, eklektički i po unapred formiranom kalupu sastavili su optužnicu, organizovali veliku predstavu koja ipak nije bila po njihovoj režiji, jer su svedoci razotkrili udbaške zloupotrebe, dočekan je kraj suđenja, i sada mogu da „odlučuju" po unapred zacrtanom projektu, da izreknu kazne optuženima. U ovom slučaju primenjen je poznati i već praktikovani princip: što manje dokaza i što manje uverljivosti optužnice – to drastičnije kazne. Visina kazni nadomeštava manjak dokaza. Visinom kazni se javnosti šalje poruka, šta bosanskohercegovačke vlasti misle o optuženima, ali i opomena drugim neistomišljenicima.

Za Sud da bi odlučivao merodavno je i dovoljno samo ono što je sadržano u „istrazi", bez obzira što se radilo o flagrantnom kršenju svih pravila procedure i bez obzira što po odredbama ZKP takvi zapisnici ne mogu biti validni. Kao po pravilu, Sud prihvata optužnicu u celini, jer je prvenstveni zadatak Suda u političkim suđenjima da samo opravdaju podignutu optužnicu. Izreka presude je recepcija izreke optužnice.

Zakon je predviđao da je maksimalna kazna petnaest godina zatvora.

Presuda je drastična i nemilosrdna, jer su i nalogodavci rešili da se radikalno obračunaju sa neistomišljenicima.

Alija Izetbegović je osuđen na četrnaest godina zatvora, a Omer Behmen na maksimalnih petnaest godina zatvora. Hasan Čengić na deset godina zatvora jednako kao i Ismet Kasumagić. Edhemu Bičakčiću izrečena je kazna zatvora od sedam godina, a Džemal Latić je osuđen sa šest i po godina. Na šest godina zatvora je osuđen Husein Živalj, dok su Salih Behmen, Mustafa Spahić, Melika Salihbegović i Derviš Đurđević osuđeni na po pet godina zatvora. Na kraju Đula Bičakčić je osuđena na šest meseci zatvora.

Ukupno 89 godina zatvora za put u Iran, za debate u Tabačkom mesdžidu, za „Islamsku deklaraciju", za razgovor sa prijateljima, rođacima i kolegama. Do izražaja je došao „humanizam" i „slobodarska" politika bosansko-hercegovačke komunističke oligarhije.

Kao što smo videli, presuda je recepcija optužnice, a otpala je poneka verbalna izjava Čengića, Kasumagića i Latića. Pravne kvalifikacije dela ostale su jednake kao u optužnici.

Nakon iscrpnih žalbi Vrhovni sud Bosne i Hercegovine, posle održane javne sednice, smanjuje kazne otpuženima tako što Aliji Izetbegoviću izriče kaznu od dvanaest godina, Omeru Behmenu - jedanaest, Hasanu Čengiću - osam, Edhemu Bičakčiću - četiri, Huseinu Živalju - tri, Salihu Behmenu - četiri, Mustafi Spahiću - tri, Džemalu Latiću - četiri, Dervišu Đurđeviću - tri i po godine, a Đuli Bičakčić potvrđuje kaznu.

Vrhovni sud Bosne i Hercegovine suštinski ništa nije menjao, osim što je umanjio kazne, tako da umesto osamdeset devet godina, izriče ukupno pedeset dve i po godine zatvora.

Nastavlja se borba pred sudovima.

Podnošenjem Zahteva za vanredno preispitivanje pravosnažne presude, Savezni sud donosi presudu kojom preinačava drugostepenu i to u pogledu pravne kvalifikacije. Ovaj Sud nalazi da postoji samo delikt mišljenja - Neprijateljska propaganda iz člana 133. KZ SFRJ. Više nema grupe, već se utvrđuje odgovornost za svakog okrivljenog ponaosob.

Savezni sud pokušava da spase pravnički ugled jugoslovenskog pravosuđa, pa zaključuje da „stvaranje grupe i kontrarevolucionarna delatnost ničim nisu dokazani", što predstavlja pravnički debakl optužnice. Optužnica je, izgleda, bila priprema da tužiteljici Edini Rešidović počne da teče politička karijera. Ona postaje **predsednik** organizacije koja je predvorje Saveza komunista, a zvala se tih godina **Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine.**

Savezni sud, kao po pravilu, još smanjuje kazne.

Tako Alija Izetbegović biva kažnjen sa devet godina zatvora, a maksimalna kazna za Neprijateljsku propagandu je deset godina. Kuriozitet je da je ovo krivično delo preuzeto od Sovjetskog Saveza, ali u njemu je i u vreme najcrnje Staljinove i Lenjinove diktature bila predviđena maksimalna kazna od osam godina zatvora. Izetbegović je u zemlji socijalizma „sa ljudskim likom" zbog iznetog mišljenja osuđen na veću kaznu od maksimalne kazne za to delo u Staljinovoj državi sovjeta. To je mera slobode uplašene i zabrinute političke oligarhije u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, tih godina posle smrti Josipa Broza Tita.

Omeru Behmenu izrečeno je osam godina, Hasanu Čengiću šest, Ismetu Kasumagiću sedam, Edhemu Bičakčiću tri godine, Huseinu Živalju dve godine i osam meseci, a Džemalu Latiću tri i po godine. Za druge ostalo je sve isto kao i pred Vrhovnim sudom Bosne i Hercegovine.

Posle presude Saveznog suda ukupni skor izrečenih kazni je 48 godina i osam meseci, dakle, kada se uporedi sa drakonskom prvostepenom presudom, kazne su prepolovljene.

Savezni sud je, imajući u vidu vreme odlučivanja, izrekao visoke kazne. Uveren sam da će se to jednog dana saznati (ako je to više i važno) da je neki moćni čovek iz tvrdog jezgra oligarha iz Bosne i Hercegovine tražio da se visokim kaznama spasava obraz tvrdokorne nomenklature i poslušnog tužilaštva i suda.

Presuda Saveznog suda je protivrečna. S jedne strane, svi su optuženi osuđeni za Neprijateljsku propagandu, osuđeni su za mišljenje izraženo napisom ili govorom. Ovo je vreme kada se u javnosti postavlja pitanje opravdanosti insceniranja ovakvih političkih suđenja. S druge strane, kazne koje su optuženima izrečene zaista su neuobičajeno visoke za krivično delo koje je u pitanju, a to se posebno odnosi na Izetbegovića, Omera Behmena, Kasumagića i Čengića.

Hasan Čengić i Alija Izetbegović podnose inicijativu (ili kako Čengić naslovljava „molbu") Saveznom javnom tužiocu za podizanje zahteva za zaštitu zakonitosti. Čengić to čini iz zatvora u Zenici 19. avgusta 1986. godine, a Izetbegović iz zatvora u Foči 8. aprila iste godine. Kako se moglo i očekivati, to je bilo bez ikakvog učinka, bez obzira što su obe inicijative obrazložene, umesne i zasnovane. Ovakva inicijativa je bez perspektive, jer je nezamislivo da savezni javni tužilac dezavuiše svoje kolege iz Bosne i Hercegovine.

Obe inicijative tako ostaju u pokušaju i, što je bitno, dokument o staljinističkom, insceniranom i montiranom policijsko-sudskom progonu muslimanskih intelektualaca te 1983. godine.

Na ovaj montirani proces predstavkom reaguje 6. juna 1986. godine Odbor za odbranu slobode, misli i izražavanja iz Beograda, koji potpisuje dvanaest akademika iz Srpske akademije nauka i umetnosti i sedmorica beogradskih intelektualaca. U predstavci upućenoj Predsedništvu SFRJ navodi se da će ovo suđenje biti zapamćeno „kao arhetip kažnjavanja za tuđu reč i misao", dodajući da su izrečene „drakonske kazne". U predstavci se posebno traži zaštita za pesnika Džemala Latića. A "istražni" postupak se ocenjuje kao „inkvizitorski". Predlaže se da svi osuđeni budu pomilovani.

Ponovo ovaj Odbor 4. oktobra 1986. godine upućuje predstavku Predsedništvu SFRJ i Predsedništvu SR Bosne i Hercegovine, pozivajući se na raniju, pa navode da je zalaganje za Džemala Latića dalo rezultat jer je pomilovan, ali se Odbor zalaže i za Aliju Izetbegovića, Omera Behmena, Hasana Čengića, Ismeta Kasumagića i Saliha Behmena, koji su i dalje u zatvorima po Bosni i Hercegovini. Odbor u tekstu, nadalje, podseća da su osuđeni bili od prvostepenog suda drastično kažnjeni, zatim opisuje šta se događalo na Vrhovnom sudu Bosne i Hercegovine, pa na Saveznom sudu. U predstavci se naglašava da je ceo proces zasnovan na kršenju procesnih i materijalnih normi krivičnog zakonodavstva. Odbor posebno, jer je upoznat sa inicijativom Alije Izetbegovića za podizanje Zahteva za zaštitu zakonitosti, tu inicijativu podržava u celini.

Tih godina to je moglo u Beogradu i iz Beograda, ali u Bosni i Hercegovini niko se nije usudio da javno stane na stranu i u zaštitu osuđenih, koji su nevini, jer bi takav pokušaj od strane bosanskohercegovačke vlasti bio ocenjen kao neprijateljski i antidržavni čin. Ne samo da bi bio tako ocenjen, već bi onaj ko bi to učinio sebe izložio najverovatnije policijsko-sudskom progonu.

Sarajevski proces iz 1983. godine, kada ga promatramo sa današnje distance, bio je klimaks autoritarne komunističke države, oličene u Bosni i Hercegovini, čija se žestina može jedino objasniti, ali ne opravdati, smrtnim strahom tog režima od drugačijeg i različitog mišljenja, strahom od pluralizma i demokratije.

Za predmet surovog staljinističkog, policijskog i sudskog progona odabrani su nezaštićeni i neorganizovani muslimanski intelektualci. Bili su to krivci bez krivice, građani, progonjeni vernici u poslednjoj četvrtini dvadesetog stoleća, kada je već istrošena i neuverljiva posttitovska politička oligarhija htela da manifestuje svoju „gvozdenu metlu". Ima neke istorijske logike o autoritarnim režimima i državama. Kada se god koriste prekomernim nasiljem, obično se događa da „gvozdena metla" ne počisti progonjene, već progonitelje. Nije prošla ni decenija u Bosni i Hercegovini a komunizam se raspao, osuđeni, osim Rušida Prgude, preživeli su svoj robijaški staž, i iz zatvora izašli kao još čvršće i oformljenije ličnosti koje su u ratnim sukobima i u periodu stvaranja građanske, multietničke i multikonfesionalne Republike Bosne i Hercegovine, igrali i igraju značajnu ulogu.

Posmatrajući ovaj sudski postupak vanistorijski, on nosi važnu poruku: vlast se lakše zloupotrebljava nego što se koristi u opštem interesu.

BILJEŠKA O PISCU

Već četiri decenije dr. Rajko Danilović /1938/ istrajava na društvenoj i političkoj sceni "Srbije i njene Jugoslavije", bilo kao direktni akter ili kao kritičko liberalno čangrizalo, čiji se glas daleko čuje i uvažava. Po edukaciji je magistar prava i doktor sociologije i u analima Univerziteta u Beogradu ostaće zabilježeno da je bio najmlađi docent. Teorijska znanja o društvu, u praksu je pokušao sprovoditi kao član Gradskog komiteta SK Beograda i ubrzo će postati jednim od najvažnijih ideologa srpskog liberalizma zajedno sa Latinkom Perović, Mirkom Tepavcem, Markom Nikezićem, dr. Mirkom Čandanovićem, Borom Pavlovićem... Još brže će ih u jesen 1972. godine Josip Broz skinuti sa političke pozornice. Mjesto najpopularnijeg i najblistavijeg profesora na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, odstranjenjem dr. Danilovića ostaće upražnjeno, a advokatska komora će dobiti novog člana.

Dr. Danilović se posebno isticao u odbranama na "političkim suđenjima". Branio je dr. Marka Veselicu, Dobrosava Paragu i Vladimira Šeksa u Hrvatskoj, u BiH mnoge političke "krivce", od kojih su najpoznatiji oni iz Sarajevskog procesa 1983. godine, na Kosovu je branio i odbranio Azema Vllasija i Selima Vllasija, u Beogradu grupa albanskih studenata uhapšenih 1999. godine, a ranije Vladu Dapčevića, Vuka Draškovića i mnoge druge.

Ostaće zabilježeno i to da je sa Filipom Davidom, akademikom Bogdanom Bogdanovićem, dr. Ivanom Đurićem, Mirkom Kovačom, Vidosavom Stevanovićem... osnivač Liberalnog foruma najuglednije intelektualne grupacije koja se na vrijeme suprostavila i još se suprotstavlja rušilačkom naletu srpskog ekspanzionističkog nacionalizma.

Dr. Danilović je i plodan pisac u području društvenih nauka. Njegovo najpoznatije djelo je "Upotreba neprijatelja", knjiga o političkim suđenjima u bivšoj Jugoslaviji koja ove godine doživljava treće izdanje.

(E. A.)

SADRŽAJ

Predgovor /5/
Riječ o knjizi - *Stipe Mesić, Predsjednik Republike Hrvatske /7/*

PROGON MUSLIMANSKIH INTELEKTUALACA

Moje angažovanje /13/

I PROGON NEISTOMIŠLJENIKA

1. Progoni i progonitelji /27/
2. Sudski progon kao proizvodnja neprijatelja /34/
3. Otpori /39/
4. Podela uloga i zaduženja /43/
5. Okrivljeni /60/
6. Presude /62/
7. Robija /65/
8. Bosanski model /71/
a) Progon "Mladih muslimana"
b) Cazinska buna 1950. godine
Kleronacionalisti /88/
Ostali progoni /93/

II PRIPREME ZA SUĐENJE I REPRESIJA

1. Povod i razlog pojačane represije /99/
2. Hapšenje i zastrašivanje u proleće 1983. godine /106/
3. Tortura u zatvoru /116/

III OPTUŽNICA - OTKRIVANJE NEPRIJATELJA

1. Uporište optužnice /131/
2. Sadržaj optužnice /136/

IV VELIKA PREDSTAVA - JAVNI PRETRES

1. Ambijent i atmosfera /149/
2. Odbrana optuženih /155/

V SVEDOCI

1. Kod islednika:"nisam to govorio, tako je inspektor formulisao" /183/
2. Završne reči /212/
2.1. Tužiteljica: *Islamska deklaracija* je napad na vrednosti našeg društva /212/
2.2. Branioci traže oslobađajuću presudu /216/
Optuženi prihvataju odbranu branilaca /219/

VI PRESUDE

Ovo izdanje pomogli su mr. Mirza Koluglić i Ismet Dedeić.
Izdavač im zahvaljuje na tom dobročinstvu.

Dr. Rajko Danilović, (1938.) po nacionalnosti je Beograđanin, a po edukaciji magistar i doktor prava i sociologije. Tome treba pridodati da je po političkom ubjeđenju demokrata i liberal pa je logično da je, uz Latinku Perović, Marka Nikezića, dr. Mirka Čandanovića... bio ideolog liberalizma u Srbiji. Zbog toga je 1972. godine isključen iz SKJ, čime je Fakultet političkih nauka u Beogradu izgubio najmlađeg i najpopularnijeg profesora.

Odlazi u advokate gdje se posebno istakao u odbrani na "političkim suđenjima".

Branio je dr. Marka Veselicu, Dobroslava Paragu i Vladimira Šeksa u Hrvatskoj.

U Bosni i Hercegovini je branio mnogobrojne političke "krivce" kao što su oni u Sarajevskom procesu islamskim intelektualcima 1983., imam Halil Mehtić, Muhamed Čelaković i Asim Stupata, pred Vojnim sudom u Sarajevu, Milutin Vulina, Perko Vujinović, Nina Ribičič. Na Kosovu je branio Azema Vllasija i Selima Vllasija, u Beogradu, grupu albanskih studenata uhapšenih 1999. godine, a ranije Vladu Dapčevića, Vuka Draškovića i mnoge druge. Danas zastupa porodicu dr. Zorana Đinđića, ubijenog premijera Srbije, Vuka i Danicu Drašković u procesu protiv države SiCG. Član je Liberalnog foruma, (Filip David, Mirko Kovač, Vidosav Stevanović, Bogdan Bogdanović...) plodan pravni pisac, a njegova knjiga “Upotreba neprijatelja” doživljava više izdanja.

ISBN 3-939407-02-X
9 783939 407027